

મુદ્રણાલય
આર્યમુધારક પ્રેસ, વડોદરા
મુદ્રક
મણિભાઈ મથુરભાઈ શુભ.

પ્રથમ આવૃત્તિ • ૧૯૦૦

ક્ર. મ. ૧૯૩૧, ઑગસ્ટ ૧૫

મળવાનાં મુખ્ય કેમળાં

કર્તા પાનેઘી, લાંસોટ, અંકલેશ્વર થઈને
પુસ્તકાલય મહાયક મહકારી મંડળ લિ. વડોદરા
આર. આર. ગ્રેકની કું. પ્રિન્સિપલ રૂટીટ, મુંબઈ
શુદ્ધિ અંચલન કાર્યાલય, રીચીગાડ, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના!

—:૦:—

જીવનચરિત્ર હમેશાં જીવનનું આબેહવા પ્રતિબિંબ હોવું ન્નેષએ, જીવનનો કોઈ ભાગ ચરિત્રમાં ન ઉતર્યો હોય તો એ પ્રતિબિંબ એટલે અંધ અધુરું ગણાય એવી જીવનચરિત્રના સાહિત્યમાં માન્યતા છે. આ જીવનચરિત્રમાં પૂજ્ય જમકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીના જીવનનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ છે એવો લેખકનો દાવો નથી. આ ચરિત્રમાં માહિત્ય વાસનાનું ફળ નથી, પણ ભક્તિનું અર્પણ છે.

પૂજ્ય સર્જીત જમકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીના જીવનચરિત્ર એમના પ્રિય શિષ્ય ભાઈ બાપાલાલ ગરબડાસ શાહે લખ્યું છે. અને મોટે ભાગે ત્યારે ભાઈ બાપાલાલ એમની પાસે હતા ત્યારે સદ્ગતે પોતે કહેલી વાતો ઉપરથી તથા સદ્ગત પાસે જે પત્રસંગ્રહ હતો તે ઉપરથી તૈયાર કર્યું છે એટલે આ ચરિત્રમાં આવેલી હકીકતો લગભગ આત્મચરિત્ર જેટલી વિશ્વસનીય ગણાય પણ આત્મચરિત્ર લખનાર જગતથી મોટે ભાગે અનુભવા પોતાના ભૂતકાળના કે માનસ દોષો વધુ વીને આત્મચરિત્રની કિંમત એ અંશમાં વધારી શકે છે. આ ચરિત્રના લેખકને એ તક નથી. આ ચરિત્ર તો એક શિષ્યે અત્યંત શુરુ-ભક્તિથી શરૂના અસાધારણ શુણેથી આકર્ષાઈને તૈયાર કર્યું છે. વળી ભાઈ બાપાલાલ જે વખતે પૂજ્ય જમકૃષ્ણભાઈને પહેલ વહેલા મળ્યા ત્યારે એ પૂજ્ય પુરુષને સી-તેર વર્ષોનો યશ ગયાં હતા.

હું આ પ્રમાણે લખુ છું એ ઉપરથી જમકૃષ્ણભાઈના જીવનની અમુક ખામીઓ મારા ધ્યાનમાં છે અને એની નોંધ આ ચરિત્રમાં નથી એવો તર્ક કોઈ વાચનાર ન કરે. હું ભાઈ બાપાલાલના વર્ગમાં જ છું. ત્યારે સદ્ગત જમકૃષ્ણભાઈને પહેલ વહેલા મળ્યો ત્યારે તેઓ વૃદ્ધ હતા. અને જે વિદ્યામાં મેં અંતુપાતે નહોતો કર્યો તેમાં તેઓ પારંગત હતા. એટલે મેં પણ એમને પહેલેથી જ શુરુ ગણ્યા હતા.

દેંકામાં આ ચરિત્ર એક સમર્થ પુરુષના અસાધારણ શુણેથી આકર્ષાઈને લખાયું છે. અને એ દ્રષ્ટિથી વાચનારને સ્વજીવનમાં ઉના-રના યોગ્ય કેટલુંક આ ચરિત્રમાં દેખાવાનો સંભવ છે.

મહાગત જયદ્રુણભાઈના અમુક ગુણોએ માન મન ઉપર બહુ અમર કરી છે. ઈ. ત. (૧) વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ—વિજ્ઞાનની ઝાંઝ પછુ એક શાખાનો ગીતમર શાખા પાકશાખામાં અખ્યામ કરવો અને એ શાખાની ડેવરી પરીક્ષામાં પામ ચલું, એ એક વાત છે. અને તેન મન ધનને વિજ્ઞાનને અર્પણ કરી દેવા બદલ જેમ ભક્તિભાગ્યન દેવની ભક્તિમાં તત્કલીન થઈ જવું, વિચારની મરજી જ વૈજ્ઞાનિક બની જાય એવી એકાગ્રતા માધવી એ ખીંછ વાત છે. મહત જયદ્રુણભાઈએ કોઈ પણ યુનીવર્સિટીની વૈજ્ઞાનિક પદવી નહોતી મેળવી, પણ તેઓ એ વિજ્ઞાનની ઉપામના માધી હતી. વિજ્ઞાન માર્ગના ઝાંઝ પછુ પ્રવાસીને પ્રેરણા આપે એવી વિજ્ઞાનભક્તિ એમનામાં હતી તેઓ દિવસ ગત વનસ્પતિ શાસ્ત્રની જખના કર્યા કરતા. વળી મહાગતમાં પ્રચારક સ્વભાવ પૂરેપૂરો હતો. વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ગુજરાતમાં ખૂબ ફેલાય એ એમની મોટામાં મોટી વામના હતી અને એ વાસનાની તૃપ્તિ માટે એમણે મરણ પર્વ ત પોતાથી બની શક્યા તેટલા પ્રયાસો કર્યા કર્યા.

એક ખીંછ વાત—મહાગત જયદ્રુણભાઈ સાથે પરિચયમાં આવનાર એમની વૈજ્ઞાનિક મહત્તા જોઈ શકે કે ન જોઈ શકે, પણ માણસ તરીકેની મહત્તા જરૂર જોઈ શકે એટલું મનુષ્યત્વ એમનામાં આગળ પડતું હતું. વ્યવહાર માનમાં એમનું વર્તન એક માયા મર્દને જાજે એવું હમેશા જોવામાં આવતું અને નિખાલમતા, પ્રમાણિકતા, માદાઈ, નમ્રતા, ક્રામજતા, ઉદારતા, ગ્રેહાગ્રપણ વગેરે મનુષ્યત્વને શોભાવનારા ગુણો એમનામાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હતા. જયદ્રુણભાઈ વૈજ્ઞાનિક તરીકે વધારે મોટા માણસ કે માણસ તરીકે એ પ્રવૃત્તિના જગ્યા હું તો નથી આપી શકતો, પણ વાચના આ ચરિત્ર વાંચ્યા પછી જે રોગ્ય લાગે તે મત બાધે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રી

જયકૃપણભાઈ

અનુક્રમમણિકા.

— ૦ —

ખંડ પહેલો

પ્રકરણ ૧ છુ	કવિ દેશ અને કવિ પ્રજા	૧ થી ૩
૨ છુ	કવિના પરિચય	૪ - ૭
૩ છુ	ગાથાવધા-વિદ્યાભ્યાસ	૮ - ૧૪
૪ છુ	મયુગનિર્ણય	૧૫ - ૧૬
૫ છુ	પદિત ભગવાનવાક્ષભાષા માથે મુદ્રાકાત	૧૭ - ૨૧
૬ છુ	ડૉ મખાગમ અર્જુન સાથે પરિચય	૨૨ - ૨૭
૭ છુ	૫, ભગવાનવાક ઇન્દ્રજિતો મ મર્મ	૨૮ - ૩૧
૮ છુ	ચંગેપિયન મિત્રો	૩૨ - ૩૫
૯ છુ	મૈકેનોટન માથે મેળાપ	૩૬ - ૪૫
૧૦ છુ	ડૉ ખોરીને મેડીરિયા મેડિકા લખારી	૪૬ - ૪૭

ખંડ બીજો

૧૧ છુ	પોરન દરમા	૫૮ - ૬૫
૧૨ છુ	ગૃહસ્થી જીવન	૬૬ - ૮૬
૧૩ છુ	અનૂર્ણ સાહિત્ય	૮૫ - ૯૫

ખંડ ત્રીજો

૧૪ છુ	કવિમા વૃક્ષારોપણ	૯૮ - ૧૦૦
૧૫ છુ	માયરીયાજી અને મહાત્માજીના આમ નણ	૧૧૧ - ૧૧૪
૧૬ છુ	માદગી-અવમાન	૧૧૫ - ૧૧૮
૧૭ છુ	કુદરતના ખડતલ ભક્ત	૧૧૯ - ૧૨૩
૧૮ છુ	સ્વ કીર્તિકર અને જયમુખ્યભાષા	૧૨૪ - ૧૨૬
૧૯ છુ	જયમુખ્યભાષાનું પુસ્તકાવલ	૧૨૭ - ૧૨૯
૨૦ છુ	ઉપમંસાર	૧૩૦ - ૧૩૨

ખંડ ચોથો

૨૧ છુ	પ્રતિષ્ઠિત પુરગોના પંત્ર	૧૩૫ - ૧૪૬
૨૨ છુ	જયમુખ્યભાષાના પંત્ર	૧૪૭ - ૧૬૮

વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ

ખંડ પહેલો.

અભ્યાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

કચ્છ દેશ અને કચ્છી પ્રજા.

કચ્છ જેવા વેરાન દેશમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રી જમ્બુજ્યુભાઇનો જન્મ થયો હતો એ જાણી ધણાને આશ્ચર્ય થાય છે, પણ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી. વેરાન દેશ (Barren Country) મહાપુરુષોને જન્મ નથી આપી શકતો એ કંઈ સિદ્ધાન્ત નથી ઉત્પદ્ધું એવા વેરાન પ્રદેશમાં ધર્મવર્ગની લીલા કંઈ જોર જ હોય છે વેગન પ્રદેશમાં પાકનાગ લોકો હજારો વિદ્યાર્થીઓની સાથે થઈને પોતાનો રસ્તો કાઢે છે, પોતાને જોઈતા માધનો પોતે જ પેદા કરી લે છે અને પ્રભુએ તેની પામે જે જે ગમ્યુ છે તેનો પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર ઉપયોગ કરી લે છે આવા ઉજ્જડ દેશના લોકો દાઢ, તડકા તેમ જ બીજા અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ વેરી વેડીને પોતાના ખોરાક, પોશાક અને રહેણાણના માધનો પેદા કરી લે છે આવા વેગન મુશ્કેલી વેડી માધારણ રીતે સાહસિક અને ખડતલ હોય છે માધારણ મુશ્કેલીઓથી ને ડરતા નથી અને મહત્તરીયતા તો તેમના બાપની જ કહુંવગવે છે આવા લોકોમાં શૌર્ય, રસાશ્રય, સ્વાતન્ત્ર્ય-જુસ્સો અને મરદાનગી બહુ જ અનંત પ્રમાણમાં હોય છે આથી જ પરદેશ ખેડવામાં, વેપારવણમાં, અને જ્યાં પોતાનું કોઈ ન હોય ત્યાં પોતાનો અફો જમાનવામાં કચ્છી લોકો જાણીતા છે વહાણવદ્ધ ખેડવામાં કચ્છી ખાસાઓની તોડી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં મળતી નથી મુખ્ય-ધર્માથી કચ્છીઓને બાફ કંઈ અને પત્રી મુખ્યની ગોલા જુઓ. કચ્છી એકલે જીવત ડગસર, પડકાર શરીર અને બેનમન આદ્ય.

કચ્છી લોકો ગ્રામ્ય મોં બાગ બાગ અને મીઠી વાત કરનારા હોય છે મધ્યાવાડી પિંચકો તો તેમનામાં છાટો મરજોય શોધ્યો જડે તેમ નથી જેનું હોય તેનું મો ઉપર ની દેનુ એ વગણગ ધણાખરા કચ્છી ઓનો સ્વભાવ છે ખુશામત કરવી કરાવી તેમને પસંદ નથી દોતી. તેઓ

માત્ર મનોલી અને મત્સ્યવંતા હોય છે. કચ્છી પ્રજા ગુજરાતની પ્રજા માટે જાણેલી નથી. પણ આપણા ભણેલાઓ ત્યાં જતાં ડરે છે ત્યાં જઈને મામુલી કચ્છીઓ નામના દારૂ છે.

મહર્ષિ ચરક કહે છે કે—“*સ્વદિનમ્વન્યવૈ જાત્ત્વો દેવઃ* । (વપસ્થાન અ. ૧-૭) જડગચ દેશ (જંગલો અને વેગન મેદાનોથી ભરપૂર દેશ) ના લોકો ગિર અને દહિન હોય છે. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ આવા દેશ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આનંદ દેશ (બહુ પાણી અને ક્રીડાનગીવાળા દેશ) જના જડગચ દેશ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ વધારે માન્ય છે.

શ્રી જોમે માટે તેમના “*Forest and Savanna*” નામના પુસ્તકમાં વેગન પ્રદેશ અને તેના લોકો વિષે જોવાના નીચે મુજબ ઉદ્ધારો દારૂ છે:—

“But with all this we must not forget that the barrenness of a country has often been the salvation of its people. The civilized races of antiquity did not arise in the great forest regions of Germany and Italy, but rather in open countries. Egypt owed its prosperity to natural and artificial irrigation, and the gardens of Babylon and Assyria were purely the result of man's handiwork. The centres of the Roman and Greek Empires were by no means the most fertile parts of their dominions, and no doubt the struggle to overcome this barrenness helped to make the people strong and brave. A powerful nation is the outcome of a struggle of some kind, either with nature or its human rivals. If pleasure alone were the great consideration, then every trouble and difficulty is an evil! But if on the contrary, happiness is allied to inertia and death, work of all kinds means force, power and advancement in individuals as well as in nations.

But work to be useful must be performed to some good purpose, we should not denude a country for the purpose of restoring its fertility by the labour of centuries."

કચ્છના ભૂતગતના જયપત્તિ ઇતિહાસ આ વાતની માફી પટે છે આપણે આપણા ઇતિહાસ બધા છીએ એટલે એવા વાગે આપણેની નીચૂન કરતા પણ બધા ડીએ

આપણે કચ્છી પ્રાંત ઉપર અસાન અને બાંસતાના ધમ્મા થયે ચડ્યા છે એ વાત બે કમાથી છે, પણ તેથી તેની ડિમન જગે થઈ નથી થોડા નેતા હોય તો કચ્છમાંથી સુદ્ધ, કદાચ, પડછાઈ મનિમ મળી આવે એમ છે

આ જ કચ્છ મધ્યાનના જયપત્તિ નામના ગામમાં આપણા ગુજરાતી વનપતિરાસ્ટ્રી જયપ્રભુભાઈનો જન્મ થયા હતા જ્ઞ તેમના જન્મની જરૂર મગરની વડ રોકે એમ છે બે બે મહાપુત્રોએ કેવળ પોતાના જ પરિશ્રમથી, પોતાના માગમાં આવેલા અને મધ્યે માફ કરી રીતે આગળ પ્રગતિ કરી છે તે જ કોટિના જયપ્રભુભાઈ મહાપુરુષ / થગપ એમેડિ કામા આ મહાન પુરુષ જન્મ્યા હોત તો નમની પામેથી ઘણો વાચ હમસ્વામાં આવ્યો હોત ગુજરાતના આ જયપ્રભુ મધ્યે કને ગુજરાતના આ શ્રીનીયમને ગુજરાતે નથી પિછા થો કાઠિયાવાડે પણ નહિ જેવો પિછાન્યો છે અમન કચ્છે તો હમણા હમણા જ તને જાણ્યો આવા પુરુષનું જીવનચરિત્ર ગુજરાતની જનતાને ચરણે ધરી કૃતાર્થ થાઉ છું

સાં ૪૭
૭૧૨

પ્રકરણ ૨ જી.

જામના ગિરનારના જીવનના ગવત ૧૯૦૫ ના આમે શુદ્ધિ

કુંડુ બ પરિચય.

વનસ્પતિશાસ્ત્રી જમકૃષ્ણભાઈનો જન્મ ગવત ૧૯૦૫ ના આમે શુદ્ધિ ૧૦ (વિજયાદશમી) ન દિવસે ૩૦૦ મધ્યાનના આવેના લખપત નામના ગામમા ગિરનાર બ્રાહ્મણ સ્થાતિમા થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઇડ્ડ શંકર હતું. તેમની ન્યાતમા તેમ જ લખપત ગામમા ઇડ્ડ શંકરની વાગવગ પ્રતિષ્ઠા મોભો હીક હતા. ગામના દરવાજાની કૂચીઓ તેમની પામે ગેટી એટને તેઓ કૂચીવાળા કહેવાતા.

ગિરનાર બ્રાહ્મણો મોટા ભાગે વંધ્યન મદિરામા મુખિયાનું હોય છે. ઇડ્ડ શંકર પણ ધોળકામા જોન્વામી શ્રી સ્ત્રીનાનંદ મહાગજની હવેનીમા મુખિયાનું હતા. શ્રી સ્ત્રીનાનંદ મહાગજ એ સાક્ષાત દુર્વાસાની મતિ હતા, તેમનો તાપ બહુ ઓછા હગી વપ્તા એ વખત ડોઢ પ્રતિષ્ઠિત મહાગજશ્રીના દર્શન કરના આવેલા મહારાજ તે વખતે મધ્યામા મેહા હતા. અધિમગીન બ્યાદ ગયા હતા એ મહાગજશ્રીને દર્શન કરીને તૂર્ત જ બીજે ગામ જવું હતું. તેમણે મુખિયાનું આ રીતે વાત કરી મધ્યા પૂર્ણ થતાવેત જ ઇડ્ડ શંકરે તે સત્તજને મહાગજશ્રી પામે લઈ જઈ દર્શન કરાવ્યા. તે ભાવિ મહાગજશ્રીને બેટની બહુ સારી રમ મહારાજના ચરણેમા ધરી, દડવત પ્રણામ કરી પોતાની જાતને કૃતાર્થ થયેલી માની અને દૂર વખતમા જ મહાગજશ્રીની રમ લીધી આવી સારી બેટ ધરનાગ મહાગજશ્રીને મદિર તરફથી પ્રસાદ મગવો જોઈએ પણ અધિકારીનું નો મદિરમા હતા નહિ અને મહાગજશ્રીને જવાની હતા વગ હતી એમ્મે તે નો વગ રૂપે જવા નાખ્યા. ઇડ્ડ શંકરથી આ સહન ન થયું તેમણે વિચાર કર્યો કે આથી ના મહાગજશ્રીનું અને મદિરનું બંનેનું નાક કપાય છે તૂર્ત જ તેમણે પ્રમાદ નધ આવીને તે સહ

ગૃહસ્થને આપો અને વિદાય કર્યા પ્રમાદ આપનાનો મુખિયાણને અધિકાર ન હતો, છતાંયે મદિરની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અને મહારાજશ્રીનું પોદુ ન ગણાય એટલા માટે તેમણે આ અનધિકારી ચેષ્ટા કરી આ વાત એક સાંઘિયા દ્વારા મહારાજશ્રીના કાને પહોંચી તર્ત ન મહારાજશ્રીએ મુખિયાણને ખોતાવ્યા ઇશ્વર દાકર તૂત ન સમજી ગયા હિમત ગળી મહારાજશ્રી પામે હાજર થયા અને હાથ જોડી ઉભા રહ્યા શ્રીજીવાયજી મહારાજ લાય જોળ આપો કરી “તેરા બાપજા ઘર હે ? પ્રમાદ તે કયું દિયો ?” કહી ગળ્યાં જરા પણુ ડર્યા સિરાય નમ્રભાવે મુખિયાણ હશ્વર દાકર ખોયા ‘જી હા માગ બાપનું ઘર ધારીને જ એ ધમ કયું જ’ શ્રીજીવાયજી મહારાજના મન ઉપર આ રખેડોએ ભારે અસર નિપળવી તેઓ શાત પાયા અને ‘અન્યા જાઓ’ કહી મુખિયાણને રળ આપી તેમની પોતાની આખોમા જળા ભરાઈ આન્યા હતા.

પછી ઇશ્વર દાકર તા ગયા અને દાકરની મેરામા રાખાયા તેમના ગયા બાદ મહારાજશ્રીએ એ-સુદર ઉપરણો (પ્રમાદ તરીકે વસ્ત્ર આપનામા આવે છે તે) મગાઓ અને ત્યા મુખિયાણ મેવામા તન્મય થયા હતા ત્યા ધીમે પગને જઈને મુખિયાણ ઉપર ઉપરનો ફેકયો મુખિયાણએ ચમ કીને પાધુ જોધુ તો મહારાજશ્રીને જોધન માથર્ય જોધ રહ્યા અને ખોયા, ‘મહારાજ આ તુ ? શ્રીજીવાયજી તમીને ખોયા હ બહુ ખૂશ થયો છું. આજે તે મારી અંન મદિરની આબર સાચવી છે તેની આ બક્ષિસ છે”

સમયસૂચકતા અને પરમ ગહન એવા મરા ધર્મનું હૃદય દાકરને કેવું બાન હતું તે આ ઉપરથી મમજાગે

ધોળામા ઘણા વર્ષ તેઓ મુખિયાણ તરીકે ગણા પછી મોગી ઉમરે લખપતમા આવીને રહ્યા હતા

લખપત મામના દરવાજાની કૂચીઓ તેમન ત્યા રહેતી તે માટે તેમને ૨૦ થી ૨૫ મરી માસિ પગાર મળતો. કૂચીનામને ધામ ચારો, લાકડા અને સામનો લાગો લેવાનો હ હતો એટલે ધાસચારો લાકડા અને સામની તેમને જરા પણુ તગી વેઠવી પતી નહિ પરિણામે ઘર આગળ ચાગ પાચ ગાયો પાગી હતી આ ગણત ગાયોના દૂધ ઈશ્વર દાકરના મતાના પીતા અને દૂધ દહી, માખણ, ઘીની વેલમણેલ તેમને ત્યા ચાલુ ન રહેતી.

જયકૃષ્ણભાઈ તેમજ માનપણના મગ્ગરોની ચા રતા આ મુદ્દા દર્દી
અન મનાઈની વાતો થી વખત રતા તે વખતની ગિયતિ માથે આજની
ગિયતિ મરખાલીન થી રખત ગેર દર્શાવતા

૧૭ દાખલ પાત્ર પુત્રા અન બે પનાચાની ગમકૃષ્ણભાઈ, પંખા
નદભાઈ ભાણુભાઈ જયકૃષ્ણભાઈ અને માનુષી ગમ અનુક્રમે પુત્રાના
નામ હતા વનિ પુત્ર નામકૃષ્ણભાઈ, ૭૬ મારા પુરની હતા તેમની જાન-
પિપામા એટની પ્રાપ્ત રતી ૨ લાગરતના અધ્યયન માટે તત્ત્વ ન નારી ગયા
હતા. ભયમા અ વિગત પામે ન એમજે લાગરતના મ મ અભ્યાસ
કરનો આશુચે લાગરત ગલગ તમન ૮ થ ૮૭ એમ હોમે ને માન

ખીજ પુ. પંખાનદભાઈ બહુ મારા જ્યોતિષી પ્રેમા પુ. મંદ
અન વેદાતી હતા જાણી. ૮મા પ મનાભાઈ જ્યોર્જ ને જ્યોતિષી હૃ
મુધી થયો નથી એમ જયકૃષ્ણભાઈ મેટા મરત લાગ ઉપર તેમના મથુ
વળે માટે હતા

રીજ પન ભાણુભાઈ માતિ ના અને મગીતમા પ્રીણ હતા
મગ્ગત માતિ થતા અમના ત ગર્જી અભ્યાસ ભ ભના સાન્નિએના માન
મૂનના આ પગત જ્યોતિ ના પા મા. અ યામ હતો પ માનદભાઈ
અન ભાણુભાઈ ન ન મગ્ગતમા જ પ થ હો માનતા

ભાણુભાઈ મૂના મુરગિર હી શ્રી વિગ્ગનદ મગ્ગવતી ૧૧ શિય
અ નેધ્યાપમા ના શિય હતા આ વિગ્ગનદ ત પ્રનાવનુ ન્વામી. વિગ્ગનદ
મગ્ગવતી મહાપિ દનાનદ સન્દેરતીના મુ. અન્નેધ્યાપમા અને દ્યાનદ
સરવતી બ ન રદાધ્યાયી હતા આના રતાપી પુરના હાથ નીચે ભાણુ-
ભાઈએ મગ્ગત ભાણના-આસ રીને વ્યા રના અભ્યાસ કરો હનો અને
આ અભ્યાસ માથે તમણ મગીતનુ થપુ માટે જાન મ ના ૧ મુદ્દા

જયકૃષ્ણભાઈ તમના પિતાના આથા પુત્ર થાન તમના મ બ્ધી ત્રણ
ભાઈઓ જેપુ નાન તમો પ્રાપ્ત મુ ન હવુ હા દબના મરતો તો તમજે
પણુ રી રીઝ કીયા હતા ત્રિ ૧૩ મહત્ત્વ ન્વનશ મારમ ભવ ધરનાના
સ્ત્રોમ તેમને પપુ આરકના ભાણુભાઈનુ મગીત મારો દિવસ ધરમા આરવુ

જ રોય આ વાતાવરણમાં જન્મે અન્નબંધે પણ જન્મક જુલાઈને ધણી શીખવાનું મન્યુ હતું

પાચમા પુત્ર વાસણજીભાઈ ત્રિણે ખામ કાઢ જણવાનું મળતું નથી

પાચે ભાઈઓના સરી સડ્ડ દતા ઇન્ડા દા ૨ જાતે ફરેક પ્રાંતે તરતા શીખવતા હતા જે નાનો રોય તેને પિતા શે કુટુંબનાની લોડી ભરીને પાતા

અધરાત મધરાત ગામના દરવાજા ઉઘાડના પડતા ઇન્ડા દાદર કાને બહેન હતા, એટલે લોકોની જુઓ તે તો ભાણેજ માલગ ના બાગકો દરવાજા ઉઘાડના જતા પ્રવીક વખત તો દરવાજા ઉઘાડના જવા માટે દરીકાઈ આવતી, પિતા તેમને નમજવી અરાગનવાજ આપે એકે તે તો કાને ખીજને એમ ફર્યાદો આપી દરવાજા ખોલના મોડવાતા, આમ રાત મધરાતે તેઓ દરવાજા ઉઘાડવા જતા એટલે તેમની ખીજ ભાગી ગઈ હતી

ભાણજીભાઈ જન્મક જુલાઈને ગણી વખત દેતા હતા કે "નારાયણ કનકમાતા જાતના સ્વેદો ઓનરાથી જૂત એનો ડર લાગતો નથી જૂત એ તો મહાદેવના ગણ છે નારાયણ કનકનો પાદ રતાગે ને દેખાય જ નહિ" એમ તેઓ મમજનના વચાટે જે જન્મક જુલાઈને રાત અધરાત ગામ જવાનું થાય કે દરવાજા ઉઘાડવાનું થાય ત્યાર ત્યારે ને આ સ્વેદો ઓનના

જુ મોટા જાઈએ માધા જુ રીતે બદાંગામ એટલે ધગ આગળ જન્મક જુલાઈ રહેતા પિતા સાથે તે શિક્ષા માગના જતા આ શિક્ષામાં જગ પણ દીનતા ન હતી એક તો ના રીઆત માણમ ખીજ મુખિયા અને જીવ માગ પ્રવેશ દલે વ્યા વ્યા જન્મ ત્યા ત્યા સન્માન મળતું જન્મક જુલાઈ માથે જતા મહાન ત્યા જન્મ અત મહ વળુ બદાર પડી રોય તો ઇન્ડા દા ૨ માચવા પ્રેતા જન્મક જુલાઈ ઉપર આના અતક સર ને તેમના પિતા સાથે ફરવાથી પડ્યા હતા

બચપણમાં જન્મક જુલાઈની જીભ તોતડતી હતી એટલે રામકૃષ્ણભાઈ પોતાના માતૃશ્રીને દેતા આ આપણે ક્યાનું નહિ ભણાવીએ, એને હાટોડી શીખવીશુ " પણ ઇશ્વરની દયાથી શી હતી તે એ વખતે તેઓ નુ જાનો ?

જયકૃષ્ણભાઈના મોટાભાઈ માંડવી (૬૨૭) માં રહેતા હતા. પિતાના મરણ પછી જયકૃષ્ણભાઈ માંડવી રહેવા આવેલા. મોટાભાઈ તેમન તેમના બેટલી ઉમેરના એક હોકરા સાથે ગામમાં ભિક્ષા માગવા મોકલતા. ભિક્ષા ઉપરાંત તેઓ ગૃહસ્થોને ત્યાં વિધ્યસહસનો પાઠ કરવા પણ જતા. કોઈ મુંબ-ધથી થોડું અગ્રેજી લખીને આવેલ માણસ પાતેથી થોડું અગ્રેજી પણ શીખતા હતા. ભિક્ષા માગવા જાય ત્યારે અગ્રેજી સ્પેલિંગો (જોખી) ગોખતા.

માંડરીમાં આસાપુરી માતાનું મંદિર છે. એ મંદિરના કાપડી લેકિએ એક વખત જયકૃષ્ણભાઈને પોતાનો ચેતો થવા ખૂબ લાગ્યો આપેલી. સારી મિદાઈ પણ ખાવા આપી હતી. મિદાઈ તેઓ ખાઈ ગયા પછી એ કાપડી લેકિએ કહેલું, “જો તને અહિં આવું ને આવું જ ખાવાનું મળશે. તારે માયાની ચોટલી કપાવી નાખવી પડશે. અને કોઈ પૂછે ત્યારે કહેવું પડશે કે મારી રાજપુશીથી હું ચેતો બન્યો છું. જો તું કબૂલ કરીશ તો તને ખૂબ પૈસા મળશે. તું સુખી થઈશ.” આ વખતે જયકૃષ્ણભાઈની ઉંમર આશરે ૧૦-૧૧ વર્ષની હતી. કુટુંબના વૈષ્ણવ સંસ્કારો આ વેળાએ તેમની વહારે ધાયા અને તેની નેઓ લાગ્યમાં ન હતાતાં એ પાપી અખાડાઓમાંથી બચી ગયા. આ પાપખાનામાં આવા કાણુ જાણે કેટલાએ યુવાનોને ચેકાઓ મૂડવામાં આરતા હશે !

બ્રીજલાલજી મહારાજનાં લાબી ચંદ્રાણી વડુજી એક વખત લખપત પધારેલાં તેમન સિંધ જતું હતું. સાથે એક રસોયો લેવાની જરૂર હતી. લખ-પતમાં ગિનારા આઠણો સવાય બીજા તેમને કામ આવે એમ ન હતા. વૈષ્ણવોએ ઇંદ્રજી દાકરના નાના પુત્ર જયકૃષ્ણભાઈ વિષે વડુજી મહારાજને વાન કરી. વડુજી મહારાજે જયકૃષ્ણભાઈને પોતાની પાસે જોડાવી પૂછ્યું, “તું મારી સાથે સિંધ આવીશ ? દાકરજીની પૂજા તારે કરવાની અને રસોઈ કરવાની.” જયકૃષ્ણભાઈએ કહ્યું, “મારી મા હા પાડશે તો હું જરૂર આવીશ.” “હીક ત્યારે તું આજે સાંજે તારી માને તેડીને મારી પાસે આજે.” ઘેર જઈને જયકૃષ્ણભાઈએ બધી રાત પોતાની માતાને કહી. પતિના મરણથી માતા તે વખતે ઘર બહાર નીકળતાં ન હોતાં, એટલે ગત્ર તેઓ જયકૃષ્ણભાઈ સાથે મંદિરે ગયાં, વડુજીને મળ્યાં અને જયકૃષ્ણભાઈને મોકલવાની હા કહી આપ્યા.

નવા નવા દેતો નેસનો ઉમાડ બાળકોમા આભાસિક ગીને જ હોય છે. જ્યદ્દાણુભાષને મિધ જ્ઞાનું થયુ એટલે ખૂન આનંદ થયો. મિધમા તેમને વડુછ મહારાજ માથે ખૂન ફાવી ગયુ. વડુછ મહારાજ પણ તેમના કામની ખુશ થયા હતા.

એકાદ વર્ષ થઇ ગયુ એટલે તેમના મોટાભાઈએ તેમને પાઠ આપી જવા માટે લખ્યુ, પણ જ્યદ્દાણુભાષને આવવાનુ મન ન હતુ. છતાંયે માતાના આગ્રહથી મોટાભાઈ જ્યદ્દાણુભાષને તેડવા મિધ ગયા વડુછ મહારાજ પામેથી રજા મેળીને જ્યદ્દાણુભાષ માથે તે પાઠ ફરતા હતા ગસ્તામા રાત થઇ એટલે મોટાભાઈ સૂઇ ગયા તર્ત જ જ્યદ્દાણુભાષ ત્યાંથી નાલી છટ્યા અને પાઠ વડુછ મહારાજ પામે પહોંચી ગયા. મોગભાઈએ જાણ્યુ કે એનું આવવાનુ મન નથી તો તે ભયે ત્યા રહ્યો.

પરમાનદલાઈ, જે મુબઈ ગ્રહેતા હતા, તેમણે પણ જ્યદ્દાણુભાઈને મિધ છોડીને પોતાની પામ મુ મઇ જવા માટે ખૂન આગ્રહ કર્યો જ્યદ્દાણુભાઈને પણ હવે ધર અને મા માલરેયા એટલે લખપત પાઠા કર્યા પામે થોડા પૈમા ભેગા થયા હતા અને હવે તે મુખિયાનું તરિકે આગખાતા એટલે મનમા મહેજ કુવાના પણ નાગ્યા હતા. મોટાભાઈના આગ્રહથી તે મુ મઇ ગયા તે વખતે સ્ત્રીમંત્રે ન હતી, વહાણુમા જ જતુ પશુ. મુ મઇ ગયા અને મોટાભાઈએ તેમને નિશાગમા ભેમાડ્યા પણ મિધના સુખ જ્યદ્દાણુભાઈ બૂલી શક્યા નહિ મુબઇનુ બધિયાર છત્રન તેમને પમદ પડ્યુ નહિ એટલે પોતાની પામે થોડા પૈસા હતા તે માથે લઇને મોટાભાઈને ત્યા મિનાય નેઓ બદરે આપીને કરાચી જતી નાની સ્ત્રીમરમા ચડી બેઠા તે વખતે તેમના હાથમા સોનાના બે કડા હતા દીકરીટ લીધી ન હતી દીકરીટ તપામવા ત્યારે સાહેબ આવ્યો ત્યારે તે બીજે સ્થળે ગયા હતા પોતાની માથેના મુસા ફોરે આ હોફરે વગર દીકરીટ ચડી બેઠો છે તેની ખબર પડી હતી એટલે “ આ તારા કડા કાઢી નાખ, નહિ તો દિકરીટ નથી એટલે દિબીંગવાગે તારી પામેથી લઇ લેશે ” એમે કહી વાર વાર તેમને બીનાડતા હેરે મિધ પહોંચ્યા અને વડુછ મહારાજને મળ્યા.

પરમાનદલાઈએ મુબઇમા સોધાસોધ કરી મૂળી પાવિમને ખમર આપી સિધ વડુછ મહારાજ ઉપર પણ તાર મૂક્યો જ્યદ્દાણુભાઈના પહોંચતા પહેલા

તાર ગયો હતો; એટલે વડુછ મદારાજ જયકૃષ્ણલાલને ખૂબ વડયાં. વડુછ મદારાજે તારથી મુંબઈ ખજાર આપી દીધી કે જયકૃષ્ણ અહીં આવી ગયો છે ' મોટાલાઈના છવમાં છવ આવ્યો. છેવટે વડુછ મદારાજની સલાહથી તે પાછા મુંબઈ પહોંચ્યા અને નિશાળે બેસા.

બહેરામશ પારસીની નિશાળમાં તેમણે અંગ્રેજી અભ્યાસ શરુ કર્યો. આ વખતે તેમની ઉંમર ૧૩-૧૪ વર્ષની હતી. અભ્યાસમાં ચિત્ત ચોટયું અને ચીવટથી તે અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પહેલા ધોરણમાં પાસ થયા પછી બીજા ધોરણમાં તે ગોડસદાસ તેજપાસની મૃદુલતા દાખલ થયા. અભ્યાસ સારો જોઈને માસ્તરે તેમને છ મહિનામાં જ ત્રીજા ધોરણમાં ચલાવ્યા. ત્રીજા ધોરણમાં તે સાગ નંબરે પાસ થયા. ત્રીજા ધોરણમાં ગોડસદાસ કઠાનદાસ પરીક્ષા લેવા આવેલા તેમને તે વખતનો લખક જોઈને જયકૃષ્ણલાલને પણ વિચાર આવેલો કે " હું પણ ખૂબ લાણીને આના ગેરમાં રહીશ. "

ગો. તે. મૃદુલમાં થોડી ફી વધારવામાં આવી એટલે તે સ્કૂલ બદલીને તે ચોથા ધોરણમાં રોજનું મની સ્કૂલમાં દાખલ થયા. અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં તે વખતે ગોડસદાસે " કેરેક્ટર વિગ્રેજ " પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આલવું હતું. તે વખતની શિક્ષણપદ્ધતિ ઘણી સારી હતી. ફોર્થ સુધી ગયેલા આજના વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજીનું કંઈ જાન નથી હોતું, ત્યારે જયકૃષ્ણલાલ, ફક્ત અંગ્રેજી ચાર ચોપડીઓ સુધીનું જાન હોવા છતાં, મારી રીતે અંગ્રેજી લખી અને ખોલી શકતા. અસળન યુરોપિયન મિત્રોના સહવાસ પણ તેમાં સહાયબૂત હતો.

આ વિદ્યાભ્યાસ વિષે જયકૃષ્ણલાલ ઘણી વખત ગળગળા થઈને ખોસતા; " મારા જેવું કંઈ તો કોઈકે જ પડતું હતું. મારી પાસે મહિને આઠ આના ફી આપવાના પણ ન હોય. એ આઠ આના ક્યારથી લાવવા એના વિચારમાં હું ઘણી વખત રોતો. મહિને મહિને આપવી પડતી ફીના પૈસા કોઈ ભલો લાડિયો ભરી દેતો. કામળ પેન્સિલ માટે હું કચેરી આગળ જઈને ભીખ માગતો. દયાળુ ઓફિસરને મારી દયા આવતી, એટલે તે બિચારાં મને પેન્સિલ, કામળ વગેરે આપતા. મારે આઠ આના ફી આપવી પડતી; પણ જ્યારે ફોર્થમાં આઠ આનાને બદલે એક રૂપિયો માસિક ફી થઈ, ત્યારે તે આઠ આના વધારે ક્યારથી લાવવા કે એ આઠ આના ભરવાની અશકિત માટે મારે ફોર્થમાંથી નિશાળ છોડવી પડી. એક ભલો માતર મારી આ સ્થિતિ

જાણુનો હતો, એટલે તે છોડગચ્છા પામેથી કાજો ઉધરાવીને મને પુતકો
અપાવતો લાવશકં ઉમિયાશકં ગણિત ને એક ડિશનેરી મને એ લલા
માત્રે અપાવેલા

“ હું કેઈમા અભ્યાસ કરતો, ત્યાં એક લલો પાગસી માત્ર મારી
ગિતિ જાણતો થઈ ગયો તે મને કહે કે, “ હું આગળ તો લણી રાકવાને
હું જ નહિ, કારણ કે આગળ તો ખર્ચ વધારે આવશે માટે અત્યારથી જ
અગ્રેજી જાણુ છોડી દઈને ટાઇ થઈ વગરે તો સાક ” હું કેઈમાથી ઉઠી
ગયો અમાર તે વખતનું શિક્ષણ આજના કરતા ઘણું મંજીન હતું એમ મને
યાગે છે કેઝેડ વિવેચની

“ No more thy glorious brook reflects the day,
choked with sedges works its needful way. ”

આ લીટીઓ તો મને હજીએ યાદ આવે છે મને જ્યોમેટ્રી ઘણી સારી આવડતી

“ મારી પાસે દીવો બાગવાના પૈસા પણ ન હતા ટાટમા એક ઉચ્ચ
મકાનના ઓટલા ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસ નીચે હું વાચવા બેસતો
અને તેની સામેના એક સાગડા ઓટલા ઉપર સૂઈ જતો એ ઓટલો ઓટલો
માકડો હતો કે જરા પાણુ ફેરવતા ઘણ દઈને નીચે પાંચ એમ હતું હું રાત્રે
મોડી રાત સુધી વાચતો ઘણી વખત ત્યાં હસ્પેક્ટર બેસી આવતો અને
ફહેતો હું અિરિત દેવળમા આવીશ તો હું તને કપડા, ચોપડીઓ અને થોળા
પૈમા અપાવીશ હું આ દુખમાથી છુટીશ ” જ્યકૃણુલાઈ આ લાલચોથી
ડગ્યા નહિ અને પોતાના ધર્મ છોડવા કરતા મરણુ સાર એમ ધારીને અડગ
ગયા નાનપણના ધાર્મિક સંસ્કારોએ આ વખતે પણ તેમને બચાવ્યા

સુબદ્ધમા કણુસવાડીમા આવેલા દત્તાત્રેયના મંદિરમા મ ગીતના સારા
મારા ઉસ્તાદો આવતા અને પોતાનો જલસો કરતા જ્યકૃણુલાઈને
નાનપણથી જ તેમના મોટાભાઈ લાણુજીલાઈ પાસેથી મ ગીતના સારા
મગ્ધાર પાયા હતા, એટલે તેઓ પણ આ મંદિરમા દર રાકવારે જતા ત્યાં
તેમણે એક ઉસ્તાદ ગવૈયા સાથે એક બાધ્યો અને તેની પાસેથી થોડા રગોની
તાવીમ લીધી આ મ ગીતનો ગોળ આગળ ઉપર પણ ઠીક વિદ્યાભ પામેલો.

કાર્યમાંથી તે નિશાળેથી બિડી ગયા, એ પછી તેઓ બેંકમાં ડુંડીની દલાલીનો ધંધો કરવા લાગ્યા હતા. એક મિત્ર સાથે હંમેશાં બેંકમાં જતા અને દલાલી કરતા. એ બેંકમાં એક માવેટ સાહેબ નામનો ગૌરો અમલદાર હતો. તેણે જયકૃષ્ણભાઈને એક વખત કહેલું, “આરા કામ માટે તારી લાયકાત નથી. આના કરતાં તું બીજો ધંધો પસંદ કરીશ તો મુખી થઈશ.” એ પછીથી એમણે બેંકમાં જવું બંધ કર્યું.

મુંબઈમાં તેઓ ખુદરત મુગલ નામના માણસ પાસે શરસી શીખતા અને ખુદરત મુગલને પોતે અંગ્રેજી લખાવના આ શરસી જાનનો તેમણે આગળ જતાં પોતાના વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમાં ફીક ફીક ઉપયોગ કરેલો છે.

મૂળજી શરસી નામનો એક ભાટિઓ વિદ્વાયત જતો હતો. જયકૃષ્ણભાઈને પણ વિદ્વાયત જવાની તીવ્ર ઇચ્છા તે વખતે હતી. પોતે એ ભાટિયા પામે ગયા અને પોતાની ઇચ્છા ફર્યાવી. “જો તમે મને બેરિસ્ટર કરો તો હું તમારી સાથે ઇંગ્લંડ આવું. તમે બતાવશો તે કામ પણ હું કરીશ.” તે મહાગૃહસ્થે કહ્યું, “બેરિસ્ટરી માટે તો હું હા નથી પાડતો. તમારે જો આવવું હોય તો મારી સાથે ચાલો. મારે રમોવાની પણ જરૂર છે. તમારું બધું ખર્ચ હું આપીશ.” પણ તે વખતે બેરિસ્ટર થવાનું જૂત વગરેલું એટલે ના પાડી.

આમ મુંબઈમાં વિવિધ જાનના અનુભવો મેળવી રહ્યા હતા, છતાં ક્યાઈ એન પડતું ન હતું. કોઈ સારો ધંધો જડતો નહિ. આ જ વખતે તેમના મોટા-ભાઈ-ભાણુભાઈ મથુરાની જાત્રા કરવા માટે તૈયાર થયા. જયકૃષ્ણભાઈ પણ તેમની સાથે જાત્રાએ ગયા. મથુરામાં ભાણુભાઈએ તેમની પામે પુસ્તકો વેચવાની-પ્રતિસેવરની-દુકાન ખોલાવી, આમ મુંબઈને રામરામ કરી જયકૃષ્ણભાઈ મથુરામાં પ્રતિસેવર ગયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

મથુરા-નિવાસ.

શુકસેનરની દુકાન મંગાવી મોટાભાઈ તો પાછા ફર્યા અને જયકૃષ્ણભાઈ પુસ્તકો વેચવા દુકાને ખેસવા લાગ્યા. પં. જયેશ્વરરામ મુકુન્દજીને ત્યાંથી હિંદી સંસ્કૃત અને ખીજાં પુસ્તકો મંગાવતા. ધણા લોકો તેમને જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકો-વંદક, જ્યોતિષ વગેરેનાં-વેચાય તો વેચવા અને ન વેચાય તો જૂજ કિંમતે રાખી લેવા માટે આપી જતા. આવા ધણા પુસ્તકો તેમની પાસે હતા. ફિલ્હી કોરોનેશન વખતે તે જાને પુસ્તકો વેચવા માટે ફિલ્હી ગયા હતા.

એમનો કલધર્મ વૈષ્ણવ એ આપણે અગાઉ જ્ઞેષ્ઠ ગયા છીએ. ગિરનારા બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે વૈષ્ણવ મંદિરોમાં મૃખિયાશ હોય છે. વૈષ્ણવ મંપ્રદાયનાં ધણાંખરાં પુસ્તકો વ્રજભાષામાં હોય છે. વૈષ્ણવોનાં કીર્તનો વ્રજભાષામાં જ હોય છે. મથુરામાં રહીને જયકૃષ્ણભાઈ હિંદી અને વ્રજ-અને ભાષાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા અને વ્રજભાષાનું ઠીક ઠીક સાહિત્ય તેમણે જ્ઞેયું. ધણા કીર્તનો કંઠસ્થ કર્યાં હતા. એ કીર્તનોના ઢાળ અને રાગ શીખવા પણ તેમણે ઠીક પ્રયત્ન કર્યો હતો.

દુકાન ઉપર નહિ જેતું કામ હોય એટલે મનપમંદ પુસ્તકો વાચવામાં તે દિવસો ગાળતા વૈષ્ણવ મંપ્રદાયના પુસ્તકો વાચવાનો તેમને ભારે શોખ હતો હિંદી અને વ્રજભાષાના હજારો દુહા, ચોપાઈ, કવિતો-કીર્તનો તેમને કંઠસ્થ હતાં. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એટલી પ્રબલ હતી કે જે કંઈ મનને સારું લાગતું તે તૂટ જ કંઠસ્થ કરી લેતા અને યાદશક્તિ પણ એટલી સરસ હતી કે તે વખતે વાંચેલું અને મોટે કરેલું તે જરા પણ ભૂલ્યા ન હતા. હિંદી અને વ્રજભાષાના મોહમાં તેઓ ગુજરાતી ભૂલ્યા એમ હું માનું છું. તેમનું ગુજરાતી લખાણ સંસ્કારી ન જ કહેવાય. કચ્છમાં કચ્છી ભાષા બોલતા, ઘરમાં પણ એ જ ભાષામાં વ્યવહાર થતો, અને ગુજરાતી શીખવાના વખતે તેમને મથુરામાં રહેવું પડ્યું. પરિણામે તેમનું ગુજરાતીનું જ્ઞાન નહિ જેતું જ હતું. વનસ્પતિશાસ્ત્રની ભાષામાં એાપ કે વચસ નથી તેનું કારણ આ જ.

મુંબઈ/વાળા પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી સાથે આ કામને લીધે તેમને સારો સંબંધ બંધાયો હતો. જ્યેષ્ઠારામભાઈ પણ ચોનાનાં પુસ્તકાના નિકાલ માટે તેમની સાથે ઘોડો વખત મથુરામાં રહેલા મથુરાથી પં. જ્યેષ્ઠારામ સાથે જયકૃષ્ણભાઈ કાશી, અરેલી, અયોધ્યા વગેરે યથા ગયા હતા. અયોધ્યામાં એક વખત પં. જ્યેષ્ઠારામ બહાર ગયા હતા અને જયકૃષ્ણભાઈ ઘર આગળ રહી રસોઈ બનાવતા હતા. ગટલીઓ વણીને રાખી હતી તે એક માંકડું આવીને ઉઠાવી ગયું. જ્યેષ્ઠારામભાઈ આવ્યા ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈ રડતા હતા. જ્યેષ્ઠારામભાઈએ ‘ઓહો ! એમાં રડે છે શું?’ કહી આશ્ચર્યમન આપ્યું. આ મુમાશ્રીમાં પં. જ્યેષ્ઠારામને જયકૃષ્ણભાઈના સ્વભાવનો મુંદર પરિચય થયો. આગળ ઉપર એમને જ લીધે એમનો સ્વ પં. લગ્નચાનકાલ ઇન્દ્રજી સાથે મેળાપ થયો હતો.

જેટલો વખત તે મથુરામાં રહ્યા તેટલો વખત તેઓ નિયમિત કંમ ધાટ ઉપર જતા મજવામની ઉત્કંઠા વૈષ્ણવ હૃદયોમાં પ્રબલ હોય છે અને જયકૃષ્ણભાઈની પણ વજમા રહેવાની અને ‘જમનામૈયા’ દર્શન કરી દેહ પાવન કરવાની ભાવના નો ખરી જ. પણ માણસનું ધાયું હંમેશાં ઓછું જ થાય છે? મથુરામાં તેમની તબિયત હીક રહેતી નહિ, દિન પ્રતિદિન બગડતી જતી મોટા-ભાઈઓના આગ્રહથી છેવટે પુસ્તકની દુકાન બંધ કરીને તે પાઠ મુંબઈ આવ્યા.

મથુરાનિવાસે તેમને વૈષ્ણવ ધર્મનું સુન્ત પાવન કરતાં શીખવ્યું. યુગ-પિયન મિત્રોના નિકટ પરિચયમાં રહેવા છતાંયે કદી તેમણે એ સુસ્તનાના ત્યાગ નથી કર્યો. દર રોજ મંદિરમાં જવું, વાસ્તહેવારે હવેલીમાં ‘સામગ્રી’ મોકલવી, વ્રતસીપૂર્ન કરવી, રાત્રે અમુક માળાઓ ફેરવવી, છત્યાદિ નિયમોનું કડક પાલન તેઓએ આખર સુધી કરેલું. બાલપણમાં પડેલા મંદકારોનું પરિબલ અંત લગી એવું જ હતું. વૈષ્ણવ ધર્મના બાળાચાર્યી સ્વચ્છતાનું કડક પાલન તેઓ શીખ્યા, યુગપિયન મિત્રોના મહત્ત્વને સ્વચ્છતાપાલનમાં વધારો કર્યો; પરિણામે બાલ સ્વચ્છતા માટે જયકૃષ્ણભાઈને ખુબ જ ચીરદ હતી. ચોનાના ઘરની ભીતિ ઉપર કોઈ એકાદ લીટા કરી જવું કે કોઈ અભિપ્રયો મહેમાન ઘરની ભીતિ ઉપર પાન ખાઈ થુંકી ગયો હોય તે તેમને ખૂબ જ ખૂંચતું. વસ્ત્ર, પુત્રકા, ફરનીય-દ્રેક ઉપર સ્વચ્છતાની નિશાની સ્પષ્ટ જણાવી ઓગકમાં પણ આ મંદકારોની અમર હતી આ તેઓ કદિ પીતા નહિ દ્યમી, દૂધ, ખાંદૂર, ગોળપાપડી- આ તેમનો પ્રિય નાનનો અને પાથેય હતું.

પ્રકરણ ૫ મું.

પાંડત ભગવાનલાલભાઈ સાથે મુલાકાત,

૫. જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજીએ પાંડત ભગવાનલાલભાઈને મોટે જમકૃષ્ણભાઈ વિશે વાન કરી મૂકી હતી. “છોકરો સારો છે અને કદાચ તે તમારી પાસે હવા માટે પણ આવશે.” જમકૃષ્ણભાઈને પેટમાં દરદ થતું હતું અને માંદગી ધણી વધેલી હતી. શરીર તદ્દન શીકકુંદસ પડી ગયેલું. એક દિવસ ૫. જ્યેષ્ઠરામની દુકાને ગોતે બેઠેલા, એટલામાં ભગવાનલાલભાઈ ત્યાં આવી ચડ્યા. ત્યાં જ જ્યેષ્ઠરામભાઈએ તેમની મુલાકાત કરાવી અને કહ્યું: “જોને માટે મેં તમને વાત કરી હતી તે આ જ જમકૃષ્ણ.” ભગવાનલાલભાઈએ તેમને દરદ શું છે એ પૂછ્યું. એ ઉત્તર આપે એ પહેલાં તે ભગવાનલાલભાઈ બોલી બેઠ્યા, ‘તમને દરદ પેટમાં થાય છે ખરેખર ? ઠીક, તમે મારે ત્યાં આવજો, હું તમને હવા આપીશ. તમને મટી જશે, તમે સારા થઈ જશો.” જ્યેષ્ઠરામભાઈ પામેથી તેમનું શિરનામું લખી લઈને જમકૃષ્ણભાઈ ઘેર ગયા ભાઈને બધી વાન કહી બીજો દિવસે સવારમાં દશમી અને બટાટાનું શાક એક પોટલીમાં બાંધીને તે ચર્ચગેટ સ્ટેશનથી ગાડીમાં બેઠા, ચર્ચગેટ બેઠ્યા અને વાલકેશ્વર ભગવાનલાલભાઈના મુકામ તરફ ચાલ્યા સાથે લીધેલું ભાતું મોનીવાળાની ધર્મશાળામાં મકાને ભગવાનલાલભાઈ પામે ગયા ભગવાનલાલભાઈએ તેમને ‘આવો’ કહીને આવકાર આપ્યો અને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની વાત (દરદ વિશે) ક્યાં વિના ઉમિયાઈ કરને કહ્યું: “ઉમિયાઈ કર ! એને આપણી ગોળીઓ આપો.” ઉમિયાઈ કરે ગોળીઓ આપી આ વખતે ભગવાનલાલભાઈ ફેલ્ડિમાઈલ (શિલાલેખને છાપવાનું કામ) લેવાનું કામ કરતા હતા. શિલાલેખ ઉપર પ્રાચીન મંસ્કૃત લિપિ હતી ફેલ્ડિમાઈલ ઉપર તે અક્ષરો લેખા એટલે જમકૃષ્ણભાઈની જિજ્ઞાસા વધી અને સંકેત વિના પૂછ્યું: “અ-

શું છે ? ” ભગવાનનાથભાઈએ મહેજ હમતા કહ્યું : “ આ સંસ્કૃત ભાષા છે ” જયકૃષ્ણભાઈએ આને મસ્કરી જાણી એટલે પોને પૂછવા લાગ્યા, “ મન્દૂત ભાષા વળી આવી તે હોય ? ” ભગવાનનાથભાઈએ કહ્યું : “ હા પહેલા સંસ્કૃત ભાષામાં શ આવી જનનો હતો, સો વર્ષ પંડી આવો થયો, પંડી આવો થયો અને આજે બે હજાર વર્ષ પંડી આવો શ થયો છે આ જૂની મંદૂત જ છે. ” જયકૃષ્ણભાઈ આ જોઈ તાજૂથ થયા મનમાં એ વિદ્વાનની પ્રશંસા પણ કરવા લાગ્યા ગોળીઓ તો મળી ગઈ હતી, પણ તે શેષા ખાવી, દેટની ખાવી, ક્યારે ક્યારે ખાવી, શી પરેશ પાગવી વગેરે કંઈ જ કહ્યું ન હોય એટલે જયકૃષ્ણભાઈએ બેસતા બેસતા પૂછ્યું. “ આ ગોળીઓ શી રીતે ખાવાની છે ? ” “ મવાર માજ એક એક ગોળી ખાતો, ઉપરથી દૂધ પીતો, અને થઈ રહે એટલે પાછા અહીં આવતો ” આટલું બોલી રહ્યા પંડી તૃપ્ત જ ભગવાનનાથભાઈએ જયકૃષ્ણભાઈને પૂછ્યું “ તમારે આવું શીખવું છે ? ” જયકૃષ્ણભાઈએ હમતા હમતા જવાબ વાલ્યો. “ મને આવું આવડે ? ” “ ન કેમ આવડે ? તમે મારી પાસે રહેશો એટલે તમને પણ આવું આવડશે ” ભગવાનનાથભાઈએ માથો જવાબ આપ્યો આ મંવાદ પછી જોગીઓ બંને જયકૃષ્ણભાઈ વિદાય થયા

આપેની ગોળીઓ ખાઈ ગયા એટલે બીજી ગોળીઓ લઈ આવ્યા આ ગોળીઓથી દરદ લગલગ મટી મધુ હતું. આવી રીતે ત્રણ ચાર વખત ગોળીઓ લઈ આવ્યા હતા આ જ અરમામાં ભગવાનનાથભાઈને શોધખોળના કામ માટે પશ્ચિમ હિંદના આર્યોનોત્કચ સર્વેશ્વર મર જોમ બજેમ માથે નાશિક જવાનું થયું. ભગવાનનાથભાઈ પોને જ જયકૃષ્ણભાઈનું ધર પૂછતા પૂછતા એક દિવસ માગના તેમને ઘેર ફેરવા મોકલવામાં આવી અદલા. ‘ મા’ નાશિક જવું છે, તમે મારી સાથે આવજો ? હવાફેરની તમારે જરૂર પણ ને તમારું શરીર સારું થઈ જશે, ” ભગવાનનાથભાઈએ પૂછ્યું પોતાના ભા :

● ભગવાનનાથભાઈ પાસે ઘણા દરદીઓ આવતા હતા અને ઘણા ખરા સજ્જન જતા હતા. તેમની પાસે અમુક સ દેવતાઓ ‘કાલંક આજ્ઞા’ થઈ ચાલે નામવાળી બાર દવાઓ હતી દેટલી-૧ બીરમથ, કવીનાઇન જેવી ઇંગ્લેન્ડ દવાઓ હતી અને આ ગોળીઓ હતી આ ગોળીઓ “ સદાનતી ગોળીઓ ” ને નામે ઓળખાતી જેને તેને તે મૂકા જઈ ને આપવામાં આવતી. ‘ સદાનતી ’ એવી જ, તેને મળતી જ આ જવાબદાર ને નવ ગોળીઓ થી બૂન તો લાગતી અને ૬ દીને આરામ જણાતા હતા

ધર આગળ ન હતી એટલે જ્યંઝુલાઈએ કહ્યું, “ હું મારા ભાઈને પૂછીને આપને જણાવું.” “ ઠીક, સારું તમારા ભાઈને પૂછીને મને ખબર આપજો ” કહીને ભગવાનસાક્ષભાઈ પાછા ફર્યા. રાત્રે તેમના ભાઈને બધી વાત કહી સંભળાવી. ભાઈએ રજા આપી, એટલે વાલકેશ્વર જઈને કહી આવ્યા કે “ હું નાશિક આવેશ. ” “ ઠીક ત્યારે તમે રવિવારને દિવસે મને ખોરીબંદર...ટાઇમે મળજો. હું તે વખતે તમને ત્યાં મળીશ. આપણે સાથે જ નાશિક જઈશું. ”

મુકરર ફરેલા સમયે જ્યંઝુલાઈ ખોરીબંદર પહોંચ્યા, ટિકીટ ખરીદી લીધી અને ભગવાનસાક્ષભાઈની રાહ જોવા લાગ્યા. “ થોડી વારે ભગવાનસાક્ષભાઈ અને ઉમિયાશંકર આવ્યા. ભગવાનસાક્ષભાઈએ મારી ટિકીટ મંગાવી લીધી. પણ મેં તો આગળથી જ ટિકીટ લઈ રાખી હતી. પછી એ ટિકીટનું તેમણે શું કર્યું તે હું જાણતો નથી. ભગવાનસાક્ષભાઈએ સેકંડ ક્લાસની અને મેં અને ઉમિયાશંકરે (ઉમિયાશંકર ભગવાનસાક્ષભાઈનો સાથો થતો હતો) થર્ડ ક્લાસની ટિકીટ લીધી હતી. ”

નાશિકથી જ વનસ્પતિ-પરિચયના શ્રીગણેશાયનમઃ

ભગવાનસાક્ષભાઈ નાશિકમાં ફલેક્સિમાઈલ લેવાનું કામ કરતા હતા. “ ભગવાનસાક્ષભાઈનું દેશી પરદેશી વૈદ્યક અને વનસ્પતિજ્ઞાન ધણા ઉંચા પ્રકારનું હતું; અને પોતે આખા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી દેશી ઔષધીય વનસ્પતિના નામોની શોધખોળ કરી હતી. જે જે મુખ્ય ગામોમાં તેઓ જતા ત્યાંના ગાધીઓ અને વૈદ્યોને પૂછી ત્યાંના ઓમડિયાં અને વનસ્પતિ જોઈ તેનાં નામો નોંધી લેતા, અરકુસીને નેપાલ, ગયા, કાશી, કલકત્તા, ભાવનગર, પોરબંદર, મુંબઈ અને ચીપલોનમાં કયા નામથી ઓળખે છે તે જણાઈ આવે; અને સુશ્રુત ચરકાદિ ત્રયોમાં ઔષધીઓના જે નામો લખેલ છે તે નામો કોઈ જગ્યાએ આજ પ્રચલિત છે કે કેમ, અને જો તેમ ન હોય તો વનસ્પતિના નામોમાં કાલવિશેષે લાગના ફરફારથી શું તફવત થયેલ છે, તેની તેઓ નોંધ કરતા એક ગામમાંથી એક નામથી લીધેલા ઓમડિયાના નમૂના ઓળખામના ગાધીને બતાવી તેના શું નામ કહે છે તે એજાવતા અને તેમાં ફરફાર આવે તો તેની પણ નોંધ લેતા અને એવી રીતે ઔષધી સંબંધી શોધ કરતા ” ૧ આ ઉપરાંત ‘ વનસ્પતિ રાત્રનું’ આધુનિક વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ ’ વગેરે

નરી વાતો પણ પોતે મમત્ર લીધી હતી, એટલે એમનો આ વનસ્પતિપ્રેમ ન જયકૃષ્ણભાઈમાં ઉતર્યો (પ્રધાન પૃ ૨ અંક ૬)

નારિંદમાં ત્યારે પં. ભગવાનવાલભાઈ ફેલ્ડિંગમાઇલ લેવાનું કામ કરતા હતા ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈ આડુબાડુની વનસ્પતિ નિરખવાનું કામ કરી ગયા હતા જે વનસ્પતિ તેમનાથી ન ઓળખાય તે ભગવાનવાલભાઈ પાસે જાવના અને તેનું નામ પૂછતા ભગવાનવાલભાઈ તેમને તેના ગુણોની મગરી અને મંસ્કન નામો કહેતા હતા.

"એક દિવસ મર્નરના ગ્રાઇવેટ સેક્રેટરી અને તેમના મંડમ, બન્ને ગુફાઓ જોવા આવેલા આ વખતે હું ભગવાનવાલભાઈની ગ્રેરણાથી થોડા ધણા દૂરના ઓળખનો યદ ગયો હતો ગનગુપ્તસીનું અંગ્રેજી નામ 'સ્વીટ બેમીન' એ મને આવડતું હતું. માટે જ અને તેમના પત્ની ત્યારે ગુફામાંથી બહાર નીકળતા હતા ત્યારે હું ગનગુપ્તની પાલ તોડીને સુધનો હતો માટે મને એનું નામ પૂછ્યું મે તૂર્ન જ જવામ છું દીધો, "It is a sweet bean, sir" માટે જ આ 'સ્વીટ બેમીન' છે. "માટે જ આ ઉપરથી તેમની પત્નીને કહેવા લાગ્યા, "Oh! Here is a good antiquarian and here is also a good botanist. Good combination! એક! અર્કાંઆ પુગત્વ મહેયક અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી-બન્નેનો મધેય થયેનો છે." મે આ મામત્યુ એટલે કહ્યું, "I am not a botanist. I am learning Botany. માટે જ હું વનસ્પતિશાસ્ત્રી નથી. હું વનસ્પતિશાસ્ત્ર મીજુ છું." માટે જ હમના હમના મને કહેવા લાગ્યા, "Oh! Welcome to Bombay, come to me. વાડુ તમે ત્યારે મુંબઈ આવો ત્યારે મને મળો " એટલે તૂર્ન જ મે જજવામાંથી નોટ અને પેન્સિલ કારી તેમનું શિખામું લઈ લેવા "Please! your advice" એમ કહ્યું તૂર્ન જ ભગવાનવાલભાઈએ મને કહ્યું, 'હું તેમનું શિખામું લાવું છું. તમને હું આપીશ.'

ઉપરોક્ત માહેબ માથેના પ્રથમ પગીથી જ્યમ્બુભાઈ બેવડા ઉત્સાહથી આડપાન જોત, ઓળખતા રીખના લાગ્યા ભગવાનલાલભાઈની સૂચનાથી તે નમૂનાઓને સૂકવતા અને દયાનતા પણ રીખી ગયા નમૂનાઓ ખૂબ જ બેગા કરવા માડ્યા જે કોઈ કોઈ લાથમા આવે તેનું નામ ભગવાનલાલભાઈને પૂઠના લાગ્યા ભગવાનલાલભાઈ જે જાણતા હોય તે કહેતા અને બાકીના ન ઓળખાય એવા નમૂનાઓ માયની ગણવા કરેતા આની રીતે દૈન્ય સમયમા ઘણા આડપાન તે ઓળખતા થઈ ગયા ઉત્સાહ આગળ શું અમાધ્ય છે ?

પાછા મુંબઈમાં.

-ભગવાનલાલભાઈ વગેરે પાંચ મુંબઈ આગ્યા મુંબઈ આનતા વેત જ ભગવાનલાલભાઈએ કહેતું બોટોનીનું પુસ્તક છોકરેનરને ત્યાંથી લઈ આગ્યા એક તરફ ચોથા પોગણ મુવીનું સાધ્વાગણ અગ્રેશ રાજ અને મીડ તરફ પાઠિભાવિ-શબ્દોથી ભગવત, તદ્દન નરીન જ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું શાસ્ત્રીય પુસ્તક પુસ્તક વાચવા તો માડ્યું પણ ત્યાં તો ડગરે ને પગરે મુરેલીઓ નડવા લાગી (The Corolla) (કેલીફ કોરોલા) વગેરેના અર્થો ન આવડે ભગવાનલાલ ભાઈએ એ મધાની સમજૂતી આપી, એમણે કહ્યું અમે કામ મળે થયું અને વાચન આગળ આ પુ બહુ મુરેલી ન પડી અને પુસ્તક દૈન્ય સમયમા નડ્યું આ માથે મુંબઈની આજુબાજુમા ઉગતા આડપાન પણ જોના નાગી ગયેના પૂજ્યગૃહી નણા આડપાનના નામા મેળવેલા કાંઈ નવું કાંઈ હોડ જોનામા આનતા તે હરિનેના બની જતા મન વ્યવ્તામા પપ્પુ આડ પાન માથે વાતો થના માડી આ ઉત્સાહને યાન દિગ્મા વાગતાં ગુરની હવે જરૂર હતી એ દિનમે મવારમા વહેના બરીને જ્યમ્બુભાઈ ભગવાનલાલભાઈને કહેવા લાગ્યા 'પેતુ પુસ્તક-તો પૂર કરી નાખ્યું છે બીજા પુસ્તકો કયા મળશે?' ભગવાનલાલભાઈ જેવા ચતુર વિદ્વાન આ નવયુવાનની પ્રગતિ ઉત્સાહ જાણી મના અને હમતા હમતા કહેના લાગ્યા તમારે આ વિષય જાણવો જ હોય તો તો તમારૂં આ વિષયના નિણાત વિદ્વાન પામે જ જતું જોઈએ તમે જે સખારામ અનુન પામે જજો તે બહુ હોશિયાર છે એકે એક આડપાન અને છે તમને તે રીખવશે

પણ આ ઉત્તરથી તો ઉતરી બેવડી મુઝવણ થના લાગી મ્યા સખારામ અનુન અને કયા પોતે ? એવા મોટા માણસને શી રીતે મળાય ? એ તો ગ્રાન્ટ મેડિસ્ટ ડૉયેરમા બોટોનીની ચેર ઉપર હતા તે માગ જેના વિદ્યાર્થીને રીખવે ખગ !' એ ચિંતા થઈ ખરી બેડી

પ્રકરણ ૬ હું.

સર્વજ્ઞ સર્વભૂત સર્વભૂત

ડૉ. સખારામ સ્વર્ણન સાથે પરિચય.

આ પરિચય કેવી રીતે થયો તેનું વર્ણન ન્યૂપ્પુલાઇએ પોને એમની એક નાની નોટબુકમાં (જે નોટમાં ૧૮૭ નમૂનાઓ, જે તેમણે પોતે જાતે જોઈ તપાસીને વર્ણન માથે નોંધેલા છે, તેમાં) લખી રાખેલું છે. આ રજૂ તે વર્ણન:—

“ Sterculia Colorata—રતરકયુક્તીયા કોલોરેટા (લેટીન), કોલોરેટા (ગુજરાતી), કોલ (મરાઠી), (Gr. C. 17) :—આ વૃક્ષ ગંધ સાથે ન્યાયે બગવાનસાલભાઈ સાથે કેન્દેરી કેન્દ્ર જેવા ગયો હતો ત્યાં જોઈ હતું. એ વખતે એમાં પાનરાં ન હોતાં, પણ ડાળીઓને છેડે ફળનાં ઝૂમખાં આવી રહેલાં હતાં. તે (ઝૂમખાં) જાણે એક નાના પત્તની બહારની કોર ઉપર બને બાજુએ અંકુર ફળ વગરેલું હોય એવાં દેખાતાં હતાં, જે ઉપરથી હું ઘણાં તાજુબ થયો. પણ વિચારું કે કંઈ રોગ હશે. આ વખતે હું એ ઠેકાણાના સેખની ફક્ષિમાઇત્સ લેતો હતો. તેથી તે વેળા તો મનમાં કંઈ વધારે વિચાર કર્યો નહિ, પણ ફક્ષિમાઇત્સ પૂરી કર્યા પછી વળી એ તરફ મન ખેંચાયું. ઉપર કહેલાં ફળ વગરેલાં પાનરાં જમીન પર ઘણાં પડેલાં હતાં. અને તે બધાં બેગાં કર્યાં પણ ગાંધાંય સરખા દેખાયા.

“દેકેનેા આકાર માધારજી રીને આચામરખા હતો. દબે મેં ખીમામાયા અપુ

દારીને આ છાલી—ગાંધ જેવાં જે બે બીગડાં દેખાય છે તે હું ચીરવા બેઠો. આસને રહીને એના ઉપરનું કચ્ચીવાળું પડ કાઢી નાખ્યું તો માટેથી દિશા બીનીકચ્ચું; અને એ બીનાં બને પડ જુદાં થતાં અંદરથી પ્રસંકર અને મૂળ

નીકળ્યાં. હવે આ તો બી હ્યાં; જોલ-જોલ તો ક્યાથે ભાગી ગયું ! વધારે અનંયબી એ પેલ થઇ કે પાત્રાં ઉપર બી કેમ ચોટે ? માટે આ જે દેખાય છે તે પાત્રું તો નહિ, પણ કુલ કે ફળનો કોઇ ભાગ છે. આ વૃક્ષનાં પત્રાં કેવાં હશે, ક્યાં હશે તે જોતવું મુશ્કેલ થઇ પડયું; કેમ કે એની આસપાસ બીજાં ધણાંએ વૃક્ષો અને ઝાડો ઉગેલાં હતાં અને તેઓનાં પણ પાત્રાં આ વખતે ખરી પડેલાં હતાં. તો પણ આસ આ વૃક્ષની નીચેથી થોડાંક પાત્રાં એકઠાં કર્યાં જે સાલઘોલ (કદાચો) જેવાં પાંચખૂણિયા જેવામાં આવ્યાં. વળી આ ઉપરથી વૃક્ષની થડની છાલ નિરખી નિરખીને જોઇ; કારણ કે રખેને આ સાલઘોલ તો ન હોય ? પણ તેમ તો હું નહિ, કારણ કે સાલઘોલની થડની છાલ તો સફેદ લીસી થાય છે અને આને તો ભૂરી અને ખડખડી કાટો પડેલી છે, માટે આ સાલઘોલ તો નહિ જ. ત્યારે હવે શું કરવું ? આ વૃક્ષ કયું ? અને આ બી આવી રીતે કેમ ચોટયાં ? આ બે સવાલો મનમાં મૂંઝવાતા રહ્યા. પેલાં બી લાગેલાં પાત્રાંએ થોડાંક હું મારી સાથે લઇ આવ્યો. મેં ધાયું કે કોઇ સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાને દેખાડવાથી ખબર પડશે. મુંબઇ આવીને તો કન્હેરીના લેખોની ફેલેક્સિમાઇસો રંગવાના કામમાં અને બીજાં કેટલાંક એસડિયાં વગેરે તૈયાર કરવાના કામમાં ગેકાવાથી ' જોટેની ' સંબંધી બધું એમ જ રહ્યું.

“ ભગવાનસાલભાઇએ મને કહ્યું હતું કે મુંબઇમાં તો ડૉ. સખારામ અર્જુન વનસ્પતિવિદ્યાના એકા છે અને એમને એ બાબતનો ધણો જ્ઞાન છે. પછી એક દહાડે (ઇશ્વર મને એ દહાડે કોઇ વાર દેખાડે નહિ તો સાર) ભગવાનસાલભાઇને એકાએક કૌલીક પેદન-શક્તવાયુ થઇ આવ્યો હતો, પણ ભાઇને લીવરના દરદનો વહેમ ખેસી ગયો તેથી ડોક્ટર જોપાલ શિવરામને હું તેડવા ગયો. રૂતામાં આવતા વાલકેશ્વર પરના કેટલાક વૃક્ષો અને ઝાડો મેં તેઓને દેખાડ્યા તે ઉપરથી મને પૂછવા લાગ્યા કે ‘ તે વનસ્પતિવિદ્યાનો ધણા વાંધી અમ્યામ કયો છે ? ’ મેં કહ્યું કે ‘ ના સાહેબ, મને થોડું જ થયું આ બાબતનો જ્ઞાન લાગ્યો છે. ’ ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે ‘ તું ડૉ. સખારામ અર્જુનને મળ. એઓ આ વાતમાં ધણા કુશળ છે. ’

“ હવે મારી પામે બે આવા વિદ્વાનોની ભલામણ આવી. પણ મનમાં વિચાર થયો કે હવે ડોક્ટર સખારામ અર્જુનને કેવી રીતે મળવું ? શું કાંઈની

ભવામણુ ક્ષેત્રી ? કે એકાદો કાગળ વખી મોકલવો ? કે પોતે ત્યાં જવું અને એક અગ્નિ વખી હાથમા લઈ જવી તે જમને આપવી શકે કંઈ નું ?

“ ભાગ એક મિત્ર પામે આ વાત કરતા જણાવ્યું કે ‘ રોહ ગુણોદદામની માથે માટે મહેજમાજ ઓળખાણ છે. અને મેં જો મખાગમ અર્જુનના દોરત છે, માટે મેંને મળીને હું ભવામણુ કંઈનું.’ આ વાત જરા મીઠી તો લાગી, પણ બરાબર ગણે ડિતરી નહિ એટલામા માટે ભગવાનવાચકાદ ભેળું કંઈ માડવી જવું પડ્યું. ત્યાંથી આવીને પાછું સુગત, વડોદરા, ડાકર વગેરેની મુમાફરીએ ગયો આ મુમાફરી કરી આવ્યા પછી તો એકદમ મન ઉદ્ધેરાણું અને નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેમ થાય તો પણ ડોકટર માહેબને મળવું. જોમમાને જોમમા એક અગ્નિ વખી નાખી તેના મોટા જે પાના ભગણા વિચાર કર્યો કે ખુદ જવું અને આ અગ્નિ આપવી પણ ભાગ વેવરીંગ માધ્યમ-અમિત ચિત્તને એક વિચાર રહે ક્યાંથી ? અગ્નિનો વિચાર મીઠી ન લાગ્યો.

‘ મેં જે વનસ્પતિના નમૂના સંગ્રહી ભેળા કરી મળેલા હતા તે જેના ઉપર અગ્નિ, સુગતની ને મગી નામો વખી રાખ્યા હતા તે નમૂના તેઓ મારેજ પામે લઈ ગયો ને મનામ કરી ડિભો ગ્લો તે વખતે મારી પાસે ધડિયાળ તો ક્યાંથી જ રોય ? તો પણ હું ‘ સ્વી સકું છું કે મારે જ ક્યાંક એમ જ અબધ જીલા રહેતું પડ્યું હશે પછી જો મખાગમે મને પૂછ્યું કે તમો ક્યાં છો અને આ તમારી પાસે નું છે ? ’ જે ઉપરથી મેં અગ્નિ કરી કે મને ઝાડપાનનો રોજ છે મેં ‘ સ્વી સકું નમૂના ભેળા કર્યા કે તે આપ માહેબને દેખાડવા આવ્યો છું આ માલગી ડોકટર મારેજ ખુદ થયા અને મને તૂર્ત જ ખુરસી ઉપર બેસવા દુકમ આપ્યો પોતે ચમ્પા ચડારીને આશ્રયમા હાથમા લીધો ને મારી પાસેના તમામ નમૂનાઓ જોયા તેમા કેટલાકના હું અગ્નિ નામો જણાવતો નહોતો તે તેઓએ કહ્યા અને કેટલાક નમૂનાઓ જે મારી પાસે હતા ને તેઓ મારેજ પાસે નહિ હતા તેવા નમૂના તેઓએ મારી પાસેથી નામ કાઢવા લઈ લીધા અને મેં ને વર્ણન પુરી માથે જરા મનમા મગર ચમને આપ્યા ત્યાં માદ તેઓ ઝાડની યથમ વાપરાની અગ્નિ કમાનવાગી કાગ લાથમા લઈ પોતાનો મગીના દેખાડવા મને તેડી ગયા અને તેમાથી કેટલાક ઝાડના નમૂનાઓ મને આપ્યા, અને મને દિનામો આપ્યો કે ત્યારે ત્યારે તમને યુગ્મક હોય ત્યારે કાદ ને કાદ નવા નવા નમૂનાઓ

લઈ આવશે તો માટે. અમારે હવ તમાર જેવા માણસની જ જરૂર છે. આ માંસળી મારી ખુશાલીનો તો પાર જ રહ્યો નહિ. ”

આવા મોટા માણસ આટલી મરજતાથી વાતો કરે એ તેમને મન અવ-
ર્ણનીય આનંદનો વિષય હતો. મખારામભાઈએ જયકૃષ્ણભાઈના બધા નમૂનાઓ
પોતાની પામે રાખી લીધા અને બન્ધામા પોતાની પામેના ફક્ત છ નમૂનાઓ
તેમને આપ્યા. આ છ નમૂનાઓમા એક નમૂનો આયાપાન Jimpetorana
pygmaea નો હતો ત્યાંજ આયાપાનનો નમૂનો આ લેખકને તેઓથીએ
બતાવ્યો હતો ત્યારે આ વાત તેઓથીએ મને કરી હતી આ પછી તો જય-
કૃષ્ણભાઈ વારંવાર તેમની પામે નવા નવા નમૂનાઓ લઈને જવા બાબત જય-
કૃષ્ણભાઈની જિગામારૂતિ જાગીને તે વિદ્વાન ડૉક્ટરે પણ તેમને કમવા માડયા
નવા નમૂનાઓ લઈને તે મખારામભાઈ પામે જય એટલે ડૉક્ટર તેનાં નામ
એકદમ ન કહેતા જયકૃષ્ણભાઈને કહે, “ મેડા ઉપર જાઓ અને મેજ
ઉપર પડેલા મારા પુસ્તકો લઈ આવો તેમા આ નામ જુઓ, એનું વર્ણન
વાંચો અને પછી તેની માથે તમારો નમનો મેળવો વર્ણન મળતું આવે છે
કે નહિ ? ” જયકૃષ્ણભાઈને પુસ્તકોમાંથી પોતાની જાતે નામો સોધી કાઢવાની
જિગામા પ્રમટ્ટી અને થોડા જ વખતમા મદ્યુરતા પ્રતારે તે પર્ણ પણ થઈ
એમ કહું તો આવે ખૂબે ખાચે પડેલા કે ઉડેલા નાના નાના ઊંડ પણ ઓળ-
ખયા હવે તે તકપતા અને મખારામભાઈને પૂજતા મખારામભાઈ પણ જાણી
ગયા કે આ શિયને પલોચી વાળું મળેલું નથી. તેમણે પોતે પણ કદિ ન
જોયેલા એવા નમૂનાઓ જયકૃષ્ણભાઈએ આવડા માડયા પુસ્તકો ફેલી ફેલીને
ડૉક્ટર સખારામ તેમના નામ ઓધી કાઢતા. જયકૃષ્ણભાઈને આથી ખૂબ જ
આનંદ પડતો

ઘાટીની સાથે.

શિયને રસ્તો બતાવેલો એટલું જ કામ શુરનું હોય છે; પછી તે રસ્તે
જવાનું તો શિયને પોતાને જ હોય છે. મખારામભાઈએ તેમને વનરૂપિ
માત્રાવ્યદુર્ગના દ્વાર ખીડીને પોતાના તે માટે ચારી આપી દીધી. હવે તે
વિષમ પથે પ્રધાણુ રજવાનું ‘મ તેમનું પોતાનું’ હતું. ભગવાન ધ્યાનમાં પણ
જયકૃષ્ણભાઈનું જ્ઞાન આવી રીતે વધતું જતું જેથીને મનમા મવડતા હતા.
તે પોતે શોધજોળ નિમિત્તે જાર રૂતા હોય ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈ પણ

પ્રકરણ ૭ મું.

૫. ભગવાનસાથ ઇન્દ્રજનો સંસર્ગ.

૫ ભગવાનના ઇન્દ્ર સાથે જ્યૃષ્ણભાઈ ભગભય ૯-૧૦ વા મુધી ન્હા ભગવાનના ભાઈ જતે પ્રશોગ નાગર યાજ્ઞાદત્તા અને પ્રશોરને મુતબ એનું વૈદક પણ તેમને ગ્રાધૃથીમાયી જ મન્ય હવ ૫ ભગવાન વાનના એ ભાઈ સ્વ રમનાથ હૈ ક્તોભદ્ર વનપતિમા ભાગ રમ લેના આ ક્તોભદ્ર અને અર્ચ્ય મહાત્મા ઝડુભદ્ર એ બન્ને સાથે જ્યૃષ્ણભાઈને વતો ઓઠો પગિય ચયેનો ક્તાભો મનાવેના નિવટમગ્ધ' મા લેટિન નામે આપના જ્યૃષ્ણભાઈ જ દના ક્તાભદ્રને ધણી નવી વનપતિઓ જ્યૃષ્ણભાઈએ મુ મધમા જતાની હતી અ મહાત્મા ઝડુભદ્ર એક વખત ભગવાનના ભાઈ પાસે સુરતથી વગ્ધાગનો નમનો લાગ્યા હતા જે જ્યૃષ્ણભાઈએ તપામીને તે ક્યો છોડ દનો તે ન્યુ હવ ભગવાનના ભાઈ અને વિદ્યાઓમા રમ નધ રાકતા

૫ ભગવાનના ધણી દનાઓ મનાવતા અને દરદીઓને મક્ત આપતા ધણાય ભાગીઆ મૃદુઓ તેમની દવા ખાના દર દવાઓના નેટિન નામે ગખવામા આવેના દા ત કાલુમ્ ખાનમ્ આબ્ધમ્ ઇત્યાદિ ભગવાનના ભાઈને દોમિયોપથીનો પણ અખ્યામ હતો ડા ભાડે દાગ અને ડો નારજ દાદના સ બધયી કેનીક ઉપયોગી વિનાયતી દવાઓ પણ તેઓ વાપરતા જ્યૃષ્ણભાઈ આ વાતાવરણમા રહેના એને ગુરુનો આ વારમે તેમને મગેને જ્યૃષ્ણભાઈ આને નીવે ધણી ખરી નાઓ મનાવતા અને આપતા શીખી ગયા હતા જે “ સદાવતી ગોળીઓ ” ખાવાથી પોતાનો રાગ સારો થઇ ગયો હતો તે ગોળીઓ ત્યાજ ભગવાનના ભાઈના કહેવાથી તેમણે સ્વસ્તે પડતી જ વાર મનાવેની ત્યાર તેમજ દાના પાર ગ્યો ન હતો આ દવાઓનું

જ્ઞાન તેમને આગળ ઉપર ધણા કામમાં આશ્રુ હવું. પોરખંદરમાં તેમની પાસે ધણા દરદીઓ આવતા તેને દરેકને કંઈ ને કંઈ વનસ્પતિ કે ખમ્બુ દવા ખતાવતા. એક વખત એક ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર દમની આગ્રીથી રીખાતા હતા અને નોકરી છોડી દેવાની આણી ઉપર હતા. જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ તેમનો દમ મટાડ્યો હતો. વીંછીના દંશ ઉપર તેમ જ ખીજ અનેક રોગો ઉપર જ્યઃકૃષ્ણભાઈ ઉપચારો ખતાવતા. પં. ભગવાનજ્ઞાનભાઈનો એ પ્રતાપ !

સને ૧૮૭૭ માં પં. જ્યેષ્ઠરામ સુકુન્દર મારફતે જ્યઃકૃષ્ણભાઈનો ભગવાનજ્ઞાનભાઈ સાથે પરિચય થયો હતો. સને ૧૮૮૬ સુધી જ્યઃકૃષ્ણભાઈ પં. ભગવાનજ્ઞાનભાઈ પાસે રહ્યા હતા. 'તેમની સાથે હિંદુસ્થાનના ધણા ભાગોમાં ફરી ધણી જગ્યાએથી જુદી જુદી વનસ્પતિના નમૂનાઓ એકઠા કરવાની અને તેમાં ફેળી નામો અને ગુણુદોષ જાણવાની તક તેમને મળી હતી. '

ભગવાનજ્ઞાનભાઈને ચરકસુશ્રુતનો ધણો શોખ હતો. દરેક વાતમાં ગ્રીણુવટથી જ્ઞેવાની તેમની ટેવ મુજબ તે ખૂબ જ ઊંડા ઉતરી જ્ઞેતા હતા. જ્યઃકૃષ્ણભાઈ પોતે જ લખે છે કે " સુશ્રુત અને ચરકમાથી ધણી વૈદ્યકીય નોંધ ગુજરાતીમાં તેઓ પોતાના અનુભવના અભિપ્રાય સહિત રાત્રિની વખતે કસાકસ લખનાર પાસે લખાવતા. એ નોંધ એક પુસ્તકના આકારમાં હપાવવાનો તેમનો વિચાર હતો..."

ચરકસુશ્રુતમાં વપરાયેલી તમામ વનસ્પતિઓનો નિષ્કૃષ્ટ કરી નાખવો જ્ઞેષ્ઠએ એમ ભગવાનજ્ઞાનભાઈ ધણી વખત કહેતા હતા અને જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ એ કામ ખીજ કાંઈ પણ વેંઘ કરતા મઠે એવી સરસ રીતે ખળખળું છે. ધણીયે સંદિગ્ધ વનસ્પતિનો નિષ્કૃષ્ટ તેમણે કરેલો છે. તેમનું " વનસ્પતિશાસ્ત્ર " તેમ જ " વૈદ્યકપતર " અને " આયુર્વેદ વિગ્ઞાન " માસિકમાં આ વિષય ઉપરના તેમના લેખો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

ટુંકમાં કહીએ તો ૨૫. ભગવાનજ્ઞાનભાઈના સંસર્ગમાં રહેવાથી જ્યઃકૃષ્ણભાઈને નીચેના લાભો થયા :—

૧ પં. ભગવાનજ્ઞાનભાઈ સાથે ફરવાથી જ્યઃકૃષ્ણભાઈને રેલેક્સિમાઇઝ

લેતા જૂની ગોધખોળ કેમ ચવાવવી, અક્ષરે કેમ વાચવા વગેરે પુરાતત્વ વિષયક જ્ઞાન મેળવ્યું.

૨ સદમ, સાગ્રાદી દષ્ટિ મળી આ દષ્ટિએ તેમના મમત્ર ઇવનને મુંઝવે એવું આપ્યું.

૩ ફેરી વેદકનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

૪ પં. ભગવાનજ્ઞાનભાઈને ડૉ. કેમ્પબેલ, લુહર, પીટર્મન, બર્નેમ વગેરે એ વખતના પ્રાચ્યવિજ્ઞાઓના તથા પુરાતત્વના વિદ્વાનો માથે બ્રહ્મા માથે સંબંધ હતો. આમાંના કેટલાક સાથે જયદ્રથભાઈને પણ ઓળખાણ થયેલી આ વિદ્વાનોની ઓળખાણને લીધે પણ જયદ્રથભાઈને બ્રહ્મા લાલ થયો.

૫ પં ભગવાનજ્ઞાનભાઈની ગ્રેણીથી જ તે વનસ્પતિશાસ્ત્ર ભણવા લખવાના બજારુ એમડિયાની ગોધખોળ કરવા તરફ વળ્યો પણ ભગવાનજ્ઞાનભાઈ તરફથી જ મળ્યું “લખનારને વનસ્પતિ શાસ્ત્રીય રીતે (Botanically) શીખવા માટે પ્રથમ ગ્લો અતાવનાર એઓ જ હતા ” વનસ્પતિશાસ્ત્ર.

૬ ભગવાનજ્ઞાનભાઈ તેમને વારંવાર બહેતા હતા કે “ તમે વનસ્પતિશાસ્ત્ર સાથે ભેગું ભેગું આ બહુ (Jatropha) પણ શીખતા નહો. મારા પછી આ વિષે તમને બધા પૂછશે ” જયદ્રથભાઈ જવાબ આપતા, “ પણ આને માટે તો સસ્કૃતનું જ્ઞાન જોઈએને ? મને સસ્કૃત તો જરૂરિયા આવડતું નથી. ” “ સસ્કૃત હું તમને બહુવીર ”, ભગવાનજ્ઞાનભાઈએ કહ્યું, અને ત્યારથી ભગવાનજ્ઞાનભાઈ જયદ્રથભાઈને કુમારસ્મયમ્ બહુવાતા. બહુ વખત તે અસ્યુત્તરસ્યાં દિગ્ધિ દેવતાત્મા એ મ્યેકિ બોલતા. આ પછી રઘુવંશ વગેરે સાથે પણ પરિચય કર્યો હતો.

૭ મુસાફરીનો લાલ મળ્યો સારીર સાડ થયું.

૮ મહા પુરોના ગ્રેમાગ દષ્ટિથી પ્રતિષ્ઠા-પોષણ થયું.

ઝાડપાન ચૂંથવામાં ભાઈ ! શું વળશે ?

એક વખત એવો હતો કે ન્યારે દિલીપ અને સુદક્ષિણા જેવા રાગરાણી બુ વૃદ્ધ ગોવાળીઓએ રસ્તામાં આવતા ઝાડપાનના નામ પૂછતા હતા. એ

જમાનો ગયો જાડને પ્રભાત કઠનાગઝોનો અને જાડ છોડતી ખચર પુછનાગ-
ઝોનો જમાનો ગયો. આ વેપાર ગેજગારના જમાનામાં (Industrial age)
જાડપાન ચૂંથવાનો ધંધો કોણ કરે ? અને ઘટઘટમાં અજ્ઞાન ભરેલા આ
હિન્ના પાનાવરણમાં કોઈ જો જાડપાન ચૂંથતો જોવામાં આવે તો ‘ નવરો,
નમારમો ’ વગેરે ઇશ્કઝોલી નવાગય તો નવાઈ પણ નહિ

એક વખતે જયદ્રખુલાઈ જાડપાનના નમૂનાઓ લાવી ભગવાનલાલભાઈને
ખતાવતા હતા. તે વખતે મુંબઈના ઝાં રતનગી મળી જો. પી. આદિ
ગેરીઓ જો ત્યાં આગળ ભેરેલા હતા તેઓ વિનોદમાં કહેવા લાગ્યા કે “ ભા,
જાડપાન ચૂંથમે કુંગ વગેરે ? ખીમેમે દય વીઝોતા, ત પટમે વીંછપપતો ”
એટલે જાડપાન ચૂંથવામાં શું વળગે ? ખીમામાં દય નાળો તો બેં પર પડે
છે—મતલબ ખીમા તો ખાલી છે. આ સાલગી ભગવાનલાલભાઈ જયદ્રખુલાઈ
મામું જોઈ હમીને બોલ્યા કે “ જે અભ્યાસ કરવો તેની પાછળ મંડ્યા જ
રહેવું, પેમાની ફકાર રાખવી નહિ પેમા તો નહિ મજે, પણ ભાઈ ભાઈ તો
કહેવાગો. ” અને જયદ્રખુલાઈ પોતે જ કખૂલ કરે છે કે “ આ તેઓના વચન
વખનારું વિશે તો ખગ જ પડ્યા છે ” ખરેખર જયદ્રખુલાઈની કીર્તિ તો
ધણી જ વધી છે એમાં તો શક છે જ નહિ. મહાગજઓથી માડીને માલવીયછ
મુધીમાં તેમની ખેંચનાણુ થઈ રહી હતી.

પ્રકરણ ૮ મું.

યુરોપિયન મિત્રો.

અગાઉ જે ની મેલો છુ કે પ ભગવાનનાનભાઇને જે કેમ્પબેન
 જે બુલ્ડર, પિટર્મન, બર્જેસ વગેરે વિદ્વાનો માથે મેની હતી અને આમાના
 કેટલાક માથે જ્યકૃષ્ણભાઇને પણ મારી ઓળખાલ થયેલી તેઓ પોતે જ
 પડે છે કે ' મગ્ગર પડિત ભગવાનવાદ છોડીની માથે મુબ્બ ઝેરેગિયના કામ
 માટે મુમાફકી મળતા મકુમ જે, એમ. કેમ્પબેલની માથે પણ વખનાગને
 ઓળખ થઇ હતી અને તેઓ માહેમ પણ જગવમા ફરતા થની વાળી વન
 અપિતિઓના નામો વગેરે પડી વખનારને એ વિરખમા ઉત્તેજિત ફરતા હતા '
 (વનરૂપિની રાત્રમા પ ભગવાનસાન છોડીતુ મશિમ ઉવનચગિ) આ જ
 કેમ્પબેન માહેમ તેમની પામે મોપાગના અપની આજુબાજુમા હમતી સતપ
 તિઓની ધારી માગતા જે જ્યકૃષ્ણભાઇ નર્ન જ આપતા આ જ માહેમ માથે
 ને એક વખત ' ભગવાદ જગ ' નેવા ગયેના, અને પડીથી જે કેમ્પબેને નેવન
 હીઠરી જગનનમા ' ભગવાદ જગ ' વિરે મોગે વેખ વમેનો તે પણ જ્યકૃષ્ણ
 ભાઇની મદદથી જ જે કેમ્પમેવના ઉત્તેજનથીને મ મલ મવન મેઝ ઝેરેગિયમા
 ફરતા જેઓ પણ લખતા હતા દમભા જ મારી પામે તેમની જૂની નોગે
 આવેલી જે તમાથી એમા ' મુબ્બ ગવર્નમેટ ઝેરેગિયમા મોકવાવેલા
 આરિઓ ' નુ એક હીઠ પાણુ કે આ વીઝ આગળ કુપર આપ
 વામા આવરા.

માન્ય મહિમ્મ મનેજના એ વખતના સનપનિનારના અગ્રેજ અધ્યાપક
 જે મેકડોનાલ્ડ માથે તો હા મખાનમ અશુને જ પગિય કમવી આરોનો
 જ્યકૃષ્ણભાઇ આ અગ્રેજ અધ્યાપકને પણ સનપનિના નમનાઓ વારી
 આપીને મદદ મળતા આ અગ્રેજ અધ્યાપકને દિદ્ગમ્મા માગસનની મારી

ઓળખ ન હતી, એટલે ઘણી ખરી વખત તે લેટિન નામો વગેરે જ્યકૃષ્ણ-ભાષાને પૂછતા. ૧ આ જ મેંકડોનસ સાહેબે રાજકોટ રાજકુમાર દંડેજના પ્રિન્સિપાલ એચ્ટર મેંકનોટન સાથે જ્યકૃષ્ણભાષાની ઓળખાણ કરાવેલી, મેંકનોટન સાથેના તેમના મંબંધ એક પ્રિયમિત્ર ૨ જેવો હતો. મેંકનોટન સાથેના પરિચયનું ખ્યાન આગળ આપવામાં આવશે.

મુંબઈ હાઈકોર્ટના જજ મી. એચ. એમ. બર્ડવુડ સાથે ઘણો સારો ગાઢ પરિચય હતો. આ જ બર્ડવુડ સાહેબે તેમને પોરબંદર સ્ટેટની નોકરી અપાવી. બર્ડવુડ સાહેબે એક વખત, પરીક્ષા માટે હો ૬ આળો નમૂનો મોકલવાની આગણી હો, એક નાના છોડનું એક પાન જ ફક્ત જ્યકૃષ્ણભાષા ઉપર identify કરવા—ઓળખવા માટે મોકલી આપ્યું હતું. જ્યકૃષ્ણભાષાએ તે પાન જોતાં વેંત જ ઓળખી કાઢેલું અને લેટિન નામ “Flemingia Strobilifera” લખી મોકલેલું. ફક્ત ફળ સોતો નમૂનો પણ ઓળખી કાઢતાં ભક્ષભક્ષા નિજાણ વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓનો દમ નીકળે છે, ત્યાં ફક્ત એક જ

૧ મી. મેંકડોનસ જો કે ગ્રાન્ડ મેડિકલ કૉલેજના વનસ્પતિશાસ્ત્રના શુરુ હતા, પણ તેમનું આ ફેરના છોડ ઝાકડું જ્ઞાન ધણું અપૂર્ણ હતું. આ ફેરનો એક પણ છોડ તે ઓળખતા ન હતા, એટલે જ્યકૃષ્ણભાષાની મહત્ત્વ સિવાય તેમને કશીભર આવડતું નહિ. મેડિકલ કૉલેજના કંપાઉન્ડમા ઉમેશા છોડ ઝાકડ ઉપર તેના નામોનાં લેખસો લગાવવાનાં હોય કે કમીઘથી એકાઠ નમૂનો આપ્યો હોય, કે તૃતી જ તે જ્યકૃષ્ણ ભાષા ઉપર પત્ર લખતા આવ્યા અનેક પત્રો મારી પાસે હજી મેં સંધરી રાખેલા છે

આપાશાસ

૨ મુંબઈ એચ્ટર મેંકનોટન ફક્ત common Thoughts on serious Subjects નામના પુસ્તકની નોબર્ડ સ્ટ્રીક્ટોએ લખેલી પ્રસ્તાવનાના નીચેનું તસિક વર્ણન કે:—

“A Brahmin friend, Jayakrishna Indragi, himself an ardent Botanist, writes,—‘to me he was a father, and more than a father And I don’t know to whom I shall now look for advice and guidance, and who will ask me about Botany, which he was so fond of?’ Introduction XXV

‘પિતા નુકસ જરૂરે પિતા કરતા થે વધારે’ એવા મેંકનોટન સાહેબના મરણ પછી તેમના બંધાય વનસ્પતિના નમૂનાઓ તેમના મહત્ત્વ જ્યકૃષ્ણભાષાને આપી આવેલા, ત્યારે ત્યારે તે નમૂનાઓ તે જોતા ત્યારે ત્યારે તેમની આખમાં ઝનઝળિયાં જતાં આવતા. એ પ્રેમ અંતરનો હતો તે આગળ ઉપર સમજશે.

પાન ઉપરથી તે છોડનું નામ આપવું એ કેટલી મુશ્કેલ વાત છે, એ કેટલું ખારીક નિરીક્ષણ માગે છે, * તે વચ્ચે મહેનતે અમલ શકને આ પત્રી ખડવુંડ સાહેબ જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર શીંગ થયા હતા. ત્યારે ત્યારે એ છોડ તેમના જીવનમાં આવતો ત્યારે ત્યારે ખડવુંડ સાહેબનું તેઓથી અગત્ય રહેતું.

એએ એંચ એફ જેમ્સ એશિયાટિક સોસાયટીના પ્રેમિસન્ટ મેજર ફાઉન્ડેશન ત્યારે વિનાયક જતી વખતે ભગવાનવાવમાં અને મળવા આવેલા ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈને નીચેના શબ્દો કહી ગયેલા -

“ Mr. Javakrishna, you start with Bhagwanlalbhai Be a Botanist, write a very good book on Botany and send to me ”

* વનસ્પતિના નમૂનાઓ ખુબજ સરમતના ઇમ્પોર્ટન્ટ બોટેનીકલ ઉપર પૂવા મોકલી આપવામાં આવે છે તે તે વણી મહેનત લઈને તેના હેગિન નામ, વર્મ વગેરે લખી મોકલે છે. પણ આ હેગિને વનસ્પતિના સર્વેલું નમૂના મોકલી આપવામાં આવે તો જ તે જુએ છે એકલા પાનવાળા અથવા એકલા ફલવાળા નમૂના એ હેગિને ભેટા નથી, કારણ કે એકલું જાન તેમને હેલું નથી અને હેગિને પણ ન જ હોય એ હેગિને નમૂના આવે કે પૂર્વ જ તેના પૂલને મારવા પાછીમાં નાખીને પછી પ્રજલ સક્રિયવાળા સુસ્મરકો જ ન વડે જુએ છે એકલે નાનામાં નાની વસ્તુ મોકલવા મોકલી ભેડ શકાય છે, એકલે એકી પુષ્પવા પત્રો, પુ કેરો, એન્ડ્રોમો, મર્મોસ્ટીય વગેરેના પત્રો લાગે છે, પાંતિએ નૈસર્ગિક વર્મ શોધી કઢાડે છે અને પછી કુકરોના હેગિને ભેડને ભેગી સાથે એ વનસ્પતિનું વર્ણન મળતું આવે તે નામ શોધી કાઢી લખી મોકલે છે જયકૃષ્ણભાઈ પાસે એમાંનાં કાંઈ પણ સાધન નહોતાં, સ્પષ્ટકરણ eye glass જુદાકરો કાચથી જ તે પ્રત્યેક જાન ભેટા અને વર્મે તેવા બર લખા મારવા તેમ જ અર્પણું નમૂનાઓને પણ તે એકલા પાનથી અથવા ફળથી કે ફૂલથી પાડખી કાઢતા એમને પેલાને વધારે વનસ્પતિ જાતબર એગ્રામાંની નહિ, ત્યારે તે પૂના કે કલકત્તાના ઇમ્પોર્ટન્ટ બોટેનીકલ ઉપર મોકલી આપતા મહાી વખત જયકૃષ્ણભાઈના મોકલેલા નમૂનાઓ અને તે સાથે તેમણે પેતે જણાવેલું નામ અને વર્મ ખર્ત જ હોય. કેટલીક વખતે તો તે નમૂના એકલખતાં અને હેગિન નામ આપતા તેઓને પણ મુશ્કેલી પડતી. પૂનાના ઇમ્પોર્ટન્ટ બોટેનીકલ મી બીડે તો તેમના મિત્ર થઈ મળા હતા પૂનાના સ મહામા અમુક નમૂના ન હોય અને તેવા નમૂના જયકૃષ્ણભાઈ મોકલતા હતા તેમ બીજા નમૂનાઓ મટે મી. બીડે આજુ પળુ કરતા અને જયકૃષ્ણભાઈ તે મોકલી પણ આપતા.

આ સિવાય “ ફલાવરીંગ પ્લેટસ ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ” ના લેખક રેવરંડ નેર્ન સાહેબ, ડૉ. ડીમક, મી. એડી, ધારણુધં (જે જર્મનીથી હિંદુ-સ્થાનમાં વનસ્પતિના રોગોનો અભ્યાસ કરવા આવેલા તે) વગેરે વિદ્વાનો પણ ઓછાવત્તા તેમના મિત્ર થયા હતા. પોરબંદર સ્ટેટના ઑકમિનિસ્ટ્રેટરે મી. હેલી, મારીસન વગેરે તેમ જ મેકનોટન પછી આવેલા રાજકુમાર કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. મેક્લન વગેરે સાથે પણ જયકૃષ્ણલાલને મિત્ર જેવે જ ગાઢ સંબંધ હતો.

યૂરોપિયન મિત્રોના પત્રો ઉપરથી તેમાંના કેટલાક લશ્કરી અમલદારો ઘપારીઓ વગેરે હતા એમ જણાય છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

—૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦—

મૅકેનોલન આથે મેળાપ.

ગાજડા ગાજડામા કોનેજના પ્રિન્સિપાલ મી એમ્મ મેં નોન એમ એ એક ખાનગી અને મગ્ગરી અગ્રેજ વિદ્યાન હતા તેમને દમનો ગાય હનો દમના મેગવાગાને ખુટી મુટી હવા ગી માફક આવે છે, એને ખુટી હવામા ફવાનો તેમને મોખ હતો પણ એ-નુ ફવા તેમના જેવા મમિક અને ઉત્સાહી વિદ્યાનને ફાવે તેમ ન હવ આથી જ “ આગ્રેઅ જાગવવાના ઉપાય તરીકે ખુટી હવામા કેમ વધારે વખત રહેવાય એનો વિચાર કરતા, વનસ્પતિ પશ્ચિમ વધાગ્વાથી ખુટી હવામા ઉપયોગી વખત ગાગી મમય એમ નમ્કી કરી મૅકેનોને મબજ ઉતરના વેત મૅકેનોન’ડ પામે મુબકની આમ્પામની ટાઇ પપુ વનસ્પતિ મિમે પૂડીએ કે તુત એગખાવે એવા માણસની માગખી કરી, અને મૅકેનોન’ડે જ્યમ્પુજાહને મનાયા ” (પ્રથાન પુ ૨ અક ૬) મેં નોને મૅકેનોન’ને ફહેનુ > મારે એક I told Botanist વનસ્પતિ એગખના માણસની જફ છે, પડી તે સાહે તો પ્રોફેમ્મ હે, વિદ્યાર્થી દો કે જગની માણસ દો ” મૅકેનોન : આ પટેના જ્યમ્પુજાહને મારી રીને એગખતા થઇ ગયા હતા તૂન જ મૅકેનોન કે જ્યમ્પુજાહ ઉપર આ મુબકી એક પન વખી નાખ્યો.

આ ગ્લો એ પત્ર —I am very sorry I was not able to see you when you called as usual on Friday. I have been in poor health for nearly a week, but feel better to-day. On Friday I sent a message by the peon to ask if you could come on Monday (i.e. to-day), but I suppose you were occupied.

But I shall just write what I want Mr C Macnaghten (Mr Macnaghten is Principal of the Rijkumar College) has asked me to recommend to him a native gentleman either graduate, assistant or student who could assist him (and go out to the fields with him) in Botany He is a beginner and good excellent knowledge of Field Botany and the principles of classifications will be of great use Can you call at Camball Hotel to-morrow (Tuesday) at 3 in the afternoon or else on Wednesday morning early say before 8 A M and ask for Mr Macnaghten and mention my name ?

yours truly

D Macdonald M D

જયકૃષ્ણભાઈએ એ ૧૩૧ ભગવાનનાનભાઈને બતાવ્યો થોડા જ દિવસ પછી મેકનોટન માથેરાત જવા માટે મુબઈ આવ્યા અને જયકૃષ્ણભાઈની માગણી જરી તૂટ જ મેકડોન ૩ ફરીથી જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર કાગળ લખ્યો ભગવાનનાનભાઈએ પત્ર વાંચ્યો અને જયકૃષ્ણભાઈને જવાની મનાહ આપી

જયકૃષ્ણભાઈ મકડોન કેન વખતે ખલાના હોમલ ગયા તે વખતે મેકનોટન માથે પામે કેટલાક ગાળા અને તેમના કુવરા મળવા આવેલા હતા જયકૃષ્ણભાઈએ ખમર આપી તૂટ જ મેકનોટન જાને તેમને લેવા મહાજ આવ્યા અને અદર નહ ગયા અને ત્યાં જોના રાજકુમારોને કહેવા લાગ્યા ' એમનુ નામ જયકૃષ્ણ કે વનસ્પતિનુ એ ઘણ મરમ માન ધરાવે છે ' રાજમહારાજ વિ ૧૨ થયા પછી મેકનોટન પોતાના લીલા નમૂનાઓ આવવા બેઠા અને જયકૃષ્ણભાઈ માનજો પામે બેઠાડયા મુદર ભડા ઈમ્મતી બ્લાટિંગ પેપરમા તે નમૂનાઓ દખાવવા મેળ તે જોઈને સરનાતાની મુર્તિ જેવા જયકૃષ્ણભાઈ જોની ઉપા માટેમ ' આવા ઈમ્મતી બ્લાટિંગ પેપરો નાહમ્ના મુકામ બગારો છે ? જો મખારામ અન પોતાના નમૂનાઓ સાદા રહી ન્યુસપેપરમા દખાવતા હતા અને હુ પણ એમા જ દખાવુ છુ "

મેં કંનોટને હસતા હસતા કહ્યું, “ ‘Mi Jarakhan-lhar’ ‘What is the pleasure?’ ” (મી જયકૃષ્ણ ! શોખ આગળ મોઢું સોઢું શી વિસાતમા છે ? ” આ ગસિક પ્રસંગનું વર્ણન જયકૃષ્ણભાઈ દણી વખત ઘણા પામે કરતા અને ખૂબ હમતા માર મોઢે આ પ્રસંગ વર્ણવતા તેમણે કહ્યું હતું, ‘ તે વખતે હું એવો જ ગલી હતો ! શુ બોલવું, કેમ બોલવું, કયા બોલવું, તેનું મને તે વખતે જરાય ભાન ન હતું ત્યારે મેં આ વાત ભગવાનલાલભાઈને મોઢે કરી ત્યારે તેઓ તો હસી હસીને ઉઠ્યા જ પડી ગયા અને મને કહેવા લાગ્યા કે ‘ ઘેલા તને આટલીયે ખબર નથી કે તે (મેંકનોટન) રાજાઓનો પણ રાજા છે તારા મન બહોટિંગ પેપરે કિંમતી, પણ એના જેવા મહિને બે હજારના પગારવાળાને મન તેની શી કિંમત ! ’ ”

નમૂનાઓ દ્વારા રજા એટલે મેંકનોટન બગવા પાછળ એક મેદાન હતું ત્યાં જવા તૈયાર થયા જયકૃષ્ણભાઈને સાથે લીધા બન્ને જણા વનસ્પતિઓ જેવા લાગ્યા પહેલો જ અંધેડો આવ્યો મેંકનોટને એ છેડાનું નામ પૂછ્યું ત્યારે જ જયકૃષ્ણભાઈએ તે છેડાના ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી ભાષાના નામો, લેટિન નામ અને નૈસર્ગિક વર્ગ (natural order) કહી મહળાન્યા આમ ૫-૬ છેડાના નામો પૂછ્યા અને તે બધાના આવી જ રીતે નામો કહી મહળાન્યા મેંકનોટન આ ‘ દેશી છેડરા ’ ની કુલામણુદિ ઉપર આકીર્ણ થઈ ગયા અને અદ્ભુત્ય કરી કહેવા લાગ્યા, ‘ મી જયકૃષ્ણ ! તમે તો એકએક છેડાજાના દેશી વિદેશી નામો અને તેના વર્ગ વગેરે કાઠ્ય રાખતા લાગો છો ! મને બહુ આનંદ થયો છે તમારી તીવ્ર યાદશક્તિ માટે મને માન યાચ છે ” આ પછી બન્ને બગલામાં ગયા અને બીજે દિવસે સવારમાં આઠ વાગે આવવાનું કહીને મેંકનોટન જયકૃષ્ણભાઈને એક રૂપીઓ આપવા લાગ્યા જયકૃષ્ણભાઈએ તે લેવાની વિવેકથી ના પાડી મેંકનોટને કહ્યું ‘ તમારે રહેવાનું સ્થળ અહીંથી દૂર છે, એટલે ગાડીલાડા બદલ આ રૂપીઓ કે તમને આપુ છું તમે ગાડીમાં બેસી ઘેર જાઓ અને પાછા પણ ગાડીમાં જ આવજો ” જયકૃષ્ણભાઈ બોલ્યા, “ ના સાહેબ, મને આવવાની ટેવ છે એટલે હું આલીને જ જઈશ હું રૂપીઓ નહિ લઉં. ”

ઉપરે રૂપીઓ ન લીધા અને ચાલતા ઘેર ગયા ભગવાનલાલભાઈને બધી વાત કરી ભગવાનલાલભાઈ ખૂબ દસ્તા અને બોલ્યા, “ જે કંઈ આપે તે

તમારે લાઇ લેવું, ના ન પાડવી. તમને તે લાડા પેટે રૂપીઓ આપતા હતા, કારણ કે તમે ચાલીને જાઓ એટલામાં ખૂબ વખત નીકળી જાય. સાહેબ લેકી પાસે તો બરાબર નિયમિત-વખતસર જવું જોઇએ. હવે પછી એ જે આપે તે લાઇ લેજો. ”

ખીજે દિવસે પણ જયકૃષ્ણલાઇ પહે ચાલીને જ ખંભાત હોટેલ ગયા. બાવી રીતે લાગણાગટ દશ દિવસ સુધી ઝાડપાન બતાવતા તે મૅકનોટન પાસે ગયા. છેલ્લે દિવસે મૅકનોટને કહ્યું, ‘ મી. જયકૃષ્ણ આવતી કાલે હું માધેરાન જાઉં છું. જે ત્યાં ખૂબ ઝાડપાન જોવાના હશે તો હું તમને પત્ર લખીશ. તમે ત્યાં જરૂર આવજો હોં, ’ જયકૃષ્ણલાઇએ ‘ ઠીક ’ કહીને રજા લીધી.

ખીજે દિવસે પોસ્ટમાં એકસો રૂપીઆની નોટ સાથે મૅકનોટને જયકૃષ્ણલાઇનો આભાર માન્યો. કાગળ અને નોટ બન્ને ભગવાનલાલલાઇને આપ્યાં. ભગવાનલાલલાઇએ કહ્યું, “ આ નોટ રાખી લો. તમે દશ દિવસ સુધી હમેશા ગયા. એટલે દિવસના ૧૦ રૂપીઆ લેખે ગણીને તમને તમારી મહેનતનો બદલો સાહેબે આપ્યો છે. એના જેવા માણસ સો રૂપીઆ આપે તે વધારે નથી. ” જયકૃષ્ણલાઇને મન તો એ સો રૂપીઆ ધણા જ હતા.

માધેરાન પ્રયાણ.

માધેરાન ગયા પછી થોડા દિવસ બાદ મૅકનોટનનો પત્ર આવ્યો અને તે સાથે રૂ. ૫૦ ની નોટો ખીડેલી હતી. ‘ Please, you do come. There are many plants here. કૃપા કરીને તમે જરૂર આવો. અહીં ઘણાં છોડઝાડ છે. ’ ભગવાનલાલલાઇની સલાહ માગી. રજા મળી અને જયકૃષ્ણલાઇ માધેરાન ગયા અને મૅકનોટનને મળ્યા મૅકનોટન બહુ રાજી પડ્યા. તે વખતે કેટલાક નમૂનાઓ લાવી રાખેલા તે જયકૃષ્ણલાઇને બતાવ્યા, પ્રજાપરાના લેટિન, દેશી નામો વગેરે લખાવી લીધા. આ પછી “ ચાર વાગે આવજો ” કહીને તેમને રજા આપી.

જયકૃષ્ણલાઇ એક દેશી વીંશામા ઉતર્યા હતા. એમના મનમાં એક ચટપટી હતી. ‘ મને જોડાવ્યો છે તો ખરે, પણ અહીંયાં તો નવાં નવાં ખોટા દેખાય છે ! ’ ત્યાં જ એક જોશિયો જે વનસ્પતિ સારી ઓળખતો હતો

તેને ૧ રૂપીઆ આપવાનો કરીને માથે લઈ બહાર નીકળી પડ્યા. આ વખતે તેમની પાસે સ્મીથનું માથેરાનું અંગ્રેજીનું પુસ્તક (Smith's Mathoran) હતું. આં પુસ્તકમાં માથેરાનમાં ચતાં તમામ ઝોડોનાં દેશી (local) નામો, લેટિન નામો વગેરે આપેલું છે. પેણા બોમિયો જે બહાર હતો તે દરેક માથું દેશી નામ કહે કે તૂર્ત જ પુસ્તકમાંથી તે દેશી નામ જોઈને તેનું લેટિન નામ કાઢી મોટે કરી લે. આવી રીતે ત્રણ વાગનાં પાછાં ફર્યા અને ચાર વાગે મેંકનોટને મળ્યા. પછી તે બન્ને જણા બહાર ફરવા નીકળે અને વનસ્પતિ જુએ.

બર્ડવુડ સાથે મેળાપ.

આ જ અરસામાં મુંબઈ હાઈકોર્ટના ચીફ જજ બી. બર્ડવુડ (H. M. Birdwood) પણ માથેરાન દવા ખાવા માટે આવેલા હતા તેમને પણ વનસ્પતિઓ ઓળખવાનો મારો શોખ હતો. એટલે તે મેંકનોટની સાથે ઘણી વખત બહાર ફરવા નીકળતા. મેંકનોટને બર્ડવુડ આગળ જયકૃષ્ણભાઈની વાત કહી હતી.

તે વખતે જયકૃષ્ણભાઈનો પોપાક ઘણો જ ખરાબ હતો. એક દિવસ કોટ, બટન, દૂકું ધોતીયું અને માથે કાળી મેક્સવાળી ટાપી-આવા પોપાકમાં તે મોટા પ્રતિષ્ઠિત માણેઓ પામે જતા હતા. એક વખત મેંકનોટને તેમને કહ્યું, 'બી. જયકૃષ્ણ ! અહીં તો બધા માંદગી બર્ડવુડ માણેજ રહે છે. તેમને બોરેલીનો ઘણો મારો શોખ છે. આપણે તેમને મળવા જવું છે. તે બોરેલી ઉપર એક પુસ્તક લખે છે. તેમને તમારી મદાય લેવી છે. આપણે તેમની પાસે જવાનું છે. તેઓ ઘણા મોટા માણસ છે તેમની પાસે જ્યાં તો તમારો પોપાક જ્યજ્ય, સુદર અને ભવ્યશર જેવું છે. Please ! Take the fifty rupees and buy good nice clothes from here-આ પચાસની નોટ લો અને સરસ કપડાં અર્ધથી લઈ આવો.' ભગવાનશાસ્ત્રભાઈએ તેમને કહી રાખેલું કે 'માણેજ લોકો જે આપે તે તમારે લઈ લેવું.' એટલે જ તે રૂપીઆ ઘણા મંદાય માથે લીધા અને ગુંદર વસ્ત્રો લઈ આવ્યા. તે પહેર્યો મેંકનોટને પામે ગયા; મેંકનોટને આણે ને જોઈને ખુશ થયા તે જ વખતે એક ચિટ્ટી બર્ડવુડ માણેજ ઉપર લખી આપી પરાચણને આપી અને જયકૃષ્ણભાઈને કહ્યું, 'તમે આ મારા પરાચણ માંગે મી. બર્ડવુડને અંગ્રેજી માણે.

Pleas to to Mr Birdwood Mr Pather would take you to him " પટ્ટાવાગા સાથે તે બર્ડવુડ સાહેબ પામે ' ગયા બર્ડવુડ માહેમે તેમને એક ખુરસી પર એમના ઘરુ તે વખતે તેમન ઉપર જૂના મિકા પડેલા હતા અને બર્ડવુડ માટે તે બેઠેલા હતા ભગવાનવાવબાઈ પામે રહીને જૂના મિકાઓ ઓગળતા શીખ્યા હતા એમને તેમન ઉપરના મિકાઓ બેઠેને એક માલ બાગકની માફક, અહીં આ બોનાય કે ન બોનાય એનો નગ પછુ ખમાન ક્યાં વિના, તે બોલી ઉઠ્યા ' માટેમ આ તો લાવના મિકાઓ છે Sir, these are કાચણ coin ' બર્ડવુડ સાહેબ હમી પડ્યા અને બોલ્યા, " વાહ વાહ ! તમને તો જૂના મિકાઓનુ પણ જ્ઞાન વાગે છે " જમકુલાલાઈએ ઉત્તરમા કહ્યું " મારા ગુરુ પ ભગવાનનાન ઇન્ડી પાસે હું રહું છું એટલે હું મિકાઓ પારખતા શીખ્યો છું, " તે દિવસે તો કાંઈ ખામ વાતચિત ન થઈ અને બીજે દિવસે આવવાનું કહીને ગળ આપી

મૅકનોટન સાહેબને જઈને મિકાની વાત કરી મૅકનોટન સાહેબ એ પકડી દેવા ' વખતે મને એનો પણ ધાર્યો દસે ' એમ પોતે આ પ્રમગ કહેતા બોલતા

બીજે દિવસે બર્ડવુડ માટેમ પામે ગયા બર્ડવુડ સાહેબે કહ્યું, મી. જમકુલા ! આજે આપણે ટોડ ઝાડ બેવા બહાર જઈશુ બોનો, તમે એડે એમજો કે પગે ચાલો ?

ના માહેમ ' હું ટોડ નથી જમતો મેં ચાલીને જ આનીશ મી મૅકનોટન અને હું હમેશા ચાલતા જ જઈએ છીએ

હીક ત્યારે આજે બપોરે ૪ વાગે આપણે મનગર જવા ઉપડીશુ તમે તે વખતે આવજો

તે દિવસે ચાર વાગે બર્ડવુડ સાહેમ, મૅકનોટન અને જમકુલાલાઈ ટોડ ઝાડ બેવા માં બહાર ફરવા નીકળ્યા બર્ડવુડ માટેમ હમેશા ટોડ ઉપર એમતા અને મૅકનોટન માટેમ અને જમકુલાલાઈ પગે ચાલતા નવા નવા ઝાડપાન બેઠેને આ જમને ખુબ આનંદ આવતો પડી તો આની રીતે એ ત્રણેય હમેશા ફરવા નીકળી પડતા અને પુ કાગ વિતો અને વાતચિત મના

લોકો આપણને ઘેરા ધારતા હશે !

એક દિવસ મેંકનોટન અને જયકૃષ્ણભાઈ અમુક છોડનાં ફક્લ વેચા ઉભા રહેલા. એ છોડ અગવળો હતો એટલે તે ક્યા વર્ગનો છે, એના ફક્લ કેવાં છે, સ્ત્રીકેમર પુરુષકેમર કેવા છે, તે નિદાળી નિદાળીને ડુંગેતા હતા. તે દિવસે કોઈ સિંદુ તહેવાર હતો લોકોના ટોળેટોળા ‘એકા પોસ્ટ’ તરફ જતાં હતાં. લોકો ત્યાં જઈને પાછા ફર્યા ત્યાં મુઠ્ઠી આ બંને તેને તે જ જગ્યાએ ફક્લ વૃંથતા અને નેતા ઉભા થઈ રહ્યા હતા; એટલે મેંકનોટન માહેબે હમતાં હમતાં કહ્યું, “જયકૃષ્ણ, આ લોકો આપણને ઘેરા ધારતા હશે !” જયકૃષ્ણભાઈએ પણ વિનોદમા કહ્યું, “માહેબ, આપણે પણ નેમને ઘેરા જ ધારીએ છીએ.” એ છોડ ‘વાદા’ ની જાતનો હતો અને તે છેવટે ન જ ઓળખાયો.

મહમ ચીડાયાં.

મેંકનોટન માહેબ અને જયકૃષ્ણભાઈ સાથે મુઠ્ઠી ફરવા જાય અને ખીજોમા ઉતરી ઉતરીને વનસ્પતિ જુએ. વનસ્પતિના શોખીનેને ત્યારે એકાદ નવી વનસ્પતિ હાથ આવે છે ત્યારે અવલૂંતીય આનંદ થાય છે. ત્યારે ત્યારે નવા છોડવા મળી આવના ત્યારે બધાને ખુબ આનંદ થતો. એક દિવસ જયકૃષ્ણભાઈ એ મેંકનોટનને ખુબ જ ફેવ્વા અને તેને સીંધે મેંકનોટનને ઘેર જતાં થઈ મોડું થયું. મહમ ખિચારા ઘણા વખતથી વાટ લેતાં એસી રહ્યા હતા. છેવટે બંને મિત્રો વાતચિત કરતા હમતા હમતા ધરમા પેશા. મેંકનોટન અંદરના કમમાં મહમને મળવા મયા, અને થોડી વાગમા બહાર આવી જયકૃષ્ણભાઈને હમતા હમતા કહેવા લાગ્યા, “આજે મહમ માહેબનો પિત્તો હાથથી ગયો છે અને તે તો કહે છે કે હવે હું જયકૃષ્ણને ધરમા આવવા નહિ દઉં.” આ વાત આવતી હતી એટલામાં તો મહમ પણ મંદ સ્મિત કરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને વિનોદમા કહેવા લાગ્યા, “જયકૃષ્ણ ! આટલું બધું મોડું હાથ ખર ? કાચકા તો તમને હું ધરમા જ નહિ પેગવા દઉં.” આમ કરીને ખડખડટ કરી પડ્યા. જયકૃષ્ણભાઈ પણ વિનોદમા ક્યા ક્યા એવા હતા ? અને મિત્રવત્તા માથે ઘટતી છટ સેનાં પણ તેમને આવડતું; એટલે ને પણ વિનોદમા બોલ્યા, “તમે ધરમા નહિ આવવા દો તો હું એકંદા નવા નવા ફક્લ ત્રાઃ વેદાંજ અને જાના અફવા માહેબને આકર્ષી પકડી ગળીશ, ત્યારે તમે મને શું કરશો ?” મહમ, મેંકનોટન અને જયકૃષ્ણભાઈ ખડખડટ કર્યા અને પકડી જયકૃષ્ણભાઈ પોતાને મુકામે મયા.

માથેનાનમાં મિત્રચતુષ્વયમ્.

ગતઓના પ્રિયો હતા, ગ્રાન્ટ મેડિસન કોનેજના પ્રિન્સિપાલ મી મૅકડાનડ પણુ માથેરાન આવેલા મડ'નડ મૅનોન, મૅકડાન'ડ અને જયદુ'ણુલાઈ-ચાચ જણા વનમ્પતિઓ જોના જતા હતા એક દિવસે એકા ગાર્ડનપારી મા મધા ગયા હતા ત્યા પણુ ઝાડપાનની વાતો તો હાથ જ ડ ગરાઉ પ્રદેશમાં વનમ્પતિની ની ખોટ હાથ ૧ બડ'વુડ માહળ નટવાક નમુનાઓ રજતામાથી ઉખેડી લાગ્યા હતા ગાર્ડનપારી વખતે તે છોડવાઓ ડોડયા અને પોતે જોના વાગ્યા પોતે ન ઓગાળે એટલે મૅકનોનને આપે મૅકનોટન મૅકડાન'ડને આપે અને મૅકડાન ડ જો ક મિયાગે ગ્રાન્ટ મેડિસન કોનેજની ખોળીની ચેર ઉપર હોતો, છતા તે પણુ ન ઓગાળે એટલે જયદુ'ણુલાઈને આપે ત્યા તો દીવ જ શાની હોય ૧ તૂત જ લેટિન નામ કહી મલગાવે બધા આશ્રય ચમ્પિ ચદને તેમની તમ્મ જોના કં

બડ'વુડની વિદાય.

ગતઓ પૂરી થયા આવેની એટલે મડ'વુડ માહળ મુબ્બ જના તૈયાર થયા આગને પ્રિયે તેમણે જયદુ'ણુલાઈને મગના માટે જોવાવ્યા હતા કટવીક વાનો પડી મડ'વુડ માટે તેમને મ્થુ મી જયદુ'ણુ આનની કાને ' મુ મધ જઈરા તમે ત્યાં લા આનો ત્યાં મને મગને તમારા યોગ્ય કંઈ ગમ તમને આપત નેનએ એમ મને લાગે ' જયદુ'ણુલાઈ કંઈ પાણુ મોરી નાગ્યા નહિ ફક્ત આજ્ઞાવી માથુ નમાન્યુ અને વિદાય લીધી

મૅકનોટનનો પુત્રસંશ પ્રેમ.

વગ્માઈની મોમમ આની એન મનોન પણુ રાજકાલ જના માટે તૈયાર થયા એક દિવસ જયદુ'ણુલાઈને જાનાનીને મડ' જ મળીગતાથી તેમને કહેવા નાગ્યા મી જયદુ'ણુલાઈ અને તમાર કંઈ ગમે તાગત નેનએ કામે લાગ નાથી તમ ધમા પલ મ્માત નમ્મા અને આથેગાયે તમારા જાનમા પણુ નધારો મરી ન ગા જો તમે લા સામે તા હુ તમાર માં કંઈ જોમણુ કં

જયદુ'ણુલાઈ પ્રથમથી જ મ. અનન અલાવના હતા નોકરી કરી તેમને મમરી નહિ ભગવાનના નલાઈ માનેતા મમમથી તેમનામા

સ્વતંત્રતાની ભાવના હીક હીક પ્રમાણમાં જન્મી હતી. જયદ્રખ્યુલાઇએ તૂર્ન જ નિખાલસ ભાવે જવાગ દઇ દીધો કે “ મારે નોકરી જોઇતી નથી. નોકરીથી માણસ બધાય છે, માટે દોકાના નોકર થવું નથી. મારા શુરુ ઝા. ભગવાનસાક્ષભાઇ પણ નોકર નથી. ”

મૅકનોટને પુત્રમદરા ભાવથી કહ્યું, “ હાં, ભગવાનસાક્ષભાઇ તો મોટા માણસ છે; અને તેમણે પણ નોકરી તો કરી જ છે ને ? પણ આ વિશે તમે તમારી જાતે વિચાર કરજો અને તમે જે નિશ્ચય ઉપર આવો તે મને જણાવજો. ”

વરમાદની મોસમ આવી, એટલે મૅકનોટન માહેબ રાજકોટ ગયા અને જયદ્રખ્યુલાઇ મુંબઇ ગયા.

આમ બર્ડવુડ અને મૅકનોટન, બંને જયદ્રખ્યુલાઇને તેમને થોડા congressional કામ આપવા માગતા હતા. પણ જયદ્રખ્યુલાઇને નોકરીની સગ હતી, એટલે તે તદ્દન ઉદાસીન જ હતા.

મુંબઇ પાછા આવ્યા.

જયદ્રખ્યુલાઇ માથેરાનથી મુંબઇ પાછા આવ્યા. પં. ભગવાનસાક્ષભાઇને બધી વાતચિત કરી ભગવાનસાક્ષભાઇએ નોકરી માટે કહ્યું, “ હા, આપણે નોકરી કરવી તો નથી જ. નોકરી કરવી સારી નથી, છતાંય જો એ બંને સારું કામ આપે તો થોડા દિવસ જોઇ જોઇ. આપણું તેમા શું જામ છે ? કામ આપણને પસંદ પડે એવું હોય તો ખુશીથી નોકરી કરવી. એમાં અનુભવ મળશે અને બીજી કેટલીક સગવડો મળશે. જો તેઓ તમને બોલાવે તો તમારે જરૂરથી જવું. ”

બર્ડવુડ અને મૅકનોટન, બંને નોકરીની તપાસ કરવા લાગ્યા, અને જયદ્રખ્યુલાઇ મુંબઇમાં ગંડીને ભગવાનસાક્ષભાઇની મેવામા તેમ જ બીજી પ્રવૃત્તિમાં ધ્યાન દેવા લાગ્યા.

એટલે મૅકનોટનના સંકેપે પત્રો જયદ્રખ્યુલાઇએ સંઘરી રાખેલા છે. આ વિદ્વાનને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો એનો તો જગ સાચો દત્તો કે ૧૨ પૃષ્ઠો નિરમે તેમના

તરફથી કોઇ વનસ્પતિનો નમૂનો જયકૃષ્ણલાલ ઉપર હોય જ. દૂધીઓ હેમકંદ જુએ અને હરવાડ પાસેથી દેશી નામ જાણે, એટલે દેશી નામ લખી લેટિન નામ અને વર્ગ પૂછાવે. પાતાલગૂંબડીના નમૂનાઓ મોકલે. છેવટે તો ન્યાં ન્યાં જાય ત્યાં ત્યાથી ટગડાગૃધ નમૂનાઓ લાવતા. ઉટાકામંડ જાય કે માથે રાત જાય, સીમલા જાય કે સીસોન જાય, મહાબલેશ્વર જાય કે મમરી જાય, બધેથી નમૂનાઓ તો લાવે જ અને ને પછી જયકૃષ્ણલાલને બતાવે ત્યારે જ પે. આ વિદ્વાનને, 'કાઠિયાવાડ ફ્લોરા' લખાય તો સારું એમ લાગતું અને વારંવાર તે જયકૃષ્ણલાલને પત્રોમા લખી જણાવતા.. કાઠિયાવાડ ફ્લોરા, 'Walk- & Talks among Plants' ઇત્યાદિ પુસ્તકો જયકૃષ્ણલાલ પાસે લખાવવાની તેમની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા હતી. પરંતુ તેમનું આયુષ્ય લાલુ ન હતું. ૧૮૯૧ માં તેમનું મૃત્યુ થયું.

તેમના મરણથી જયકૃષ્ણલાલને ખુબ જ દુઃખ થયું હતું. મૅકનોટનનાં પત્નીએ પતિના બધા નમૂનાઓનો સંગ્રહ જયકૃષ્ણલાલ ઉપર મોકલી આપ્યો રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજના કંપાઉન્ડમાં મૅકનોટનનું શ્વેત બાવડું ઉભું કરેલું છે. એ બાવડાના ન્યારે જયકૃષ્ણલાલએ દર્શન કરેલા ત્યારે તેની ઉપર તેમણે ફૂલ ચઢાવેલાં અને અન્નઓથી નિવાપાજ્ઞિ આપી હતી !

મૅકનોટનના કેટલાક પત્રો આજળ આપવામા આવશે, એ જ્ઞેવાથી જયકૃષ્ણલાલ સાથેનો તેમનો સંબંધ કેવો હતો તે મમળશે.

પ્રકરણ ૧૦ સું.

ડૉ. ખોરીને મેડીસિન મેડિકલ કૌન્સિલ.

જયદ્રુષ્ટુભાઈ પં. લગવાનનાવખાઈ માથે મુબદ્દમા આગસ્ટે ૬-૧૦ વર્ષ
જ્યાં અને તે ડગમિયાનમા તેમણે મુબદ્દમા અનેકને અનેક રીતે મદાય આપી
હતી ડૉ. મખાગમખાઈના મદવામથી વનગ્ધનિવાસના ગમિયાઓ જયદ્રુષ્ટુ-
ભાઈને મારી રીતે ઓગમખતા થઈ ગયા હતા મુબદ્દમા કોઈ અગમ્યો
યુગોપિયન આયો રોય, અને તેને વનગ્ધનિ મળવી કંઈ પણ જાણતું હોય, તો
દૈરેક જયદ્રુષ્ટુભાઈ નન્કે આગમી વાંધના નર્મનીથી દ્રોષ વિદ્વાન વનગ્ધનિના
ગંગો અને જગુઓનો અમ્યાસ કરના આયો હનો તેને વનગ્ધનિના દેગી અને
વેટિન નામો નેહએ એમને માથે જયદ્રુષ્ટુભાઈ હોય ન

પણ મુબદ્દમા રીતે મૌત્રી અમત્યનુ કાર્ય નો જયદ્રુષ્ટુભાઈએ ડૉ.
અત્તમશ્વ નમગ્ધાનડ ખોરી એમ રી ને મેડીસિન મેડિકલ (ડ્રગ્ગુલુ શાસ્ત્ર)
ખખારી, તે મ્યુને વખતના ડૉ. હીમક જેવા વિદ્વાને પણ દેગી પડિતોની
મદાયથી મેડીસિન મેડિકલ નવાવેની ક ડૉ. ખોરીને આ માટે એક ઓમડિયા
જાણનાર નિશ્ચાન દેગીની જરૂર હતી જયદ્રુષ્ટુભાઈ હમેશા જગતમાથી ૧૦-
૧૦ ઓમડિયા પોતાની માથના પનાના ખરીના મન અને પડી ડૉ. ખોરીને
ખરી માહિતી આપે, જે ડૉ. ખોરી અગ્રેજીમા ઉનાગી હેતા પં. લગવાનનાવ
ભાઈના કહેવાથી અને ખરૂં કર્નએ નો એમના મંગ્રગરી મદવામથી જ
જયદ્રુષ્ટુભાઈ દૈરેક નિવરુઓ સની ગયા હતા, એમને ફરેડ દ્રવ્યના મુલ્યો
એ ઉપરથી તે નખારના ડૉ. મખાગમખાઈ પામેથી અગત્ય ઓમડીયા કેમ
પાખરા તે નેજા મની ગયા હતા એમને આ જાનનો વાખ ડૉ. ખોરીને
મેડીસિન મેડિકલ ખખરામા મારી રીતે મન્યો આવી રીતે ડૉ. ખોરીને આખુ
પુત્તક લખસમા અમત્યની મદાય આપી જાય ડૉ. ખોરીએ આખા પુત્તકમા

જયકૃષ્ણલાહનું નામ લખવાનો વિવેક મરખો દાખર્યો નથી. એક જૂની પોથીમાંથી, ખગ્ગરમા ગાંધીઓને ત્યાંથી ૧-૧ પૈમાના દવાના પડીકાં ગંધાઈ જતાં હતાં તેનું લીઝટ મળી આવ્યું છે.

રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ઝ. ચેસ્ટર મેકનોટન જયકૃષ્ણલાહ ઉપરના એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

Rajkot

' 25 Jan. 1888.

DEAR JAYAKRISHNA

I think it a great shame that Dr. Khory has not mentioned you publicly in his *Materia Medica*. In the book itself I was much interested, chiefly on account of your share in it. I see that Patal Tumbli (Hell-gourd) is identified with *cerotegia bullosa*; but that is not right, is it ?

Please accept the little enclosure and get a book or anything else you may like as a new year's offering from your old friend.

Chester MacNaghten.

આ પત્ર ઉપરથી પણ જ્ઞેષ્ઠ રાકાય છે કે ડૉ. ખોરીએ જયકૃષ્ણલાહનું નામ ન ક્રબવામા વિવેકગ્રન્યના દાખવી છે.

પણ જયકૃષ્ણલાહ કીર્તિના જુખ્યા ન હતા. તેમને તો કામ માથે કામ હતું. આ કામ માટે ડૉ. ખોરી જયકૃષ્ણલાહને માનિક ત્રીમ કરીઆ આપના હતા !

૨૨. લેક. કર્નોવ કીર્તેકે પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ નેમના એક ભાષાનુમા કર્યો છે, જે આગળ ઉપર આવશે.

નનર પાતશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ

ખંડ યીજો.

- પૌરબંદરમાં,

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પોરબંદરમાં.

બડંબુડ અને મેકનોટન સાહેબ, બન્ને, જયકૃષ્ણલાલને કોઈ મારી જમ્યા અપાવવા માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. તેઓ ધારત તો ગમે તે અથ્થે સારી નોકરી તો અપાવત, પણ જયકૃષ્ણલાલને Congenial work થોડા મનપસંદ કામ આપવાનું તેઓએ કહ્યું હતું એટલે તેવી જમ્યાની શોધમાં હતા.

એક દિવસ રાજકોટ રાજકુમાર હોલેજના પ્રિન્સિપાલ ચેસ્ટર મેકનોટન સાહેબને પોરબંદરના મહારાણા શ્રી વિક્રમાતથ સાહેબ બહાદુર મળવા આવ્યા. મહારાણા વિક્રમાતથ “વિવિધ વિદ્યાના પોષક હતા, તેઓથીને બરડા ડુંગરની જડીબુટ્ટી બાલુવાની અને તેની જેમ બને તેમ દેશમાં પ્રસિદ્ધિ થાય એવી શુભ અને મહત્ત્વ અભિલાષા હતી.” વાતચિતમાં મહારાણાએ બરડા ડુંગરની વનસ્પતિની શોધ થવા માટે વાત કારી તે ઉપરથી મેકનોટન સાહેબે જયકૃષ્ણલાલનું નામ આપેલું. “અમે નમને એક મરસ, હોશિયાર માણસ આપીએ છીએ. એ સારી રીતે વનસ્પતિ જાણે છે, હોશિયાર છે, મજબૂત છે અને સીધી લીટીનો છે.” એમ મેકનોટને રાણાસાહેબને કહ્યું. રાણા સાહેબે હા પાડી. તે વખતે પોરબંદરમાં એડમિનિસ્ટ્રેટર તરિકે મી. સેલી હતા. મેકનોટન સાહેબે આ વાતતો એક પત્ર જયકૃષ્ણલાલને લખ્યો અને તેમાં તેમણે નીચે પ્રમાણેના સારવાળું લખાણ લખ્યું હતું:—

“તમને તમારે થોડા કામ આપવાની મારી અને બડંબુડની ઘણા વખતથી ઇચ્છા છે. તમે પોરબંદર જાઓ ? ત્યાં બરડા ડુંગર છે, ઘણા જાડ છે. કાલ ત્યાં મી. સેલી નામનો આનંદી અને અતિ બડો માણસ એડમિનિસ્ટ્રેટર છે.”

બડંબુડ સાહેબને પણ મેકનોટને આ વાત લખી જણાવેલી. એટલે બડંબુડે પણ એક પત્ર જયકૃષ્ણલાલને તે વિષે લખ્યો હતો. ‘પ્રિય

હોદાથી આ સ્વસ્થાનમાં કરવામાં આવી છે. આ હુકમ લઈ લેલી સાહેબ પાસે ગયો અને વિનંતિ કરી કે 'સાહેબ, હું નોકરીમાં અહીં ફરજી નહીં તો હાથ હું મુંઝામ મુંઝામ પંડિત લગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને ડૉ. સખારામ અર્જુનના સહવાસમાં રહી વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરું છું તે રહી જશે.' ને પુરથી તેઓ ખાખડ હસ્યા, અને મને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે:—

"Well, never mind; we have given you a congenial work, I think. Please do your work and you will find an interest in it. Your knowledge of plants should now be put to some practical and useful work. વાડ, ચિન્તા નહિ; હું ધારું છું કે અમે તમને સંગીન કામ આપ્યું છે. લક્ષ્ય ચક્રને કામ કરવા માટે એટલે તમને તેમાં રસ પડશે. ગ્રાડવાન વિષેનું તમારું જ્ઞાન હવે કંઈક સક્રિય અને ઉપયોગી કામમાં લગાડવું જોઈએ."

"આથી હું શરમાઈ ગયો, ને નોકરીમાં રહી ગયો; તે ૧૫ વર્ષ જંગમ ખાતાની અને ૪ વર્ષ ટ્રેઝરીની નોકરી કરી તા. ૧ લી ડિસેમ્બર ૧૯૦૪ થી હું મારી મેજ પેન્શન પર સ્વસ્થાનની નોકરીથી મુક્ત થયો છું." (વન-સ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવના, પા. ૬)

પગાર માટે લેલી સાહેબે બર્ડવુડને પૂછાવ્યું હતું. બર્ડવુડે જયકૃષ્ણલાલ ઉપર આ વિષે લખી જણાવ્યું હતું, "I have told Mr. Lely that Jayakrishna is worth than Rs. 200 per month. મી. લેલીને મેં લખી જણાવ્યું છે કે મી. જયકૃષ્ણની લાયકાત માસિક રૂ. ૨૦૦ થી વધારે છે." મહિના આખરે કારકુન પગાર ખીલ તૈયાર કરતી વખતે જયકૃષ્ણલાલનો પગાર શો મૂકવો એ પૂછવા લેલી સાહેબ પાસે ગયો. લેલી સાહેબે 'જયકૃષ્ણલાલ જે કહે તે પગાર લખજો' એમ કહ્યું. કારકુન જયકૃષ્ણલાલને પગારનું પૂછવા આવ્યો. જયકૃષ્ણલાલએ કહ્યું, "હું કંઈ પગાર માટે અહીં આવ્યો નથી હું તો કામ કરવા આવ્યો છું. જેવું મુંઝામ કામ કરતો હતો તેવું અહીં કંઈ છે. એમા પગાર શાનો? હું કંઈ નોકર નથી." છેવટે પગાર ખીલ લેલી સાહેબ પાસે ગયું અને લેલી સાહેબે મહિનાના રૂ. ૧૦૦ પગારની લખ્યા. જયકૃષ્ણલાલને આ રકમ ધણી ઘણી મોટી લાગી અને તે પણ હવે મહેજ પત્રખા.

અન્ય કર્તવ્યધિ.

યૂરોપિયન મિત્રોના મદદગારથી જયકૃષ્ણભાઈ ધણું નવું શીખ્યા હતા. તેમનો ઉદ્યોગી સ્વભાવ, નિયમિતપણુ અને કામ કરવા અને લેવાની શક્તિ, આ ત્રણ ગુણ ધણાખરા યૂરોપિયનોમા જોવામા આવે છે. જયકૃષ્ણભાઈએ યૂરોપિયન મિત્રોની વાદર નમન ન કરતા આ ગુણો ઠીક પ્રમાણમા જીવનમા ઉતાર્યા હતા. આને લીધે જ તે નોકરી દરમિયાન ગ્રેટને માટે ધણુ કામ કરી હરથા આપણા યેઠિમા લાયક કસ્ત લેવાનો એક મોગમા મોગ દુરુણ છે અને જે કામ તેમને સોંપવામા આવ્યું હોય છે તે વાંચે ધીમે અને મનસ્વી રીતે કરવાની તેમની વૃત્તિ હોય છે. જયકૃષ્ણભાઈનો સ્વભાવ પ્રથમથી જ ઉદ્યોગી અને ખતીનો હતો. જે કામ હાથમા પેલું તે આગમા માત્ર કરવાનો તેમને ગોખ હતો. એમનું એક સૂત્ર હતું—અને તેમણે તો તે અન્યથા રીતે પાળી બતાવ્યું છે—કે Either work for myself, or see that the work is being done કા તો જાને કામ કરું અથવા બીજા કામ કરે છે કે નહિ તે બચાવું છું.

યોગ્યદર નોકરી ઉપર ચૂંતા વેત જ તેમણે કામ જોવા માંડ્યું. બ્રિટીશ કુલર ફરી આ ચા ત્યાના ખર્ચ અને મર્યાબ વગેરે લેવાને પણ મર્યાદા દેતે. આગળથી જોઈ વળ્યા આગળ અને બીજા નોકરોની મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ કર્યો. જે મુશ્કેલી જણાય તે જ ની રીતે ચેરી માટે અને કહી જણાવતા. તેની માટે મ્યુવહાર (Mutter) માણુમ હતા. માણુમની કંઈ કરવાનું તેમને મગમ જાન હતું. આવા જીવન માણુમની દૃષ્ટિએ જયકૃષ્ણભાઈ કામચલાઉ રીતે મમમમા જ જયકૃષ્ણભાઈની કંઈ યનિવૃત્તાથી ચેરી માટે મ્યુવહાર ગયા અને મિત્રની મારફત મને આગળ વધવામા મદદ આપવાના.

લેલી માહેબ.

યોગ્યદરમા ધણુ એ મિનિ-ગ્રેટને યર્ધ મળ્યા, પણ તે બધામા લેલી સાઈ જીવન જીવન ઉચ્ચ અને અનોખું જ છે. જેની માહેબ એટલા જાણ હતા કે અધારિત ૧૫ ત નેમ ની મર્યાદા બેલી એમ તેના આપના મન જાવામા આવે છે. આનું ના લી માહેબની દૃષ્ટિ ગ્રેટની મર્યાદા માટે નામે પ્રજા પણ કેમ સુખી અને મજા ચા તે જોવા મળેલાની તેમની

કાગજ અને અંતરથી દરેક Subordinate-દ્વારા નીચેના માણસ-ને માટે દયા : આ મુજબને લીધે તે બહુ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. દરેક ઝોડિયર શું કામ કરે છે તે તેમની ધ્યાન બહાર ન હોય. રાજવાડી બાગમાં માણાઓ કેવું કામ કરે છે કે આદિવાસી ઉપર બરબતી દેખરેખ કેવી રહે છે, સ્વામી-ઓને શાં સુખદુઃખ છે : એ બધાનું તેમને સરસ ગાન હતું. લેલી સાહેબે જ્ય-કૃષ્ણભાઈને જંગલનું કામ કેમ લેવું, આગળ કેમ ધપાવવું તે સીખવવા માટે એક ઝોડર લખ્યો હતો. હું આને ઝોડર નથી માનતો, કોઈ પશુ ન માને. એક શુભેચ્છક મિત્ર પોનાના મિત્રને જાણે કે ગ્રીષ્મવતો ન હોય એવો તે પ્રથમ ઝોડર છે. જ્યકૃષ્ણભાઈએ એ ઝોડરને કાગજપૂર્વક મંધરી રાખેલો અને તેને વાંચીને પોતે હર્ષાદ્રુ અનુભવતા. આ આખો ઝોડર અંગ્રેજીમાં છે. અહીંયાં તે આખો ન આપતાં હું તેનો થોડો ભાગ જ આપું છું. આ ઉપરથી લેલી સાહેબની કામ લેવાની ત્યાગી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

"The first object of the Forest Department is to set apart land for the growth of trees (1) for fuel; (2) For manufacturing and building purposes. It will be necessary to preserve this land from all cattles and to make the cuttings of woods from time to time; also to take care of the grass.

"Another difficulty is the Raharis. These men take their cattle about and damage the crops. Therefore they must be checked. But on the other hand the production of ghee and wool is useful to the state and should be encouraged. The Forest Curator should study the wants of these people. He should find out where they live and what sort of bundobast should be made for them.....

"The Curator should study the wants and talk much with the people and form an opinion about them.

"The object is to form good forests, and to protect the cultivators without being unjust to the Raharis."

આ આંડગી જયકૃષ્ણભાઈને નવી દૃષ્ટિ મળી ગ્યારીઓ માથે તે ખૂબ જ મંમર્ગમા આવવા લાગ્યા, રચારીઓની ભાષા ગીળી લીધી, તેમના આચાર વિચાર બદલી લીધા, તેમની માથે જેમની વાતો કરી, તેમની માથે રીતો તેમની માથે જ ધામ કાપ્યું અને દોર જો અગાડ કરે તો નમને પોતાને જ નુકસાન છે, એમ મમગમ્યું.

રચારીઓ માથે,

રચારીઓ જંગલોને નુકસાન કરતા હતા એટલે શુદ્ધચાતમા તો તેમને ખૂબ દડક થયું પડ્યું હતું. મહેજ દાખ બેમાડવાને માટે કાદા કાદા વખત રચારીઓને માયાં પણ દો-હના પણ આ કાલિક દાખ બેમાડવાની ધાકની પાછળ અપાર ત્યા તેમનામા હતી,એ તો હવે રચારીઓને જઈને પૂછનાગઓને મમગમ માવ જડભગત અને જંગલી ગ્યારીઓને વશમા ગમવાનું કામ ફેટલું મુશ્કેલ છે તે તો અગામા કુનાર જ બાણી જો, રક્ષિત જંગલોમા રચારીઓ ગતોગત દોગે છોડી મૂકે અને તેને નુકસાન પહોંચાડે, રક્ષિત માથેને વારી જાય, અને એવી જ બીજી ધાકસને પટેલી વળવા માટે શુદ્ધચાતમા દડકાઈની જરૂર હતી જ, એ વિચારશીલ વાયક મમજી શકને, આને માટે શુદ્ધચાતમા અર્ધી ગતે જોડીને પોતે જંગલમા ભટકવા નીકળી પડતા દોગેને પકડતા. ગ્યારીઓ નાશી જાય તેની પૂંઠ લેતા ફેટલીક વખતે ધામમા ભગઈ જઈને તેમને પકડતા આને પરિણામે લેખિ જયકૃષ્ણભાઈનું માવધાન-પણું એટલે મુધી બાણી ગયા કે એક પાલ હાવતા પણ લોકોને જયકૃષ્ણભાઈ દોવાનો ભામ થતો.

એક વખત એક ગ્યારી એક રક્ષિત (Reserved) જંગલમા રો-આગતો હતો જયકૃષ્ણભાઈને ત્યા આવતા જોયા કે તે ગ્યારી દોગેને ત્યાથી હાકવા લાગ્યો જયકૃષ્ણભાઈ ત્યા આગળ આવી પટેલમા એટલામા તો દોગે તે દહમાથી નીકળી ગયા હતાં તેમ છતાં જયકૃષ્ણભાઈ ત્યા આગળ એટલે ગ્યારી હાથ જોડી ટોલા લાગ્યો, “ભા ! તારો ધન્ટો કયો છે, તારું જે દંડ કયો હોય તે કર ” જયકૃષ્ણભાઈને ખબર ન હતી કે આ દોગ રક્ષિત ભાગમા ચલતા હતા, એટલે તે જોયા કે “ જુ હવે તારો મુલો કયો જો ૫૦૦ રૂપા રૂપી મેં જતો તે જોયું નથી ત્યા રૂપી હું તને કે જ નથી કનવાનો ” આમ પતા પણ રેલો ગ્યારી ફરે કે “ ના બાણ ! એમ તો હા જને ન હાય, પંચ તને

પંચક્યામ કરાવીએ ” છેવટે એ રખારીએ પોતાની ગજપુશીથી બે ત્રણ રખારીઓએ જે કહ્યું તે ભરી આપ્યું.

આ લેખક વનપતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે પોરબંદર જયકૃષ્ણભાઈ પાસે ગયો હતો ત્યારે તેમની સાથે બરડામા રખડ્યો છે. ધણાથે ગ્યારીઓ માથે જયકૃષ્ણભાઈ વાતો કરતા તે અનુભવ્યું છે. તે વખતે જયકૃષ્ણભાઈ કાને બાંધે ઝોણું સાલળતા છતાથે રખારીઓ મને કહેતા હતા કે “ ભાઈ ! આલો અમલદાર બીન્ને થયો નથી અને થશે પણ નહિ તેણે અમને ધણાને માર્યા છે, પણ તેણે અમારી પીઠ ઉપર પાટ મારી છે, પેટ ઉપર કદિ નહિ અમારે ત્યાં આવે ત્યારે બધા બન્યાને બેગા કરીને તેમની માથે વિનોદ કરે અને પૈસો પૈસો વહેએ બરડાના બધા રખારીઓ તેને ઝોળખે છે બરડાનું એકેએક ગાડ તે ઝોળખે છે બહુ લયો આદમી ! કાઢની પાછ લે નહિ અને કાઢની પાછ છોડે નહિ એની સાથે ચાલતા તો અમે પણ થાકી જતા હતા એવી તાકાત એનામા તે વખતે હતી ” મારી સાથે વાત કરતો જુએ એટલે મારી તરફ વળીને પૂછે, “ કા ભાભા ! શું કહે છે ? કાઢ ગાળ બાળ તો નથી બાડતો ને ? ” પેયો રખારી હસતો હસતો બાળકની માફક પાસે જઈ પડે લાગી પડે અને પછી કાન આગળ મો લઈ જઈ મોઢેથી કહે, “ બાપા ! તારા તો અમે છોરા થઈએ તને ગાળ લડાય ? આ તારા પરતાપે તો અમે સુખી છીએ ”

બધા વિનોદો અને બધી રમિક વાતચિતો અહીં ન અપાય રખારી ઝોળી વાતો, તેમના રીતરિવજો, તેમનો પોશાક, તેમના વહેમો, તેમના ધરેણા, તેમનું મૌર્ય અને માહસિકતા આ બધાના વર્ણનો જયકૃષ્ણભાઈ એટલી મરમ રીતે કરી શકતા કે ઘડીભર આપણે જાણે રખારીઓની અંદર જ-તેમના નેસમાન હોઈએ એવો ભાવ થતો. તેમણે ધાર્યું હોત તો રખારીઓ વિશે સુપર ગૅલય સાધકના ૫૦૦-૭૦૦ પાનાનો એક ગ્રંથ લખી શકત. આ રખારીઓમા મૌર્ય અને ફણ, તેમ જ ગ્રામ વગેરેનો તે મબધ આરોપતા.

અને રખારીઓ જેવી ફૂતરા કોમ પણ આવા લવા માણુમને કંઈ એમ ને એમ જવાબે ખરી ? જયકૃષ્ણભાઈની કદર હજી સુજગત, કાદિ-વાવાડ કે કદા તો કે ત્યારે ખરા, પણ રખારીઓએ તો એ લદાવો

ક્યારનોય લીધો છે. બીજા ટાઇએ જયકૃષ્ણભાઈને માનપત્ર આપ્યાં નથી. ફક્ત રજારીઓએ જ તેમને માનપત્ર (?) આપેલાં છે. અને આ માનપત્ર કંઈ કાગળ ઉપર લખીને નહિ, ચાંદીની કસકેટમાં નહિ. પણ તેમની પોતાની માદી સરળ રીતે જ. તેઓ જયકૃષ્ણભાઈને ‘જંગલી’ એટલે જંગલોના ઉપરી કહેતા. આવા જંગલીને રજારીઓએ ૩ વસ્તુઓ માનપત્રમાં આપેલી : (૧) લાકડાનું કડું. આ કડું કાંઈ વેલાનું બનાવેલું છે. રજારીઓ માને છે કે કાંઈ દેરને શીતળા કે એવો કાંઈ એવી રંગ ધણી હોય તો તેના ઉપર આ કડું કેરવવાથી એ રોગ મરી જાય છે. (૨) લાકડાની એક લાકડી. એમાં પણ આવી જ કંઈક ગેગલર માન્યતા છે. અને (૩) મને યાદ નથી રહ્યું. આ ત્રણેય વસ્તુઓને જયકૃષ્ણભાઈએ બહુ જ નિતંત્ર પૂર્વક જાળવી રાખી છે. અને ન પણ કેમ જાળવે ? ક્યા લક્ષા પુરવે માનપત્રને ખૂણામાં ફેંટી દીધાં છે ?

અને આ જ રજારીઓએ તેમને ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ લખવામાં પણ ધણી મદાય આપી હતી. રજારીઓને પૂછીપૂછીને તેમાં બહુ લખવામાં આવ્યું છે. આ રજારીઓ વિશે બોલતાં એક વખત તેમણે મને કહેલું કે, “ આ તમારા નેસમનો અને વેવિંચનેને જૂનાવે એવા વીર બાળકો આ જાતિમાં પાડે છે. તમને હું એમની નિર્ભયતાની વાતો કહું તો તમે અજાણ્યમાં ગરકાવ થઈ જાઓ. બિચારા કેવા ગરીબડી ગાય જેવા છે ! પણ જો ગેરે ભરાય તો કાઢના નહિ. ખડથી માથાં લુદાં જ થાય. આ રજારીઓ મારે ત્યાં દંડાય આવે છે અને મને કહે છે, ‘ માહેજ ! હવે તો અનલદર અમને તેના આંગણામાં પણ ચડવા દેતો નથી. અમને ગંધ કહીને લાડે છે. ’ લાઈ ! આપણા લેકિના લેકિ એ લેકિના તેલ મિંદુરથી ખરડાયેલા મંદ કપડાંમાં રહેને જંતુઓ હો એમ ડે છે. પણ જંતુઓ તો આપણા લેકિના શરીરમાં છે, એમનાં કપડાંમાં નથી. કાંઈ રજારી અહીં આવે તો મને મજ્યા વિના ન જાય. આપણે એમને ત્યાં ગયા હોઈએ તો એ લેકિ બિચારા આપણે માટે અર્ધા અર્ધા થઈ જાય... :.....પણ હવે તો આપણું જોઈ જોઈને તે પણ પાકા જન્યા છે.....”

પરમગહન એવા સેવાધર્મની અવધિ.

લેવીમાહેજ જેવો કર્તવ્યનિષ્ઠ સ્વામી (ખરી રીતે તો એ પણ એક મતાનંદ સેવક જ હતા) અને જયકૃષ્ણભાઈ જેવા પરાયણ સેવક-આવી જોડી બહુ

જવચ્ચે જોવા મળે છે. લેવીમાહેજ, મેં અગાઉ કહ્યું તેમ, ઝીણામા ઝીણી આગતમા પોતે ધ્યાન આપતા હતા જયકૃષ્ણભાઈને લેવીમાહેએ ઝાડ વાવવાની વાત કરી અને ઝાડ મેટલને કેટલા ઉપયોગી છે એ મમજાવ્યું, એટલે પછી તો પૂછવાનું જ નું હોય ? જોત જોતામા પોરબંદરમા ઝાડ ઝાડ ને ઝાડ જ માત્રમ પડ્યા માડ્યા. કોઈ એક પાછું મરણું તોડ તો તૂટ જ એની ખજર લે, પાણી ન પાવામા આવ્યું હોય તો પાણી વાળાની ખજર લે, બકરા કે ગાડરા ઝાડ ખાઈ જતા હોય તો તેને પડે અને ડળામા મોકલે—આમ એક ચિત્તથી ઝાડોની મંભાગ લેવા માડી. મડક ઉપર, આજુબાજુ, ઉડી ગેતી અટકાવવા માટે મમુદ્ર કિનારે અને બીજે સ્થળે, બધે જ ઝાડ વાવ્યા અને પુત્રવત્સલ પ્રેમથી ઉછેર્યાં. ઉડતી રેતી અટકાવવા માટે ઈરંદર જ્યુરી (કેસુએરીના) રોપી અને કેટલીક જગ્યા Strictly reserved બહુ જ સુરક્ષિત રાખી તેમા ધથેચ્છ ધાસ છોડ ઉગવા દીધા. પરિણામે અત્યારે તે જગ્યા ઉપર સુંદર હરિયાળા મેદાનો થયા છે. આવા રક્ષિત રાખેલા મ્મજોમા ઉગતા છોડવાથી દુધ્કાળ વખતે જયકૃષ્ણભાઈએ હળારો દોરોને છવાયા છે. કામ્રાસ નામનો છોડ, જે પોરબંદરની રેતાળ જમીનમા સમુદ્ર કિનારે ખૂબ ઉગે છે, તે ઉપર પોરબંદરના ધણાં દોરોને છવના રાખ્યા હતા આવી જ રીતે બરડાના ઝાડપાનથી પણ ધણા દોરોને દુધ્કાળ વખતે તેમણે છવાડ્યા હતા. “ વનમ્પતિશાસ્ત્ર ” માથી આ વિષે ધણી માહિતી મળી આવે છે

એક વખતે (સંવત ૧૯૮૩ મા) હું તેઓશ્રીની સત્થે ફરવા ગયો હતો. સડક ઉપર વાવેલી ખજૂરીઓના નાના નાના છોડને બકરા ઘેરા ખાઈ રહ્યા હતા, એક ઠેકણે જ્યુરીની એક શાખા કપાયલી લબડી રહી હતી, બીજે ઠેકણે એક લીંબડાના ઝાડની અંતરજાત્ર કોઈ ઉખેડી ગયું હતું. આ બધું જોઈને જયકૃષ્ણભાઈ દયાઈ લાવે અને કહેવા લાગ્યા, “ બાઈ ! હું તમને શું કહું ? આ મારા બંધાની આ વડે જોઈને મને શું થતું હશે તે તમે શું સમજી શકો ? આ લીંબડાને મેં જાતે પાણી પાછ ઉછેર્યો છે. આ ખજૂરીઓની આ દશા ? હું હોડું તો આ જગ્યા જ ગાડગને પકડી મગાવું, અને મારી વખતે તો એડમિનિસ્ટ્રેટંગ પણ એવા જ હતા. એડ પાન તોડતું લેવી માહેજ જુએ કે મને ખજર આપે અને ટપકા આપે હું તૂટ જ ત્યા પહોચી જાઉં અને બંદાબન કરી દઉં. લોકોને અંતગજાજ જોઈતી હોય તો પણ મને પૂછીને લે માગ વખતમા એક પણ કોર આમ રખાડતું તમે ન જુઓ. ” અને ખરખર આમ બોલની

વખતે તેમની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં હતાં. આ પ્રેમ, વૃક્ષો તરફની આ મમતા, અક્ષરોમાં મૂર્તિમંત થઈ ન શકે, જે જાતે જુએ તે જ તે માણી શકે.

અત્યારે પોરબંદરમાં કાંઈને પણ જાણને પૂછો કે આ બધાં ઝાડ કોણે રાવેલાં ? તૂર્ત જ ઉત્તર મળશે કે ' જયકૃષ્ણભાઈએ '. ઘરડા હુંગરનાં એકે એક ઝાડ ને ફરી વળ્યા હતા; અને વનરૂપતિશાસ્ત્રીઓને આકર્ષવા, જોને એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો હોય તેને સુગમના કરી આપવા, જરૂરમાં એક ખોટે-નિકલ ગાડન પણ તેમણે બનાવ્યો હતો. એ બાગ હાલ નથી. એક ખીડી પીનાં મળગતી ખીડી પીને તેમાં નાખી હતી, એટલે તે બગીચાને ભરખીખૂત થઈ ગયો છે. આ બાગ માટે તેમને ભારે મમતા હતી. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં આ બાગમાં જાઈને, ત્યાં આગળ એક મહુલી બાંધીને ગહેવાનો તેમના વિચાર હતો. એક ખીડી ફેટકું નુકસાન કરી શકે છે તેનો ખ્યાલ આપણા ખીડી પીનાવાળાઓને એકાંજી જ હોય છે, નહિ નો મળગતી ખીડી કાંચે ત્યાં ન કે'કે

આ માથે રાત્રીમાં પણ સારી પ્રીતિ સંપાદન કરેલી. જનપદ્ધિતકર્તા રવજતે વાર્ધિવેદ્યઃ એ કહેવન તેમણે ખોડી પાડી. તેઓ પરમ રાત્રીભક્ત હતા અને રાત્રીને દેવત્વમ માનતા. કાંઈ પણ રાત્રીના અવશ્ય તે ભાગ્યે જ જોતા, એકાંજી શુણ્ણ જોઈ નેની ને મૃતિ કરતા. આ ગજબક્ષિને માટે તેમણે મળું વેંધું પણ હતું

એક વખત દેનમાં રવ ભાલસંકર ઉમિયાસંકર તેમને મળી ગયા. જયકૃષ્ણ-ભાઈ વનરૂપતિશાસ્ત્રનું મેન્-યુરિક્ટ્ડ લાઇને મુંબઈ જતા હતા. ભાલસંકરભાઈએ તે જોયું અને ' ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાઇટી તમને તે હપાવી આપશે ' એમ કહ્યું. ' પણ અપંચપત્રિકા આ નહિ ચાલે ' એમ કહ્યું. " અપંચપત્રિકા નહિ, નો આ પુસ્તક પણ નહિ, " એમ કહી તેમણે તે પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાઇટીને ન આપ્યું અને પોતાની બીના ધરણાં ગીમે મુદ્રાને હપાવ્યું. પોતે રવા થઈને રાત્રીમાં જતા હતા ને આ હપાચી મમતમાં.

પંડેરા વખતની મેવા.

મંવન ૧૯૫૪ ની આવસર પોરબંદરમાં પંડેરા કાઢી નીકળેલાં. આ પંડેરા વખતે જયકૃષ્ણભાઈએ પોતાની મરજીથીથી પોતાની મેવા ડૉક્ટરશને ચરણે પરી રાખી. એવની જગ્યા પણ પગના કપાં વિના અનિચ્ચ ને ગામમાં પુમના દતા

અને લોકોને દવાદાર તેમ જ બીજી સગવડો આપતા હતા લોકો મરેલા ઉદરોને ગમે ત્યાં ફેંકતા તેમને તે બાગી દેવાનું કહેતા અને કેમ બાગવો તે જાતે બતાવતા પ્લેગ વખતની તેમણે નોંધ (નાટસ) રાખેલી છે તેમા (નિવૃત્તિય દૃષ્ટિએ) ઘણી ઉપયોગી બાબતોના સમ્રદ છે ગાંધિના સ્થાન, તેની દવાઓ, સારવાર, અમુક કેસો જગડેલા તે શા કારણથી ? દત્તાદિ દત્તાદિ નિરીક્ષણ બહુ મારી ગીતે કહેવું છે

“ ઘોડાકુન ” ની શોધ.

સમસ્ત વૈદ્યકીય જગત જ્યઃકૃષ્ણભાઈની આ જડીભુટ્ટીની શોધ માટે ત્રાણી રહેશે આ ઘટના કેવી રીતે બની તેનો રમિક અહેવાલ તેમના પોતાના જ રાખદોમા અગ્રે આપુ છું

“ આશરે માનેક વર્ષ પર એક જન સાધુએ એક જડીભુટ્ટીના આશરે ૨ ઇંચ લાંબો અને ૧૧ ઇંચ પહોળો કકડો પોરબંદર પાજરાપોળના મગ્ધુમ મેનેજર શેઠ જેયંદ સાવડીઆને આપેલો હતો અને ગમે તેવી ગાંઠ ઉપર તે ચોપડવાથી ગાંઠ ફૂટી જાય છે, અને આરામ થાય છે એમ તેને કહ્યું હતું. આ સાધુ અહીંથી ચાલ્યા ગયા બાદ કેટલેક મહિને, કમનશીબે પોરબંદરમા સંવત ૧૯૫૪ ની સાલમા પહેલી મરકી આવી, ત્યારે મરકીની ગાંઠ ઉપર શેઠ જેયંદ સાવડીઆએ એ જડીના ઉપયોગ કરેલો, ને તેથી ચાર પાંચ શપ્તસોની ગાંઠ ફૂટી દરદી સારા થયા પછી ત્યારે એ જડીનો માત્ર ૦.૧ ઇંચ જેટલો કકડો બાકી રહ્યો ત્યારે તેણે તે વખતના અહીંના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર રા. સા. ડાહર હરી શ્રીકૃષ્ણ દેવને એ કકડો દેખાડ્યો અને તેના ગુણ સમજી વાન કરી, ત્યારે તેઓ સાહેબે શેઠ જેયંદ સાવડીઆને મારી પાસે એ જડીના કકડાની પરીક્ષા કરાવા મોકલ્યા આ જડી સૂઝતા જ મને ઘોડાકુનના મૂળીયા જેવી વાસ આવી (આથી પહેલા ઘોડાકુનનું મૂળીયુ મારા સૂઝવામા આવેલું હતું, અને મેં પોતે તે નખવડા ઉપર લગાડેલું હતું એક વાળાના દરદીને વાળાના મોઝા ઉપર ચોપડવા આપેલું હતું તેથી જો કે તાણ નધારે જણાઇ હતી, તો પણ નાગો ધણો મહાન નીકળી આવ્યો હતો, ને સોળે ઓઠો ચળ ગયો હતો) તે ઉપરથી ઘોડાકુનનું મૂળીયુ આ સ્વસ્થાનના નવા બાગમાથી કઢાવી એ જડીના કકડા સાથે તેની વાસ, બાદ ને તેનો બાકી કાપ આઘગ્નાસથી ભેંધ મેગવતા મરખા લાખ્યા તે પરથી ઘોડાકુનના મૂળનો એક મોટો કકડો શેઠ જેયંદને

એ જ રીતે વાપરવા આપ્યો. અને ડૉ દેવ અને કમ્પાઉન્ડર મી. નરોત્તમે તેમ જ આસરન્ટ ડૉક્ટર મી. મલિંગ કરે પણ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર ઘોડાકુનનું મૂળ અજમાવતા તેની મારી અમર જોવામા આવી હતી એ વખતની મરફી વખતે ૨૫ ખારવા, ૪ લોષ, ૬ તરીયા, ૨ ગીધી, ૬ મતવો, ૪ ખાલણુ ને ૧૦ છુવાણા સારા થયા હતા. બીજી મંવત ૧૯૫૬ અને ત્રીજી સંવત ૧૯૫૮ ની મરફી વખતે પણ પ્લેગવોડ ડૉ નરોત્તમે અને મી. ગોર-ધને ઘોડાકુનનાં મૂળ પ્લેગની ગાંઠ પર ચોપડવા વાપરેલા તેવી ઘણી ગાંઠો સારી થઈ હતી. આ ઘોડાકુનના મૂળ મરફીની ગાંઠપર ચોપડાય છે એ વાત ઘણા લોકોની જાણમાં આવવાથી લોખિ પોતાની મેજે પણ આના મૂળીયા લાવી ગાંઠો ઉપર લગાડતાં.

" આ ઘોડાકુનના મૂળીયા હાલ મને ૧૯૦૦ માંહે ડિમેન્શનમા અમદાવાદમા ભરવામા આવેલા પ્રદર્શનમા મુકવામા આવેલા હતા, અને તે જોવા આવનારે ઘણાક વૈદ્યો અને બીજાઓને એ મૂળનો ગુણુ મરફી ઉપર કેવો છે તે સમજાવવામા આવતું હતું. અજમાવશ માટે જે મૂળીયાં વડોદરા કયા-ભવનમાના માસ્તર મોતીલાલ છોટાના નગરાડીને અને સુરતના એક ગૃહસ્થને આપવામા આવેલા. તેમથી વડોદરાવાળા માસ્તર મોતીલાલ પોતાના તા ૧૩-૧-૦૩ ના પત્રમા લખે છે કે મૂળ પાણીમા ધસી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી ૧૦ કેસ સારા થયા; અને સુરતથી ખજાર મળી છે કે આ ચોપડવાથી ૮ કેસ ખરેખરે સારા થઈ ગયા છે. આ બન્ને ગૃહસ્થોએ વધારે મૂળ મંગાવના મોકળી આપવામાં આવેલ છે.

" તાજાં મૂળને પાણીમા ધસી તેને ચઢનની માફક ગાંઠ ઉપર ચોપડતું તથા ગાંઠની આગુબાજુ ન્યા સુધી મોત્તે દોષ અગર જ્યા લાન થઈ હોય તેટલા સુધી ચોપડતું. આ લેપ સકાયા પછી તે તાણુ કરે છે ને તેથી ફેલાયેલો સોજો અગર ગાંઠ ઘણું કરી એક મધ્ય ગિંદુએ આવી ઉપર આવતી જાય. જો જોમ ગાંઠ ઉપર નીકળતી આવે છે તેમ તેમ આગળની બેશુદ્ધિમા દોષ તો શુદ્ધિમા આવતો જાય છે. આખરે ગાંઠ પાકી પડી જાય છે. ..."

આ છોડનું લેટિન નામ *Withania comifera* વીથેનીઆ સોની ફેરા છે. એ ધંતુરના વર્ગની (Natural order solanaceo) વનસ્પતિ

છે બગરમા મળતી ઘોડાઆમન પ્રતા જુદી જ વનસ્પતિ છે અને લગભગ ઘણી ખરી જગ્યાએ જોગેની નેવામા આવે છે

એકાદ નાના સડા મળીયાના કડકા ઉપરથી તે શાનુ મૂળ છે એ પારખવુ કેવુ સદમ નિરક્ષણ માટે છે તે વાચકો મમજી શકો જમજુણભાષ આની રીતે ઘણી ખરી વનસ્પતિના મળીયા ઓળખતા હોયો મમ કરી તેના વર્ણનો (11111111) નોંધને તેમ જ સ્વાદ, રંગ ૩૫ વગેરે ઉપરથી તે તૃત્ જ નમુનો ઓળખી શકતા આવી અજબ ઓળખાણ બહુ ઓળખે જ હશે !

આ એક જ શોધ ઉપરથી જમજુણભાષએ કેવી ઉપયોગી ફાંધ કરી છે તે બધા સમજી શકશે મરોળ અમેરિકામા આવી શોધ કરનારને કરોડો રૂપીઆ મળ્યા હોત બાવધા હોયો થયા હોત અને તેના નામ પાછળ કોઈ સ્મૃતિચિન્ન પણ ખા ધાત પણ જમજુણભાષને નથી કોઈએ આ શોધ માટે માનપત્ર આપ્યું, કે નથી કોઈએ રાત્રી પાછ આપી અને આપે તો તે લે એવા પણ કયા હતા ?

પ્રસંગોપાત એક વાત અહી કહી દઉ ઘણામ સજ્જનો જમજુણભાષ ઉપર પોતાને કોઈ સાધુ સ યાસી કે જાતિએ આપેલી જડીબુટીનો નહિ જેવો નમુનો મોકલી આપતા આપણા લોકોમા માધુ મન્યાસીઓના વચનો ઉપર અજબ વિશ્વાસ રાખવામા આવે છે કે કેવું તેના કરતા સાધુ સન્યાસી કહે તેનું વજન વધારે પડે છે એટલે એ જડીબુટીનું નામ મેળવી લેવા ઘણા અધીરા થતા અને થાય તેમા આજાય પણ નહિ ! આ બધાને જમજુણભાષએ તે નમૂનાઓ ઓળખી આપ્યા હે અને હજારોના આશીર્વાદ લીધા છે અને આ બધું કેવળ પંચપકાર દરિએ જ હજવામા આવતુ એ વાચકો ધ્યાનમા રાખે પૈથ 'તત્ત મા આરા રૂપાને ભનાઓની શકાઓ તેમણે લખી મોકલી છે તેમના પત્રા પા. ૬૭ મોઝૂ ૪

પૂના ગયા

પોગ્ગાંદરમા મોઝરી ઉપર ચલ્યા પડી થોડા વર્ષો બાદ લેની સાથે જમજુણભાષને 10111111-વાવિધા ના વડુ અભ્યાસ માટે પૂના મોકલ્યા હતા ત્યા આગળ પણ એણેની તો હોત જ ત્યા તેમના ઉપરી ત્રિતિ અને સાહેબને તે Botany નિખરાડતા રાસના તત્ત તતના નમૂનાઓ પણ તે

સાહેબને જયકૃષ્ણભાઈએ ઓળખાવેલા બાર માસમાં ફેરિટ્ટી શીખીને તે પાછા પોરબંદર આવી ગયેલા. આ રાત્રીનો તેમણે ઘણો જ સરસ ઉપયોગ કર્યો અને તે જ વખતથી તેમને ફેરિટ્ટી એ કેટલો ઉપયોગી અને મહત્વનો વિષય છે તે સમજાયું. જંગસોનો આર્થિક તેમ જ સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગ, વરસાદ સાથે તેનો ધનીય સંબંધ, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર તેમણે ઘણું સાહિત્ય વાંચ્યું અને તેમની પાસે 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' જેટલું એક ફેરિટ્ટીનું પુસ્તક થાય એટલી ટૂંકી છવાઈ કરેલી નોંધો પણ હતી. "કચ્છની જાડુડી" નામના તેમના પુસ્તકમાં આ વિષયનો સહેજ ઇસારો કરવામાં આવેલો છે.

"બરગ કુંઝરનો ચાજ" લીધા પછી તર્જ જ તે કુંઝરમાં ઉગતી ધણી ખરી ઔષધોપયોગી વનસ્પતિના નમૂનાઓ એકઠા કર્યા; અને તે વનસ્પતિ-માંથી નીકળતા રેસા, રંગની હાથ, ગુંદર આદિના નમૂનાઓનો પણ સંગ્રહ કર્યો. ૧ સંગ્રહ અને તેની માથે વનસ્પતિ સંબંધીના રિપોર્ટ પ્રુદાવિંદ નામદાર મહાગણા સાહેબ બઢાદુર હજુર મુકવા મેં તૈયાર કરી લેલી સાહેબને આપ્યો. તે સંગ્રહ જોઈ અને તે હકીકતથી પ્રુદાવિંદ નામદાર મહારાણા સાહેબ બઢાદુર ધણા ર.છ ચલા હતા. ત્યાર પછી સ્વસ્થાતને ખર્ચે જંગલખાતાનું વનસ્થિત અંત વ્યવહારુ કામ શીખવા માટે લખનારને મુંબઈ અને પંતે, મુંબઈ સરકારની પરવાનગીથી સરકારી જંગલખાતામાં મોકલવામાં આવેલો હ. ૧. ન્યાથી લખનાર બાર મહિનામાં કામ શીખી પાઠો કર્યો હતો. "

(વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રસ્તાવના પા. ૧-૭)

મહારાજા અને જયકૃષ્ણભાઈ

બરગ કુંઝરનો ચાજ લીધા પછી જયકૃષ્ણભાઈએ બરગમાં થતી ધણી ખરી ઔષધોપયોગી વનસ્પતિઓના નમૂના એકઠા કરવા માંડ્યા. વનસ્પતિઓ-માંથી નીકળતા રેસા (libre-éclatant plants), રંગના ઉપયોગમાં આવે એવી જાડની છાંયો, ગુંદર, ફળ વગેરે અનેક ઉપયોગી વસ્તુઓ પણ સધવા માંડી. દરેક પ્રદર્શનમાં "બરગ કુંઝરની વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ" મોકલવામાં આવતો. મોટે ભાગે તે પોતે જ જતા. દરેક પ્રદર્શનમાં આ સંગ્રહ વિઠાને નું ખૂબ ખૂબ ખર્ચનો હતો. નીચે ફેરી, ફેનજીના રેસા, ઘે ૧૧ નું મુખ્ય, વગેરે નમૂનાઓની પોતે જ સમજ આપતા અને લોખીને તે વ. ૧૨વા સખત બાધામણ કરતા ફેનજીના રેસાઓ જોઈને તો આપકવા સરકાર

પણ પ્રુથ ઘડ ગયેલા. ૧૮ મી તેમ જ ૨૦ મી ઇંગ્લિશ નેશનલ કોંગ્રેસનાં પ્રદર્શનોમાં પણ ચોરખંદરનો ખરડા વિભાગ હતો અને તેને માટે ઘણાં માન-પત્રો, પ્રસિદ્ધપત્રો અને ચાંદો મળેલાં. જ્યકૃષ્ણભાઈને આવી રીતે ૬-૧૦ સુવર્ણ પદ્ધો મળેલા.

આવી જ રીતે વૈદ્ય સંમેલન સાથે પ્રદર્શનો બરાબ છે તેમાં પણ જ્યકૃષ્ણ-ભાઈને નિમંત્રણ મળતું. એવાં ઘણાં પ્રદર્શનોમાં ચોતે ચોતાના ખર્ચથી જતા અને વૈદ્યોમાં વનસ્પતિનો શોખ ઉત્પન્ન કરતા. સુંદર, મનમોહક નમૂનાઓ ખતાવીને, ફેટલાકના ગુણદોષ વર્ણવીને, ફેટલાકની અજ્ઞયખી દર્શાવીને વૈદ્યોમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર માટે રસ ઉત્પન્ન કરતા હતા. આ સાથે ગાંધીના હાટનાં ઓસરિયાંના નમૂનાઓ પણ સાથે લઈ જતા અને ખરી વસ્તુઓ શી છે તે તેમને સમજાવતા. ત્રાપમાણ, તાલિસપત્ર, તમાલપત્ર, ઘોડાઆસન અને ઘોડાકૂત, પારસીઓનો હોમ અને બીજા સોમથી ઓળખાતા હોડ, ઇત્યાદિ નમૂનાઓ તો હોય જ.

આવાં પ્રદર્શનો પછી ઘણા વૈદ્યોએ તેમ જ શોખીન ગૃહસ્થોએ તેમની પાસેથી ઘણી પૂછપરછ કરેલી, નમૂનાઓ મંગાવેલા અને ચોતાનાં દરદો લખીને દવાઓ પણ મંગાવેલી. ખરડો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે તેનું કારણ પણ જ્યકૃષ્ણ ભાઈ જ.

વર્ગ (Natural Order) ની ૬૧૧ વનસ્પતિના વર્ણનવાળું આ પુસ્તક
પ્રાચીન ગદ્યાર તો ૬ મ ૧૯૦૦ માં આવ્યું.

આ પુસ્તક 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' કોઈ પણ અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપન્યાસ તરીકે
જાણીતો નથી આવ્યો. એક વનસ્પતિનું વર્ણન તે વનસ્પતિ પામે જઈને ત્યાં
જેસીને જ લખવામાં આવેલું છે. પાછળથી એ વર્ણન અંગ્રેજી પુસ્તકોના
વર્ણન માથે મેળવવામાં આવેલું છે. આ પુસ્તકમાં શુણ્ઘોળ અને ઉપયોગ
લખવામાં આવ્યા ન હોતા, કેવળ વનસ્પતિનું મંપૂર્ણ વર્ણન જ લખવામાં
આવેલું, એટલે હુકમના પ્રસિદ્ધ કથોગની દ્રષ્ટે જ આ પુસ્તક લખાયું હતું પણ
અંતર્યામી મર્યાદા અને બીજાઓએ તેમને કહ્યું, "આનું પુસ્તક ગુજ-
રાતીમાં મિલકેલ નહિ ખરે માથે તમે તેના શુણ્ઘોળ અને કંઈ કંઈ દ્રવ્યકાઓ
ઉમેરી તો જ તે ખપશે અને ઉપયોગી બનશે" આ ઉપરથી દરેક વનસ્પતિના
ઉપયોગ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા અને અંગ્રેજી જે ઉપયોગ આપ્યા નહોત
તે વનસ્પતિશાસ્ત્રની અત્યાર મુદ્દીમાં ભાગ્યે જ પૂરી ૫૦૦ નકલ પણ ખરી હોત.

આ પુસ્તક લખતી વખતે જમદગ્નિલાલ પામે અંગ્રેજી પુસ્તકો મિનાય
બીજા પુસ્તકો નહોતા વનસ્પતિની પરિભાષા પણ તેમણે નવીન જ શોધવાની
હતી આ પુસ્તક લખવામાં જમદગ્નિલાલને કેટલા નરકથી અને કની મદદ મળી
તેનું વર્ણન એમણે જ કર્યું છે આના વનસ્પતિ વર્ણનનું પુસ્તક લખવામાં
અંગ્રેજી વિદ્વાનોને પુસ્તકોયોની, વનસ્પતિના મકા નમૂનાઓના મંત્રહોની,
પાનાના જેવા અથવા પાનાથી વધારે માત્ર ધગસનારાં એ જ વિદ્યાના વિદ્વાનો
અને બીજા ઘણી મદદ મળી નક છે ત્યારે આ વખતેને કેવળ આ વનસ્પતિના
ગરજ ફગર, ગરજના ગ્યારી અને વ્યવસ્થામાં ઉગતી વનસ્પતિઓની જ મદદ
મળેલી છે આ વનસ્પતિઓએ જે મદદ આપી છે તે માટે વખતે તેઓનો
અંગ્રેજી મોગ ઉપયોગ માને છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ વિશે લખનારને
પ્રેમ અને પુણ્યલાલ છે' (વનસ્પતિશાસ્ત્ર પા ૫)

આ ૫૫ ગુજરાતી નોંધપાત્ર તો અપૂર જ છે હિંદુસ્તાનની કોઈ પણ
પ્રાચીન લાભમાં એના જેટલો નથી અંગ્રેજીમાં લખાયેલા ગ્રંથોનીના જ પુસ્તકો
છે તેમાં પણ કાઠ આ પુસ્તકની જગમરી કરી નાં એમ નથી વર્ણનની
નોંધપાત્રતા, સાદી મુગમ્ય રીત અને અહીં તરીકે વેગલવા હુંદર હુલકવિતો
વર્ગેએ આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં આજ વધારો કર્યો છે. પ્રત્યેક પાનનું

" You will find something far greater in the woods than you will find in books. Stones and trees will teach you that which you will never learn from masters."

(St. Bernard)

" There is a tongue in every leaf,

A voice in every rill."

(S. Thomson)

" કેમ કે જેમ નાનાં બચ્ચાને આપણે શુદ્ધ અંતઃકળ્પના પ્યારથી બોલાવીએ છીએ, તે તે પ્રસન્નતાથી આપણી સાથે વાતો કરે છે, તેમ વનસ્પતિનું પણ છે. જ્યારે એક વનસ્પતિનું પ્રેમથી આપણી પાસે રાખી, બૃહદર્શક કામથી તેના અવયવો અને તેની રચના ઇશ્વરની લીલા જોવાની ભાવથી તપાસીએ છીએ ત્યારે ખરેખર તેમા તસ્લીન થઇ જવાય છે, અને તે વખતે અધૌકિક ઇશ્વરી આનંદથી આપણું હૃદય હચકાઇ જાય છે તે અવર્ણનીય છે એ મળ પ્રેમની લહેરની છે, અને તે વાચનાર કરતા અનુભવનારને જ વિશેષ મળે છે. કુચરોમા રખડવા, પથંગ, કાદા, ટાક, તડકા, વરમાદ, ભૂખ, તરમ આદિ કંઈ વખમા લાગતા નથી; ઉઘડું એકાદ નવીન વનસ્પતિ જોવામા આવી તો એ સંધ્યું પ્રેમમય થઇ જાય છે, એવો વનસ્પતિ જેની ઇશ્વરી વસ્તુને ઇશ્વરી પ્રભાવ છે. પણ તે " જાને સ્વા જાને " અથવા કોઇ કાલિદાસ શાપરના બોલોમા બોલીએ તો " જામત હે દરદો દરદોકી " ! વનસ્પતિશાસ્ત્ર-પ્રગટાવના પા. ૬

આમ પ્રેમથી જ જયકૃષ્ણભાઈ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા અને આમ પ્રેમથી જ તેમણે " વનસ્પતિશાસ્ત્ર " લખ્યું છે. અત્યારના ભણેલાઓમા નથી હોતો આવો પ્રેમ કે નથી રેાતી આટલી મહત્ત્વતા ! અને એટલે જ એમની વિદ્યા કેવળ તેમના જ ઉપયોગની અને તેમને ભાર રૂપ જ બને છે.

શાળા પાઠશાળામા વર્ણુને નહિ, પણ કુદરત પાસેથી વર્ણુ વર્ણુને જયકૃષ્ણભાઈ વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા. એમને ભાષાની કેળવણી અહીં

1. સુટેન દીક્ષિતના મૅગેઝિનથી

એાછી મળી, એમન ઉપાધિઓના પૂછડા પણ એકેય નાગેના નહિ છતાય અત્યાગના પદસિધ્ધ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓનો મદ ઉનારે એનુ તમનુ જાન હતુ અનેક પદસિધ્ધગના એ ગુરુ હતા

એમના ગુરુ એ જગવાનનાન ૮૬૭ પણ કયા બહુ બખ્યા હતા ? છતાય જનભના પ્રિતોના ગુન બનતા જેની યોગ્યતા તેમણે પોતાની જાન મહેનતે મ પાદન કરી હતી અત્યારે તો એ વિચની પણ રાગાઓ મોવવામા આવી છે અને મખ્યામધ વિદ્વાનો તે વિચ કુપર રીતે છે પણ તેમાના કેનાએ જગવાનનાનજ્ઞાનેનુ મમ કરી બતા યુ છે ?

સાર તુ સારસ્થત જ્ઞાનોત્તે નિતગમસૌગુદકુલ ક્ષિપ્તો ।
મુદારિ વધિઃ । મગ્યનીનો માર ખરેખર ગુરુકુળના કિન્દ્ર જીવન વિના ભાગ્યે જ પમાય છે જયકૃષ્ણભાઈએ જે હાડમારીઓ વચ્ચે અને જે ધીરજ વી વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તે ખરેખર અફલુત છે આવી મુર નીઓમા ધડાપતુ તેમનુ જીવન તેથી જ લચ બન્યુ

જ્ઞાનનો કેલાવો,

મને ૧૮૦૪ મા પોતે નામ્પરી ઉપરથી ફાગ થયા અને એ પરીથી વનસ્પતિના ગોખ નેમિને કેમ લગાડાય એની યોજનાઓ વડવા માડી આજ અરમામા વનસ્પતિશાસ્ત્ર નખાતુ હતુ પણ લોકોને વનસ્પતિઓ સાથે નત્યજ પ્રગિય થાન એનુ મગા તે છલતા હતા એટલે એમણે પોગથ ૨૨ ૨૨ ગેંગેમા નીચે પ્રમાણે એ જાહેર ખખ જપાની હાગ પાડી —

મવે લોાન વિનિતિ રનામા આવે ડ કે-પોગથ ૨૨ સ્વસ્થાનનો રહા જડીબુટ્ટી માન અખ્યાત છે તેમાની જડીબુટ્ટીનો અભ્યાસ ૧૫ વર્ષ જ જન જાનાગા ઉપરી અધિમરી તરીકે નામ્પરી ગતા આ સેરકે જેટનો ભયો તેનો થોઈ છે માટે આ સ્વસ્થાનમા જિમ્ની ફાઇ પણ જડીબુટ્ટીનુ ગ્યાનિ અને દેલી નામ ઍરેનિકન નામ તેના ગુણો અને ઉપયોગ માલ જાની છલ ગખલાગ તાજે નમ્નો લઇ મવારમા ૮ થી ૧૦ વાખા મુખીમા બુધ અને રાનિગરે મેરખને મખને આવશે તો તે રિરેની માહિતી મકન આપવામા આરો હાન વરમાઁ માધાગણ માગ થઇ જતા જડી બુટ્ટીની મોમમ છે

આ જાહેર ખખરનો લાભ કેટલાક પુરુષોએ લીધો પણ ખરો. “ પણ એક દમવા જેવું એ છે કે, આટલે બધે સુધરેલે ને આગળ વધેલે જમાને પણ થોડાક બોળાજનો કીમિયાના જિગમુ જણાયલા છે. તેઓ પૂછે છે કે કોઈ એવી જડીભૂટી મોઢી છે કે નહિ, કે જે પાગે મારવામાં રામચાણુ હોય ? તાંબાની મદદ લસ્ય થતી હોય ? પારાની ગોળા અંધાની હોય ? ” આવા બોળા માણસોને જયકૃષ્ણભાઈ શી જવાબ આપે ? તેમણે પોતે કીમિયો જણાવવા ખાતર વનસ્પતિશાસ્ત્રને રીતમરનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો, એટલે એવાંએતે પોતે નીચેનો ઉત્તર આપતા; “ વનસ્પતિ રીતસર ઓળખવા કે જાણવાથી જ આ સ્વસ્થાનમાં જંગલ-ખાતાની નોકરી ધંધરૂપાથી આ લખનારને મળી હતી, ને તે દરમિયાન જે પગાર મળતો તે આ લખનાર કીમિયો જ મમજતો હતો. માટે વનસ્પતિમાંથી કીમિયો બનાવવાના વિચારો એક બાજુ મૂકી તેનો વ્યવહારુ ઉપયોગ શોધે તે જાણવાનું આજને સમયે ધણું જરૂરું છે, માટે તેનો રીતમર અભ્યાસ કરવો જોઈએ ” (વનસ્પતિશાસ્ત્ર. પ્રસ્તાવના. પા. ૨.)

પણ આ પછી કોઈક જયકૃષ્ણભાઈને એક મારા ‘ વનસ્પતિના જાણકાર ’ તરિકે ઓળખના થયા. ઘણાપ નમનાઓ લેકા લાવના અને તેમને બનાવના.

આવી જ રીતે “ વૈદ્ય કંપન ” મામિકમા પણ તેમણે “ જરડા કુંગરમા ઉગતી વનસ્પતિઓ ” વિશે લેખ આપી વૈદ્યોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ પછીથી વૈદ્યો પણ નમનાઓ મોકલવા લાગ્યા અને “ વૈદ્ય-કંપન ” વાચનાગ બીજા સદ્ગૃહસ્થો પણ એ વિશે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા પરિણામે દૂર દૂરના પ્રાંતોમાંથી વનસ્પતિઓના નમનાઓનો મોઢો આવ્યો અને તે મળેને તેઓ મનોવકારક ઉત્તર આપના દના.

જયકૃષ્ણભાઈના શિષ્યો.

“ વૈદ્ય કંપન ” મા જયકૃષ્ણભાઈના લેખો બહાર આવવા લાગ્યા, વનસ્પતિ વિશેની સંકળના મમાધાન થવા લાગ્યાં, કેટલીક મદિસ્ત જખાની વનસ્પતિ-ઓના નિષ્ક્રમો નેમણે કર્યાં. કોઈ વ્યાકિતને કોઈ મમજારો જડીભૂટી મળી આવે તો ને “ વૈદ્ય કંપન ” ના નંબી એ. વૈદ્યજન જરાસંકર લીલાધર

ત્રિવેદી ઉપર મોકલી આપે, જટાગરભાષ તે નમનો જ્યઃજીભાષન મોકલી આપે અંત જ્યઃજીભાષ તેના ઉપર મોટો લેખ લખી નાંખે આ બધાવી તેમનું નામ ગુજરાતના વૈદ્યમહાજમા ધણુ જ નાણીતુ થઇ ગયુ એક વખતે કીમ એશન ઉપર કોઇન માપ કરડયો એશન ઉપર એક છોડ હતો તેના પાદડાના ચરસથી તે ઉતરી ગયેયો એક વૈદ્યરાજે તે ડોડના પાનનો નમનો જ્યઃજીભાષને મોકલી આપ્યો અને એ ડોડના નામ, ગુણ, ઉપયોગ વગેરેની પૂછપૂછ કરી તર્ત ન એ વિષેનો લેખ “વૈદ્ય ક’પતક” મા હોય જ આવા તો ઘણા વેળો “વૈદ્ય ક’પતક” મા પ્રમિદ્ધ થયા છે

“વનસ્પતિશાસ્ત્ર” જેવા શાસ્ત્રીય પુસ્તકે અને આવા મનનપૂર્ણ લેખોએ જ્યઃજીભાષન ખૂબ જ જાહેરમા આસ્વા કેટલાક ડોક્ટરો પણ આને લીધે વનસ્પતિમા રમ લેતા થઇ ગયા તેઓ પણ વનસ્પતિઓ મોકલતા મગાવતા અને તે વિષે પૂછપૂછ ચલાવતા

આની રીતે વનસ્પતિનો શોખ તો ઘણાને લગાડયો પણ તેમની પાસે જ રહીને પદ્ધતિમરના વનસ્પતિના અભ્યાસ કરે એવો કોઇ શિ ય તો તેમને ન જ પ્રાપ્ત થયો એ વૈદ્યરાજ જટાગકર લીનાધરના પુત્ર રા રવિશંકરભાષ જ્યઃજીભાષ પાસ થોડો વખત રહી આવેલા પણ ૧-૨ મહિનામા કંઇ આ વિષયમા વ્યુત્પત્તિ ઓઠી જ થાય છે ? એ પડી રા ન દુર્ગાશંકર કેવળ-રામ શાસ્ત્રી જે વખત બન્ને મહિના તમની પાસ જઇ આત્મા અને વનસ્પતિ વિદ્યામા અચુપાત કરી આત્મા લાવનગરના વિદ્યાધિમાર રા રા ગૌશંકરમ મહેતાએ જે યુવાન શિક્ષકોને વનસ્પતિશાસ્ત્રનુ પ્રાયમિક્ક રાન મેળવના માટે મેટના ખર્ચે મોકલી આપ્યા હતા, જે ૧૫ દિવસ રહીને પાછા ફર્યા હતા મારા જેવો પણ જે નણુ વખત ૩-૪ મહિના માટે તેઓત્રી પાસે અભ્યાસ માટે ગયો હતો પણ આટલામાથી કોઇએ ખરે રાન મ પાદન કુર્ષુ નહિ ૩-૪ માઠની ગયા પડી તો તેઓત્રીએ જાહેર ખબર જપારી હતી કે કંઈના પાસ વિદ્યાથી ઓ જેઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરના ઇચ્છતા હશે તેને એક સદ્ગુણ્થ બધુ ખર્ચ આપરો, મા અરજીઓ મોકલની આ સદ્-ગુણ્થ તે ખીજા કોઇ નહિ પણ ૩-૪મા આમળ સડતા કાનકતા રા રા એઠ મોકલનાસ ખીમજી પોતે પણ જ્યઃજીભાષના શિષ્ય જ છે અને

વનસ્પતિશાસ્ત્રનું માત્ર જ્ઞાન ધરાવે છે પણ કૃષ્ણના દુહાએ ક્રોધ પણ વિદ્યાર્થી લાણવા માટે તૈયાર થયો જ નહિ અને પછી તો વૃક્ષાન્ધારને લીધે સગીર પણ માત્ર ન રહ્યું, એટલે જાઓ પ્રયાગ ડગેલા પણ માડી વાળ્યો

અચા રા રા કવિવર ન્હાનાલાલ દલપતરામે પણ જયકૃષ્ણભાઈનો લાભ ગુજરાતને અપાયવાના મૃત્યુ હાલથી મામિક રૂ પછી ની શિષ્યશ્રતિમા આપીને વિદ્વાન, ઉત્સાહી યુવાનોને આકર્ષવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો પાઠ્યથી આ પ્રયત્ન શાથી મદ પડી ગયો તે જાણવામા આવ્યું નથી, નહિ તો ન રા વૈદ્યરાજ અમૃતનાન પ્રાણશકર પદ્મણી જેવા વૈદ્યોએ ત્યા જવા માટે અરજીઓ સુધા કરેલી

ગમે તેમ હો ગુજરાતના દુર્લાએ જયકૃષ્ણભાઈના લાભ ક્રોધે પૂરેપૂરો ન હોયો તે આપના અધીરો થઈ ગયા હતા, પણ નેનારા ન મર્યા પગિણામે જયકૃષ્ણભાઈની પરપરા પણ તૂટી ગઈ જ દુર્ભાસકગભાઈ “પ્રધાન” મા હીક જ કહું છે કે ‘મહારાષ્ટ્રમા અદ્ભુત ગમકાણુ ગોપાન ભાડારકગના મ પ્રાપ્તના વિપુલ કાર્ય માથે ગુજરાતની આ મ પ્રાપ્તય સતા મગખાવના આપણી પ્રિદાદરિતા જોઈને ખેડ થાય છે’

અ પડિત ભગવાનનાન મદદની પરપરા ગુજરાતમા ન આની, જયકૃષ્ણ ભાઈની પણ ન આની અક્રમેય ?

ગુજરાતમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રનો પ્રચાર.

જયકૃષ્ણભાઈએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખીને ધણાને પોતાની તરફ ખેંચ્યા હતા અને માણસ એક વખત ખેંચાયો કે પછી તે વનસ્પતિનો કારમનો ગોખીન બની જતો એટલે તેમનો પ્રભાવ હતો એમ કુ તો પણ ચાને લક્ષ્યાધીપતિ ગેરીઆઓએ કોનેજના પોદેમંરાએ, ઝોકટરાએ, વૈદ્યગજેએ અને કોનેજના વિદ્યાર્થીઓએ તેમ જ ખેડત અને માગીઓએ તેમનો લાભ લીધો કે આ ખાંધાને લીધે પોખળ દગનો બરડો કુ ગર ખૂંમ પ્રમિદિમા આ થો કે અને પોકોનુ વનસ્પતિ તન્દ આર્ષણુ થયુ છે આજથી ૩૦ વર પહેલાં વૈદ્ય થના માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રની જોટની જરૂર મનાવી તેના કમતા આજે ઘણી વધારે મનાય છે અને તેનું માન જયકૃષ્ણભાઈને છે તટલાય ભાગીઆ ગદગથોને

વનસ્પતિઓ ઓળખવાનો ગોખ લાગ્યો છે કેટલાય ગમિકામાં વનસ્પતિ દેવીની આરાધના કરવાની જિજ્ઞાસા રાગી છે અને કેટલાયે સુવાનોમાં વનસ્પતિઓ ભાગીને દેશમાં તેનો પ્રચાર કરવાની અભિલાષા જન્મી છે

લોકોએ લીધેલા લાભ.

અગાઉ મેં ઘોડાકુંડ નામની વનસ્પતિ જે પ્લેગની ગાદ ઉપર અકસ્મીક દવા છે તેવું વિખ્યાત વર્ણન જયકૃષ્ણલાલના રાજદોષમાં આપવાનો પત્ત કરેલો છે કેટલાયે લોકોએ-એક સુગત અને મુબદ્ધ સુધીના લોકોએ-તેના મૂળાવા જયકૃષ્ણ લાલ પામે મગાનીને વાપરી જોયા છે

ઝડુ કાર્મસી ઉપનમરી (સારિલા) મણુ ૨ અને કાગીપાટ મણુ ૨ મગાવરા પત્ર બંને અને જયકૃષ્ણલાલ ટાઈ પણ ભોગે તેને ભેળી કંગની મોંની આપે

ડૉ ગુનાનદાસ ગોડુનદાસ મરૈયા બી એ એન એમ એમ, મુબદ્ધથી એક મોગી મોંને અને તે કયા જાડની છે તે પૂછાવે

વાનોડ (બાગડોની) થી એક પૈદ પાતાન તુબડીનો નમૂનો મોકલે અને ખગે કે ચા ખેગે છે ને પૂછાવે

ગધનપુરથી એક ગૃહસ્થ પાડગ (પાટલા) ના ૩૫ ન ૪૦, તથા મૂર્તી ધીમોડીના ૩૫ તથા બીજા ન ૨૦ મગાવે અને તે જયકૃષ્ણલાલ મોંની આપે

વડોદરેથી ગ્રામ્યનરાલ્લી રા વિનોદ દિયૌરાધિઓ વિશે પૂછપરછ કરે અને પ્રાચીન ગગન રમાં અમુક વનસ્પતિ વપરાનની છે તો તે કદ તે પૂછે

ટાઇ મગધી વૈદ્યરાજ મસ્કૂનના મગધી નામો પુખ્તે અને તેને પણ ઉત્તર તો દોન જ

અ અમૃતનાન મુન્નુ પદિયાર માથે જયકૃષ્ણભા ને ધનિષ્ઠ મ મધ દત્તો અ પદિયાર પોતે ગજ્જતા માધુ દત્તા અને વાસ્પતિઓ જ્ઞાપરાની તેમ જ જ્ઞાઓ જાળુવાની તેમનામાં પ્રચલિત ગામાગતિ દત્તી એમને ત્યા ત્યા જાય

ત્યાંની અપરિચિત વનસ્પતિનો નમૂનો તેમના તરફથી હોય જ. અગતર, મુંબઈ, બંગાળા, દાસ્મીર, બ્રહ્મદેશ અને આસામ વગેરે જાણે અજાણે તો તેમના તરફથી વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ આવતા અને સાથે ઉપયોગ સંબંધી લાંબા લેખો જોવા પડે આવતા.

આણના ફોરેસ્ટ ઓફિસર રા. અચલચંદ રાણે દેશી નામો અને તેનાં લેટિન નામો પૂછાવે અને ઢેઢલાક નવા નમૂનાઓ મોકલીને નામો જાણે.

હમ્પીરિયસ-કોટન ર્પેશિયાલીસ્ટ, ખડકી પૂનાથી ‘અડખાઉ વણુ’ ના નમૂનાઓ મંગાવે અને તે મોકલી આપે.

વરતેજવાળા પારેખ બ્રધર્મ (ડિરેક્ટર વી. યુ. પારેખ એમ. એ; બી. એસ, સી; ચાન્સેલર્સ ગ્રાડ મેડેલીગટ) જંગલી લવંડરનાં ૧૦ શેર ફૂલ તેનું તેણે કાઢી જોવા મંગાવે અને બીજી વનસ્પતિઓ જેમણી સારાં સુગંધી તેણે નીકળી શકે એમ હોય તે વિષે પૂછે. કેસરના શેની શેની લેગસેજ થાય તે જાણવા કમ્પા રાખે અને કેસરના કાકતું ચિત્ર બોટેનીના કયા પુસ્તકમાં છે તે જાણવા ઉત્સુક રહે.

જસદણ પેસ્ટ માસ્ટર રા. દામોદર શાહ શંહિપદાસનું તેણે શી રીતે કાકતું તે પૂછાવે અને જયકૃષ્ણલાઠ તેમને વોટ ડિઝનેરીમાંથી લંબાણુ ઢકીકત લખી મોકલી તેમની જિરાબા સાત કરે.

મીનોચેર રસ્તમછ મુસ્લા, એમ. એ. “ મેલુસા ” અને “ કાસ્તુ ” વિષે પૂછાવે. વોટ અને ડીમક ફેંદી નાખીને જયકૃષ્ણલાઠ તે શોધી કાઢી તેને ચોખ્ખું ઉત્તર આપે. “ કાસ્તુ નહિ પણ કંસુમ, એ *Brucia anthelmintica* આર્બોસીસિનિયાના હુંગરી પ્રદેશમાં થાય છે, ગયેરિયા ઉપર વપરાય છે.” આ વિદ્વાને વનસ્પતિ રંગો વિશે ઘણો પત્રવ્યવહાર કરેલો છે. દાસ્મીર અને પંજાબ તરફથી ઘણા નમૂનાઓ પણ એ મોકલતા અને તે શું છે તે જાણવા અધીરા બનતા.

ધરમપુરના વકીલ નરભેરામ જોતિંદરામ ગાંધ યથ મયા હતા અને શુદ્ધ સાચી શંખાવલીની શોધમાં હતા. જયકૃષ્ણલાઠને શંખાવલી મળ્યું ના મોકલી આપવા લખે. એટલે પોને તાજી લીલી જોઈ મોકલી આપે વકીલ આનાથી

સારા થઈ ગયો એટલે કૃતતા પણ દર્શાવે આ શોધ અને પરમાર્થ કયા હૃદયને નથી હનમયાવતા ?

ગ શાસ્ત્રી દુર્ગાજી કર કનવરામ ઝડુ કામગી માટે મદ્રાસવાળા ડૉ. ગોપાલાચાર્ય પામેથી ગુદ્ધ પલ્લવાલુક (એ એવ જાતનું સુગંધી દ્રવ્ય છે એમ અનુમાન થાય છે આયુર્વેદના ગ્રંથોમા તે ગાળી જગોએ વપરાયલું છે) મગાવે અને ત્યાંથી જે બીજ આવે તે મેના છે તે જાણવા માટે જયકૃષ્ણભાઈને મોકલી આપે જયકૃષ્ણભાઈ એ મદ્રાસી એલવાનુકના બીજને ચણકચીલીડી (11th 12th century) ના બીજ છે એમ લખી મોકલે જેટલું અજળ નિરીક્ષણ !

ઢાઢ જૂની પોથીમાના પ્રાકૃત નામો લખી મોકલી તેના સુજરાતી અને સંસ્કૃત નામો પૂછાવે આવા માત્ર વિનાના નામો પશુ મહેનત લઢને જોટલાં ખેસે તેટલા જ્યમૃષ્ટુલાઈ વખી મોકલતા (દરેકના પત્રના ઉત્તરમા શુ શુ લખ્યુ, કથી તારીખે તે પત્ર લખ્યો, તેને ઉલ્લેખ કરતા, એટલે પત્રો જોતા આ બધી વિગતો ઠીકઠીક મમજનય છે)

निशाणना भास्तरे नभनाओ भाकलता.

પ્રેધરાજ શિવજી શુભ (કુક્યાડ-ગોમ નવનગર, રાજપુતાના) દર્શનાબધ
નમૂનાઓ મોકલતા અને મગાનતા સાપસન અન ધીડામારી એ બન્નેના નમૂનાઓ
મોકલી ખરી સાપસન કદ તે પૂઠાવે મમરાપાની-*Long Diphtheria* નો
નમૂનો મોકલ્યે અને ગુણુદોષ પૂઠાવે ડીમક ઉધવાસીને તે લખી જણાવે આ
વિદ્વાન મમરાપાની તો ૮૦) અને આ કાન ધીજ તો ૫ મગાવે અને તે
મહામહેનત જોટલી અને તેજી બેગી ડી મોડ્યાની આપે તદ્દન મફત પાઠના
પણ આજ નહિ હો ।

૩૧ એમ. બી. દાવર (W. A, Ph D, Lmington Post, Bombay) અને જયકૃષ્ણલાલ વચ્ચે જમરો પત્રવ્યવહાર ચાલતો દાવર માહેબની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને મગ્યતા તેમ જ જયકૃષ્ણલાલની ઉદારતા અને મનની મોગાધનો તેથી રીચીક ખ્વાન આને છે દાવર સાહેબને પોતાના આ મા વનસ્પતિઓ (અને તે પલ્લ ઔષ્ધોપચારી) વાતરાનો મોખ્ખ, એન્ડ્રે મોમ-Dr-
costemma laevisstigma, નેક્કીયો હેમકદ-Citlaba indica, ધોળા

આકાશનાં ખીજ, દુધીયો હેમકંદ, ગાંજનાં ખીજ, વગેરે નમૂનાઓ બાગમાં રોપવા મંગાવતા અને પુત્રની જેમ જતન કરી તેને ઉછેરતા. કેટલાક નમૂનાઓ ત્યાંની દવામાં ન ઉગતા એટલે તેનું કારણ, તે માટે લેવી જોઈતી માવચેતી વગેરે પછે, આ વિદ્વાનને વનસ્પતિઓનો શોધ અદ્ભુત છે એમ તેમના પ્રત્યેક પત્ર ઉપરથી જણાય છે. આગિયો (*manis lacifera*), રાતો આગિયો *Striga lutea*, *Striga orobanchoides*, *Vahlia viscosa* વગેરેના નમૂનાઓ તે મંગાવતા અને પોતે પણ ધણી નમૂનાઓ નામ માટે મોકલાવતા. દાવર સાહેબે કોઈ પણ ગૃહસ્થ કરતાં જયકૃષ્ણભાઈનો વધારેમાં વધારે લાભ લીધો છે એમ પત્રો ઉપરથી હું કહી શકું છું. આ વિદ્વાને જયકૃષ્ણભાઈને ગૅગટન બાનિયર કૃત “Name this Flower” નામનું કિંમતી પુસ્તક ભેટ આપેલું અને ખીજાં પુસ્તકો જે જોઈતાં હોય તે મંગાવવા લખેલું. આ વિદ્વાન તેમના એક પત્રમાં લખે છે કે “મારી તાવ ગળોના સ્વરસ તથા કરીયાતાથી ગ્રહ છે. ગળોના ગુણ વિશે જે લખ્યું છે તે ખરું છે એમ મને તો જણાય છે. આપનો તાવ પણ એથી જરૂર જશે જ. તા. ૧૦-૧૦-૧૯૧૭.”

હારમસજી એમ. કરાઈ મુંબઈ, પણ પંજાબ તરફના ધણી નમૂનાઓ મોકલતા. ઍન્થેડાના, સ્ટ્રેમોનિયમ, ઝંઝ, રતનજોત (પંજાબ) અને વેન્ડેરીયન વગેરેના કિંમતી નમૂનાઓ આ મહારાષ્ટ્રે મોકલી આપેલા અને કેટલાક છોડના ગુણુદોષ પણ પૂછાવેલા.

કેમિકલ એન્ડ ટેકનિકલ લેબોરેટરી, ગ્વાલિયર, સ્ટેટ, તરફથી શ. મૂળચંદ રતનચંદ જેવા સાયન્સના શોખીન વિદ્વાન ઐટેની વિશે વારંવાર પૂછાવતા. એમણે ગ્વાલિયર ફોરેસ્ટનું લીસ્ટ મોકલી આપ્યું હતું. રસાયન-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ક્યાં ક્યાં ઝાડો ઉપયોગી છે, દવાઓમાં કયી કયી વનસ્પતિ-ઓનાં ટિકચરો કાઢવા જેવાં છે વગેરે લખાણથી પૂછાવતા.

વિરમગામના પ્રખ્યાત ડૉ. વલ્લભસ નેણશી (L. M. S.) પણ બહુ જ રસ લેતા હતા. ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયામાં એક વખતે મેલેરીયા ઉપર *Vitex Pectuncularis*. Var. *Roxburghii* બહુ જ ઉપયોગી છે એવું એક નિબંધાત મેગેપિયન ડૉક્ટરનું કહેવું હતું એ ઉપરથી આ ડૉક્ટરે તેની પછપરડ કરાવી હતી અને જયકૃષ્ણભાઈએ “વેલ્કરપનર” માં એ વિશે લેખ પણ લખ્યો હતો. ઉંઝના એર ઉપર અંગ્રેજી વેદમાં ગુમખાળુ ધવાજ નથી, તો

દેશી વૈદ્યકમાં અંકેસ મૂળની ખ્યાતિ છે તે વ્યાખ્યાની છે કે કેમ એવું એવું પૂછાવતા. આ વિદ્વાન ડૉક્ટર સાથે ઘણો પત્રવ્યવહાર ચાલેલો છે.

એક ડૉક્ટરે (L. M. S.) મુંબઈથી અખરોટનાં ફૂલ શે. ૧૫) મંગાવ્યાં હતાં. કોઈ ફકરે એ વાપરી જોયા કહેલું એ ઉપરથી આ માગણી હતી. પણ અખરોટ કાશિયાત્કમાં થતાં નથી એટલી તે L. M. S. ડૉક્ટર ભાઈને ખબર ન હતી !

લખતરથી એક વૈદ્યે કચ્છી નામો લખીને તેના ગુજરાતી પચણિ પૂછાવેલા. જટરવેલ શું ? કરંજવેલ કંઈ ? આના ઉત્તરો તો હોય જ. આના ધણાય પત્રો કચ્છી વૈદોના છે. Local સ્થાનિક નામો જાણવાં કેટલાં જરૂરી છે તે પછીથી મને સમજાયું છે.

સારલી (વડોદરા સ્ટેટ થી એક દેસાઈ “ મળજીતનાં મૂળો ” નામથી ત્યાં ઓળખાતી, ધાતુપુટી માટે ઉત્તમ દવા તરિકે જાણીતી વનસ્પતિ મોકલી આપે અને તે શું છે ? વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં તે છે કે નહિ ? તે પૂછાવે. ‘Dregan volubilis’ ને માટે એ નામ પ્રચલિત છે ’ એમ તૂટ જ નમતો જોઈને લખી મોકલે.

રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર, એમને એક સાધુએ બીલી જેવા ત્રણ પાનવાળી વનસ્પતિનાં પાન ખાવા માટે કહી ગયેલ અને તેથી તેમને હીક થયેલું; પણ એ પાન શેનાં છે તે જાણવાની ઇચ્છા થતા જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર નમૂનો મોકલી આપ્યો હતો. ‘ વરણુ ’ નો એ નમૂનો જયકૃષ્ણભાઈથી ઢાંકયો રહે એમ કયા હતો ?

શ્રી. પદ્મણી માહેજની સચનાથી સ્વ. વૈદરાજ પ્રાણશંકર પદ્મણી મહાજ્ઞેશ્વરથી ખીસાનો નમૂનો મોકલે અને તેનાં દેશી વિદેશી નામો પૂછાવે.

શ્રીમંત શેઠ ખીમજી આગળ વીરજી વૈદ્યગજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યની દેખરેખ હેઠળ સહસ્ત્રપૃટી અગ્રક બનાવતા હતા. શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે દરેક વનસ્પતિના રમના પૂટા આપવાનો તેમણે નિમિત્ત કર્યો હતો ઘણી ખરી વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ મોકલી આપી તે ખરા છે કે ખોટા તે પૂછાવતા અને પૃષ્ઠિપર્ણી જે. ૩૦ એક વખતે મંગાવેલી. જંગાળ તર-

૬થી મંગાવેથી હિલમોચિકાનો નમૂનો પણ આ જ રીતે જયકૃષ્ણભાઈને મોકલેલો. અમક બનાવવા પાછળ આ શ્રીમાન મેટની દરેક દેડે વનસ્પતિ સાચી, તાજી લેવાની ધગ્ય બેઠને દિવ ખુશ થાય છે. આવી દવાઓ ગેળિઆઓ બનાવીને ગરીબોને આપતા ક્યારે ચમે ?

જંબુસર વેંટરનગી હોસ્પિટલના વેંટરનગી સર્જન દરેક જાનના ધામના નમૂનાઓ મંગાવે અને તે જયકૃષ્ણભાઈ લેટિન નામે સાથે મોકલી આપે

એ. ડા. એલ્ય બેદરામ, B A. (Member, British Medical Society, London) અને તેમના ભાઈ-એડરીંગ્ટન કોનેજમા અભ્યાસ કરતા જન્ય એલ્ય બેદરામ-જાનેના પંચો પણ થયા છે. એ લેખને દેથી દવાઓનો ભારે શોખ લાગે છે. અ કોલના બીજમાથી તેવ કાઢવું હતું એટલે બીજા મંગાવેલા ન નીકળે એટલે કોઈ મહેવી સાદી રીત હાલે અને તે પણ જયકૃષ્ણભાઈ લખી જણાવતા

નારોદના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર ડૉ. તેનમ રાજીવગાના પવતિભાથી ન ઓગખાય તે વનસ્પતિના નમૂનાઓ મોકલના સ્વ પરિચાર માગેલ આ પરિચય થયો હતો

ધરમપોર રોટના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર મી. પાડીવાલા Lachnanthea tinctoria (spirit Weed) વિષે પૂછે કે તે બગડમા થાય છે કે નહિ ? પુનાઈટ રોટમમા ઉગતો છેડા હિંદમા કોણ ઓગળે ? પણ એટલી બેઠને તેમના મનનુ સમાધાન તો કરે જ

શ્રી જામમાહેન Turkish Bird Lime નામની ઔષધિ જે Cardia Mixa અથવા Sebesten plum નામની વનસ્પતિના ફળમાથી બનાવાય છે એ વનસ્પતિ શું છે તે જણાવવા વિનંતિ કરે. જયકૃષ્ણભાઈ તેનો પણ ખુલાસો કરે

S G. Ranade [L. M. S (Bombay), L. R. C. P. S., D. P. H (Eam) D. T. M. (London)] Holostemma Rheedii કુદુરલી (મરાઠી) વિષે પૂછાવે. કમ્પ કપતી તેની ખૂબ માગણી કરે એમના ખાતર આ વનસ્પતિ શું છે ? તેના ઉપયોગમા

આવે છે ? વગેરે વગેરે પૂછાવતા. જ્યઃકૃષ્ણભાઈ તેમને સંતોષજનક પ્રત્યુત્તર વાળતા.

નસરવાનજી નામના એક પારસી ગૃહસ્થ તેમને ‘હરદ્વારી પુરી’ એ શું છે ? એમ પૂછે. મહામહેનતે વૉટ ફેંદીને એ ‘ગૌમૂત્રની બનાવટ છે’ એમ જણાવતા.

કરંજ (ખિરાર) થી રા. નારણદાસ પ્રાગજી શેઠ, એક ઢાંગી વેપારી હિંદિસ્ટાન હપાવીને પોતાની પાસે એક જાતનાં લાલ ખીજ જે પાણીમાં નાખતાં ખૂબ ફૂલી જાય એવાં હતાં તે લોકોને વેચીને ફગતો હતો, એ ખીજ મોકલી આપી એ શું છે ? તે પૂછતા અને જ્યઃકૃષ્ણભાઈ એ ખીજને લાજ-રીનાં ખીજ કહી ખુલાસો પાડવાતા.

એક ડૉક્ટર વળી તાંદળજાનું મૂળ ગભરોધ કરે છે એમ વાંચ્યામા આવ્યાથી તે વિશે પૂછાવે અને Birth Control ની મીમાંસામાં ઉતરે. તેમને પણ જવાબ તો હોય જ.

વેરાવળથી ‘વધરાવળના ખાસ ડૉક્ટર’ ત્રિભોવન સવજી એક જડીબુટ્ટીને નાનોશો કટોક મોકલે અને જણાવે કે “ આ જડીબુટ્ટી આંખના ઝામર ઉપર અતિ અકસીર છે, માટે કૃપા કરીને એનું નામ જણાવે. આનાથી ધણા કેસો સારા થયા છે અને આપ જો તે ઝાળખીને તેનું નામ જણાવશે તો આપને પૂણ્ય થશે.” જ્યઃકૃષ્ણભાઈ ‘હરણચરો’ છે એમ લખી મોકલે.

અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાથી સ્ટુડન્ટસ સાયન્ટિફિક સોસાયટીના મેંબરો પારાને બાધે એવી કયી કયી વનસ્પતિઓ છે તે પૂછાવે. સર. પી. સી. જે તેમની એક “ જૂના વખતની આર્યન લોકોની સાયન્સમા શોધખોળ ” નામની ચોપડીમાં વર્ગવધી હીરાને ગાળી નાખે છે એમ લખે છે, એટલે તે વધી કયા મગશે વગેરે પૂછાવે.

નાંદેડથી રા. ગોકુલદાસ ખીમજી શેઠ (હાલ માંડવી) હપુષા, શાખોટ, સર્પાક્ષી, પાટલા, મત્સ્યાક્ષી, પ્રપૌષ્ઠરિક, સાતલા—આ બધાનાં લેટિન નામો, નેચર્ગિકલ વર્ગો (natural orders) અને દેશી નામો પૂછાવે. આવા શેઠ શાહુકરો આટલે ઊંચે ઉતરતા થઈ ગયા હતા તે પ્રતાપ તેમના ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ ના વાચનનો.

આ ઉપરાત-વનસ્પતિના કાર્ય ઉપરાત-રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર રા ડિસ્કલકર પોરાજ દરમાનો ડાહ્યા કંદોઈની દુકાનનો વીસ મદેવનો લેખ મળાવે અને પોરાજમાતામા મપતમાનૃકઓનો ફોટો લઈ લેવા વિનવતા ડિસ્કવર સાહેબ, હુ પોગળ દર હતો ત્યારે ત્યા આવેલા અને જૂના લેખો, મૂર્તિઓ વિષે તેમને ખૂબ પૂછતા હતા જયકૃષ્ણભાઈને, સ્વ પ લગવાન વાવભાઈ સાથે રહેલા એટલે, આ પુગતત્વ વિષયક જ્ઞાન પણ હીક હતું

અ માક્ષર તન સુખરામભાઈ જૂનું દારક કયુ ? તે વિષે પૂછાવે મળેલા જામના રેવતીકુંડ ઉપરના દેવાવધના લેખ વિષે પૂછપરછ કરી (૬-૬-૧૯૧૪), અને આ બધા કામો જયકૃષ્ણભાઈ ધણી જ ઓક સાધ્યી કરતા “ભુદિપ્રકાશ”મા આ વિષે લેખ આપી ગયો છે

બેબ સાહેબ ગ્રીસિયન કોઈન્મ-ગ્રીસના સિકકાઓ વિષે પૂછાવતા (જુઓ પરિશિષ્ટ)

સ્વ પ્રા હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા હરિદાસ જોશી જેનાઓ અ પ લગવાનવાવભાઈના જીવનચરિત્રના સાધનોની માગણી કરતા અને તે દરેકને યોગ્ય સાધનો, લખાણથી લખીને, બતાવતા હરિદાસ જોશી ખૂબ જ લખાણથી પત્રો લખતા અને બહવજી મહાગજ, લગવાન લાનભાઈ વગેરે માટે વિગતવાગ પૂછપરછ કરતા

આવે! મોટો પત્ર-ચવહાર બહુ જ ઓછાનો હશે એમ મને લાગે છે મે જાતે તેમના લગભગ એક ગાકુ બરાબ એટલા પત્રો ફાડ્યા છે અને એક નાની દેનદારની પેગી બરાબ એટલા અગત્યના પત્રો મે મધ્યમાં છે દરેકે દરેક પત્રનો જવાબ (જ + લ આવી સદા દરેક પત્ર ઉપર તારીખ અને પોનાની ટૂંકી સહી-જ ડ. સાથે હોય છે) તેમણે આપેલો છે

પ્રકરણ ૧૩ મું.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

અપૂર્ણ સાહિત્ય

“વનસ્પતિશાસ્ત્ર” છપાઈ રહ્યા પહેલાં અને તે પછી તેમના મનમાં ફેટલાંક પુસ્તકો લખવાનો વિચાર આવતો હતો. ત્યારથી તે વન-વિદ્યા (forestry)નું કામ શીખવા માટે પૂને જઈ આવ્યા ત્યારથી ‘વનવિદ્યા’ તરફ તેમને ભારે શોખ લાગેલો. પોતાની ૨૦ વર્ષની જંગલખાતાની નોંધરીખા પણ તેમને ઘણો અનુભવ મળ્યો હતો. જંગલોની ઉપયોગિતા ફેટલી બધી છે તે ત્યારથી તેમના મનજવામાં આવ્યું ત્યારથી પ્રસંગવશાત તે વિષય ઉપર નોંધો લખતા, તેમ જ “Indian Forester” જેવા માસિકો તેમ જ બીજાં એ વિષયના મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો વાંચીને તેની નોંધો પણ લેતા. “કચ્છની જડીબુટ્ટી” નામના તેમના પુસ્તકમાં આ વિષય ઉપરનું તેમનું વાચન ફેટલું છે તે જોઈ શકાય છે. આ લેખકે તેમના કાગળોના ફેંદતા ફેંદતા forestry-ઉપરની જે જે notes નોંધો મળી આવી હતી તે જોતાં “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” જેવું જ એ વિષયનું એક મોટું પુસ્તક થાય તેવું તૈયાર સાહિત્ય તેમની પામે છે. આ બધી નોંધો પોને પોતાની સાથે કચ્છમાંડવી લઈ ગયા હતા અને હવે તેનું શું થાય છે તે જોવાનું છે.

આ ઉપરાંત તેઓશ્રીને “બજારનાં ઓસડીયાં” ઉપર લખવાની પણ ઇચ્છા હતી એમ જણાય છે. ઓછામાં ઓછી ચાર પાંચ નોટોમાં તેમણે આ વિષય ઉપરના જુદા જુદા પ્રયોગોની નોટસ લઈ લીધેલી જણાય છે. એક નોટમાં તો “ઓસડીયાં બાળત લખતી વખતે જો ની

ચોપરીઓ ” ની યાદી પણ છે X ડો સખારામ અર્જુનનું “Bombay Drugs” નામનું પુસ્તક તો તેમણે આખું જ એ નોખા ઉતારી લીધેલું છે ડો આર. એન. ખોગીને તેમની Materia Medica લખાવતા પણ તેમને આ વિષય ઉપર ઘણું જાણવાનું મળ્યું હતું ડીમન્ની મેડીસિન મેડીનાનો અભ્યાસ પણ સરમ કરેનો હતો વૉટ ડીક્ષનેરી ઉપરથી પણ વધુી તેણે કરેલી જોવામાં આવે છે અને આ ઉપરાંત તેમણે પોતે “વનસ્પતિ શાતક” લખવાની ઇચ્છાથી પણ જનરુ એમડીયા ઉપરનું ઘણું ખર્ચ વિદ્યમાન સાહિત્ય જોઈ નાખ્યું હતું

‘વનસ્પતિ શાતક’ એ લગભગ તૈયાર લખાયેલો ગ્રંથ છે તેમાથી ૧૦-૧૨ એસડીનાના લેખો તો “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન” માં અને થોડાં ‘વૈદ્ય કટપતર’ માં પણ આવી ગયા છે બાકીના ઘણાખરાનાં (Rough) લખાણ તૈયાર છે તેની સારી નકલ કરાવીને પ્રેમમાં

X આ રહી તે યાદી કાઢીને પણ આ યાદી ઉપયોગમાં આવે એટલા પૂતલી તે અહીં આપવામાં આવે છે આશા છે કે કોઈ કોઈ દેશાદી વેશ આ અપૂર્ણ સૂચના કાર્યને સુર ૧૦ પૂર્ણ કરે—

- 1 The commerce and navigation of the Erythrean sea
- B B R A Society containing ancient history of drugs
- 2 Pharmacopœa of India old & new
- 3 Useful plants of India. Col Drury
- 4 Hindu materia medica U C Datta.
- 5 Flora medica by Lindley
- 6 Bombay Drugs by Sakharām Arjuna
- 7 Materia medica by Dr Dymock
- 8 Economic products—Drugs Calcutta Exhibitions
- 9 Hooker's Journals of Botany Vol I, II III
- 10 Bombay Gazetteers by mr Compbell
- 11 Bombay products by mr Birdwood
- 12 Roxburgh's Flora Indica.
- 13 Asiatic Researches Vol (?)
- 14 Universal Herbal

અત્યારે એ પુસ્તક લખવામાં આવે તો આ ઉપરાંત બીજા થોડાં પુસ્તકો તેમાં ઉમેરવામાં આવે Indian medicinal Plants by Col kirtikar & Basu, ૧૯૦૩ વાલન દેસાઈ (એચ ડી) દ્વારા આપેલ સૂચક (અસી) જરૂરિયાત

આપવાની જ વાગ છે. આ પુસ્તકમાં "વનસ્પતિશાસ્ત્ર" મા જે વનસ્પતિઓ વિશે ઉલ્લેખ થયો ન હોય તે વનસ્પતિઓ અને તેમાં આસ કરીને ઘણી જ ઉપયોગી ધરગથ્ય દવાઓ તરીકે વપરાતી ૧૦૦ વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ છે આ "વનસ્પતિ શાસ્ત્ર" ને તેઓ પોતે "વનસ્પતિશાસ્ત્રનું બચ્ચુ" કહેતા આ પુસ્તકે છપાઇને બહાર આવશે તો વૈદોને તેમ જ ઇતર જનમમાજને તે ઘણું જ ઉપયોગી થઇ પડશે. કાંઈ ઉદાર મદ્યુદરથ આ કામ કરશે તો તે ગુજરાતને ઉપયોગી નીવડશે.

આ ઉપરાંત "Woods and talk among plants" અર્થાત્ "છોડવાઓ વચ્ચે સહેનમાહ અને વાતચિતો" ઉપર લખવાનો પણ તેમનો વિચાર હતો આ વિચાર મૂળ તેમના પ્રિય મિત્ર ચેસ્ટર મેકનોટનને સૂચ્યો હતો બૅટ્ટેનીનું જ્ઞાન લોકોને મહેલાઇથી મળી શકે એટલા જ સારું આનું પુસ્તક લખાનું જોઇએ એવો તેમનો પત્ર આવેલો અને તેની શરૂઆત કેમ થાય તે પણ તેમણે તેમાં બતાવેલું. હજી એ પત્ર મોકૂદ છે. આ વિષય ઉપર જ્યોત્સનાલાલએ લખવા માટેનું પ્રથમ શ્રીકળા-નાગોએરી લીધેલી છે અને ૧૫ પાના લખેલા છે આ લખાણ સાથે જ ટાકણી વડે મેકનોટનનો પત્ર ટાકેલો છે એટલે આ ઉપરથી એમ મમજી શકાય છે કે આ પુસ્તકે છપાવવાનો પ્રયત્ન આવત તો એ આજોપ પત્ર છપાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી

"Sacred Plants of India" અથવા 'હિન્દુધર્મના પવિત્ર છોડો' એ વિષય ઉપર ૨૫ પતિ લગવાનવાનલાઈએ ૧૫-૨૦ પાના લખેના હતા ૫. લગવાનવાનલાઈના મગણ પછી જ્યોત્સનાલાલએ ગુરના એ અધૂરા કાર્યને પૂર કરવાનો આરભ કરેલો પણ આ વિષય માટે ધર્મના અથો જેવાની મુશ્કેલી નહી, અને આશરે ૫૦-૬૦ પાના લખ્યા પછી લખાણ બંધ થયેલું—અટકેલું એટલે સંસ્કૃત અથો વાંચી જવાની તેમની અશક્તિ વખતના અભાવ અને બીજા કામોમાં પરોવાયેલું તેમણે લક્ષ—એ બધા કારણોથી તે મથ લખાણે અધૂરો રહ્યો છે આ વિષય માટે પણ સાબનો તો દીડ ઠીક બેચા કરેના જેવામાં આવે છે ક્રીકેઇની Tale of Tulsi Plant and other stories માથી તુલસી, બીજી વગેરેની નોટો લેવાયેલી છે અને અહીં તહી વ્યાખ્યા પણ મળી આવેલું અથવા માલગામાં આવેલું પણ અગ્રહવામાં આવેલું છે

સ્વ એસ્ટર મેંકનોટનનો વિચાર પણ આવો ત્રય લખવાનો હતો એમ જયકૃષ્ણભાઈએ એક વખતે વાતચિતમાં હેલુ એ પુસ્તકનું નામ “Religion-medico” રાખવાનો તેમનો વિચાર હતો પણ પાંચ લગાવનાના આ એ નામ પાડે તો તે નામ જ કાનમ રાખવાનો જયકૃષ્ણભાઈનો મન હતો.

આ ઉપરાંત “મ ધૈરાનના વનસ્પતિનું કુટલોગ” લખાવવાનો તેમનો વિચાર હતો. માથેરાનમાં જોયેની વનસ્પતિઓની યાદિ તો તૈયાર જ છે મરાઠી નામો પણ લેગિન નામો સાથે લખેલા છે ફક્ત ગુજરાતી નામો આપવાના (માથેરાનમાં જે ઝાડ થાય છે તેમાના ઘણાખરા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં થત નથી, એવે તે દરેકના ગુજરાતી નામો નવા જ પાડવાના રહ્યા. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જે વનસ્પતિઓ થાત છે તેને પણ કાણ નામથી ઓળખે છે ? એટલે ઘણી ખરી વનસ્પતિઓના નામો તો જયકૃષ્ણભાઈએ પોતે જ પાડેલા છે. મ પોતે જ કહે છે કે ‘ઘણી ખરી વનસ્પતિઓ !!’ ફક્ત ‘હુ પોતે જ છું’ અને પ્રસ્તાવના તેમ જ શરૂઆતમાં થોડુંક દિગ્દર્શન લખવાનું જ બાકી છે આની જ રીતે ગિરનાર અને આશુની વનસ્પતિઓના પણ નામ નાના કુળને ગો તૈયાર કરવાનું તમને મન હતું.

‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ ની પ્રસ્તાવનાને અતે લખે છે કે વાંચીને ગુણુગ્રાહી પ્રજા તરફથી આ પુસ્તક ની યોગ્ય કદર થઈ લખનારને ઉત્તેજન મળશે તો કાઠિયાવાડમાં આવેલા ગિરનાર ગીર અને મેનુજી આદિ ૬ મેરોમાં તેમ જ દિલ્હસ્તાનના બીજા ભાગોમાં ઉગતી વનસ્પતિઓનું પણ આવું પુસ્તક બનાવવામાં આવશે’ (પ્રસ્તાવના પા ૧૦)

પણ શોકનો વિચાર છે કે પ્રથમ આમે જ મશિમ જેનું રંમના પ્રથમ ઉમાહતા પર્ણિણામ ૩૧ ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ નું ચપુ કેવીય નકોનો ઉપર ખાઈ ગઈ અને તેને અપાવતા જે મુરકેનીઓ * આવેની તે મધ્યથી લખવાનો

* લેખી અખ લખનાર એક તા ૬-૫-૧૯૧૦ નો પત્ર છે, તેમાં તે લખે છે કે “આપ આપી જિંમતે પુસ્તક કાઠી ન જવા માગે છે આ જાણતમાં બહેર ખબર આપવા પુરતી મારા લેખાવ તેમ કરીશ. તે લેખ એ પુસ્તક લેશે ભાગે અને તમ જ જણાવ દો છેક માર અને તમ મુખી પણ પેલા કાપમાં આવી જતા હોય તો ચૂકના એક નથી એમ સેવાનો તમ મદ છે.” આ પત્ર ૧૯૧૦ નો છે એટલે વનસ્પતિશાસ્ત્ર સાત વર્ષ થઈ પાંચ રહીને ઉપર ખવડ પડી ગયું હશે, તે વખતે કલબત્રે “સાત સાહિત્ય” ને તે આપી રવા

તેમના ઉત્પાદ જ મોઝો પરી ગયો હતો મહત્વ છે કે "વનપતિગાન્ય ની
યોગ્ય કદર થઇ જત તો આ બધા જ પુસ્તકો તેઓ જાતે જપાસીત બદા
લાયા હોત પણ હવે તો નગીમમા માનનાગ આપણે 'મરુસ્ત્રા બીયગી'
હીને બને મંતા માનીએ

ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର

પોરન રમા રોડતા પણ પોતાની જન્મદાની જમિને તેઓ તથ્યજન જાણ્યા ન હતા. જન્મ જમિની ચતકિચિત્ત સેવા કરી એ પોતાનો ધર્મ છે એમ મમત્ત ' જ્યદ્દાલ્લાએ કન્ની નનપતિઓ વિશે કહ્યું હતું. યોગ્ય ધાતુ ત્યાં જ્યાર પોને 1મ પ્રમગે ૫૭ જતા ત્યારે ત્યાં પ્રમગ મત્યા પ્રમાણે કન્ની ગામેની ગીમ વાડીઓ વગેરેમા ફરીફરી જે જે નનપતિઓ ત્યાં જોવામા આવતી તેની નોંધ મરી લેતા પણ એ વનપતિઓના કન્ની નામે જાણી શકી નહીં. ૨ મુઝેની ન ની હતી ૨૨ જા નેકા ૨૨ મા ઉમની વાસ્પતિ ઓ 11 કન્ની નામે પણ ભાએ જ જાણતા એને કન્ની વાસ્પતિઓ વિશે નખવાનો ઉત્પાદ ના ની રખત મોજો પરી જતો એવામા એક પ્રમગ મત્યો

ના મત્તાગજાધિગજ એ નખત નામના જન્મમાટેના સાથે બરગ
ગરમા દીપજાને ગિરો પધારના લતા તે વખતે જ્યદુ છુલાઈ સુગંધિત
તેના દાગતોગ માથે નજોશ્રીની મનામે ગયા અને મરજા ફગરમા
કગતી ઝૂલી મુગાલિત દનાનાની વનગપનિઓના નમનાઓ પલુ તેમને
બતાવના મા માથ નર્મગયા લતા અ મુગંધિત મુગાલિત જમની દુયોનાના
મ માઓ જોધને ના મદાગનથી અત્યત ખુશ થયા અને તેના
જી તથા શુભગતી નામા તમા નામદગ માટે જ્યદુ છુલાઈત દહી
મ મગા પા જ્યદુ છુલા તે આધી આન આન થયો અને તેને અમ્મા તો
મા આરી ગમા ત ત મા મગાગનથી દહરમા હેછની
જીહુદા નખતની મારણા નિતિ રી

અથવા બીજાને અર્પી કિંમત એટલે કે ખુલ્લેને આપી દેવા જયકાળવાઈએ જાણ્યું હશે તેના ઉત્તરમ મિત્ર મળે નહિ એવું કે આપીઆ હાથમા આવે તે આપી દેવાનું મુશ્કેલી છે આવી રિયલિટીના પુરતક લેવા અને ઉપાવવા કોણ હિંમત કરે ? પુરતમની પેગમો ધરમ જાણે છે, રસ ને ઉત્તર અને ઉત્તર ખાઈ નુકસાન કરે, ઉપાવતા મરવા અર્થ માટે ને સોન પીરેની તે પાછી વાળવાની ઉતાવળ આ બધામા માપસ કું ન મુજાબ ?

કચ્છના મહાગવ શ્રી મં. બે. ગાંધી મારેખને વન-પતિઓના ધર્મો જ મારે
પરિચય કે પોતે મન્ય નિનર્ગ કે એમ્બે નિમગ્ને અને સ્વરગમાં પ્રવાન
નો ૧૫૧ જ ના મધ્ય સુશિત ગ્રંથાવરના નેમને બાંધે જોખ કે શિશી
નગિર નેમની ખ્યાનિ કાળી ઉત્તમ કે આને વીર તેમનું વન-પતિનું ના
પાળુ એક મોનિગ્નને બાંધે ત્રુ કે મધ પછી વન-પતિ લઈને જંગમો કે તૂત
૦/ તે ઓળખી નહોતે આવા જોખીન મગ્ન પામે ત્યાં જયકૃષ્ણભાઈએ
કચ્છની જરીકુટી નખવાની પોતાની ધાગણા નિવેશિત કરી, ત્યાં મહાગવ-
ધીએ તૂત જ તેમને જાણ્યું. ' ' ત્યારે ત્યારે મનમાં આવતું થાય ત્યારે
ત્યારે જલ આવતું અને ત્યાંની વન-પતિઓના નમના કોશ કચ્છો તેના
કચ્છી નામો તમને મેવામાં આવગ અને કચ્છમાં ૫૦ ૫૦ જગ્યાએ વિશેષ
વન-પતિઓ થાય છે તે પાળુ જાણવામાં આવશે

આ પછી ત્યાર ત્યાર જયકૃષ્ણભાઈ કચ્છ જતા ત્યારે ત્યારે ત્યાંની
વન-પતિઓ જેમ આવના અને નોધ કરી લેતા આવી રીતે પોતે મને
૧૯૧૩, ૧૯૧૪, ૧૯૧૮ માં એમ નણ રખત કચ્છ જલ આવ્યા અને ત્યાંના
ત્યાંની વન-પતિઓ જેમને નોધ કરી તીર્થા ત્યાં સુધીમાં પૂરીવેની નાધો
એમની થઈ ગઈ હતી. તે દેશમાં કચ્છ મેનખુ ભાણના નામો અને દેશ
કુપયોગ એમ લખવામાં આવે તા નાનું કચ્છોમ અને વિ નાગથી નવ તો
મોટું પુસ્તક તૈયાર થાય એમ હતું આ મને થોડા મહામરતી પામ
નિવેશિત મના મોગ તુ તમ માં પગવાન ॥ મગી.

આ પરવાનગી ના મગી પછી પુસ્તકો મધ્ય પોગમ હર અંગે ત્યાં જલને
જ નખાય એમ હતું, એમ્બે પોતે પોરમદર આવ્યા અને પોગમદરમાં રહીને
જ કચ્છની જરીકુટી લખી ૧૯૧૯ માં લખજ સરુ કરેતુ તે ત્રણ વા
આખરે ૧૯૨૧ માં નખાઈને ૫૩ થયું

- „ ૫ મુ આવગ વાવના વિષે
 „ ૬ મુ આવગ વાવના વિષે
 „ ૭ મુ એગીયાં વિષે (The white mangoes)
 „ ૮ મુ દેગી મર અથવા ન્યુરીની વાવળી
 „ ૯ મુ નાગિયેગીની વાવળી
 „ ૧૦ મુ ખાગી જમીન સુધારના વિષે (Rectification of the land)

પહેલા પ્રકરણમાં કંઈમા ઉગતી ૭૫ નૈમર્ગિક રમ મા ૪૬ માયબી ૫૧૧
 રતરપતિઓનું વણન મેન જે બીજા પ્રકરણમાં કંઈ અજના દર્શનીય
 શરદ્યાગમાં ઉગતી ૪૨ રતરપતિઓનો ઉલ્લેખ ૩ ખાઈના ૮ પ્રકરણોમાં
 તેમનો પોતાનો અનુભવ તેમ જ ધૂળપિયન વિઠાતાના અનુભવ અને અભિ
 પ્રાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે આ ૮ પ્રકરણોમાં ૨૨૪ રીતે રીતુઓ થાય
 ને ગી રીત મમદ થાય તે વિગતવાર દર્શાવવામાં આવેલ છે ૨ પ્રકરણો
 તેમની મમતા રંગને ને પગને તેમાં દેખાઈ આવે છે આ પુસ્તક નખીને
 તમણે જન્મભૂમિનું સુલ દી. અંગ રહ્યું છે

અને આ ગદ્ય ઉપગત કંઈકની જડીબુટ્ટો ની વિગતો એ ૭
 નમાં ૧૦૦ રતરપતિઓના સુદન વિના આવામાં આવેલા છે અમેરિકાના
 આવા ચિત્રાનામાં તથા અનેક છે પણ ગજનની ભાતના સાહિત્યમાં તે
 વનરપતિઓ ઉપગતો મચિત તથા આ પદ્યરસો જ છે

આ પુસ્તક નજીક મહાગવત્રીઅ નાન્યના ખચ હપાસુ, એગ્યે
 રતરપતિનાસ્ત્ર ની જેમ જયદ્રુણભાદન ની ચિતા નાની આ પુસ્તક
 રતરપતિનાસ્ત્ર જેમ જ મત્ત નરી પણ મેન અંગ વધારે,
 ઉપયોગી છે એમાંથી આપણા જગત ખાતાના ઉપરીઓ માગના સુપરિ-
 નેન્ડરો અને વ્યવસ્થાની મના મનાનામાં દેશભક્તા ધાર નો ઘણું મેગવી શકે
 અમ , જનદ્રુણભાદની ગાંધિ એકદમ મગ્ધ અને હતાય સુરમ્ય છે
 માની ભાત માની રીત અને નખાલમાં વ્યાખ્યાતા આ જયદ્રુણભાદની
 રાનિના મુખ્ય અંગો જડી શકાન

વનસ્પતિશાસ્ત્ર કરતાં કેટલીક નવી વનસ્પતિઓનું આ પુસ્તકમાં વર્ણન મળે છે. શેલા અમેગીઓ (*Farsetia Jacquemontii*), *Pavonia Arabica* સતોગલ અથવા ક્રોગોગો, મની ટુલરી (*Monsonia senegalensis*), મરીયો બીડો (*H. Trionum*), ચાકરેલી (*M. Cochinchinensis*) સોમ, મીમીડીઓ સોમ (*Periploca aphylla*) આ અને આવી બીજી અનેક નવીન વનસ્પતિઓ આપણને પહેલી જ વાર કંચમાં જોવા મળે છે. કંચી કહેવનોથી વિષયને કીક કીક હજીવા જનારવા પ્રમત્ત કરેલો છે. ટુંકમાં, આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં તદ્દન નવીન અર્થાત અપૂર્વ છે. આ પુસ્તક લખીને જયકૃષ્ણભાઈએ કંચ સ્વચાલની અને સમગ્ર ગુજરાતની મેવા બગીચી છે.

૭૬ વાં જેટલી પરિપક્વ વયે અનેક મુશ્કેલીઓ વેડીને આ ગ્રંથ લખી પૂરો કર્યા પછી તેઓશ્રી અને ૧૯૨૧ ના જાનેવારીમાં જના કરવા માટે કેપડયા. જાનામા 'જો પ્રભુના ચરણારવિંદમાં પહોંચી જવાય તો' આ પુસ્તક કાઢના પણ હાથમા આવે અને તેને કચ્છપટ્ટીમાં ફેંટી ન દે એ હેતુથી તેને (લખેલા પુસ્તકને) શ્રીમદ્ભગવતના રેશમી બાંધણીમાં મૂકી, તેની સાથે એક પાના ઉપર મોટા અક્ષરે નીચેનું લખાણ લખીને, પુસ્તકને બરાબર બાંધીને કપાટમાં મૂકીને જાનાએ ગયા હતા :—“ શ્રી કંચ સ્વચાલની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતાનું પ્રકરણ ૧ મોટું, કંચની બાગાયતી વનસ્પતિઓનું પ્રકરણ ૨ નું, અને આક પ્રકરણે બીજાં મળી કુલ ૧૦ પ્રકરણોનું આ પુસ્તક સ્વચ્છ (fair) લખી લખાવી આજ મેજ આ પુસ્તક બંધનમાં બાંધી રાખેલું છે.

“ આ પુસ્તક ખાસ કંચ સ્વચ્છ જન્મબિની મળકિંચિર સેવા અર્થે લખેલું છે. તે જપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું છે. ઇત્યાદિ.”

પણ પ્રભુ કૃપાથી તેઓશ્રી નિર્વિદો જાના કરી ૫ મહિને પાગ પોરગંદર આવ્યા અને પછી કંચના રાવથીએ જ તે પુસ્તક જપાવવાની કહારતા જતાં.

પ્રભુપરાયણ જીવન.

ગિરનાગ જાનાણે મોટે ભાગે વૈષ્ણવો જ હોય છે, જયકૃષ્ણભાઈને પણ વારસામાં જ વૈષ્ણવ ધર્મનું કાક પાત્રન પ્રાપ્ત થયું હતું. દમેશાં નિવસિત

અ ધોધામના કગી, શ્રી સુભાષના દર્શન (દર્શન કર્યા મિત્રાય પોતે ભાગ્યે જ જમતા-અવસત પોગમદગમા હાય ત્યા મુધી જ) કગા કયા કિર્તન કરના આ તેમનો હમેશનો ક્રમ હતો નિત્ય મનાગમા વહેના ગિ નાદી ધાઈ, સંધ્યાપૂજન કરીને પોતે શ્રી સુભાષના દર્શન માટે જતા અને ત્યા તેમના પોતાના જ પ્રયામથી ઉભી થયેલી “શ્રી સુભાષ ભક્ત મંડળી” મા ૧-૧૫ કંવાક મુધી બેસી કયા કીર્તન અને ભજન વગેરે સાંભળતા ભજન કગી વખતે તેઓ ધણા જ એકાગ્ર થઈ જતા. ગમદગમ ગોવિંદ, ગમ મગ શમ વગેરે ધન નો પોતે જ અર્ધા અંગે કંવાક મુધી ચલાવતા અને બીજાઓને પણ ચલાવતા આવડ કગતા.

મુબઈના શ્રી નગનાગયણના મંદિરવાળા મહાત્મા શ્રી ૧૯૬૧-૭ મહાગત ૫ તરફથી આ વિષયમાં તેમને રીડ પ્રેરણા મળી હતી.

અ માધુ અમનનાન મુદગ પદિયા પણુ આ મદગામા ધાળી રખા. ભાગ વેતા અને જયકૃષ્ણભાઈ ભક્તમંડળને તે આકુર્ષણના ખૂબ બાળા અપાવતા.

વૈષ્ણવ મંદિરમાં તે અનાગનના બે વગેરે મોકવતા.

જનનાં જઈ આ ત્યા પડી તો તેમાં હાનને ભક્તિમય બનાવતા નગે ખામ પ્રયામ આગે બો દનો તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહુ તો, “હવે યાત્રામંથી આ ના પડી એવા વિચાર આ થો - નામાગના ૪ મામ બીજી પ્રકૃતિ મૂળા દેરાગ પ્રગુભરણુ ભજન પ્રાણાયામ નાંક આદિમાં જ મમય માગવો આ વિચારને મવે તુને જકાએ સમતિ આપી તવી (મ ૧૬૭૭) આનાક સુગી ૧૫ થી કાર્તિક સુદ ૧૫ સુધી ત પ્રમાણે અનુદાન કહુ તેમાં પ્રગુદર્શન અને અદનુન ચમકારિક દેખાવો અને અર્થોક્તિક આનદનો જે અપૂર્વ અનુભવ થયો તે વખાય તેવા નવી-તે તો અનુભવે ન જ જતો-આરી

• શ્રી ભદ્રવજ મહાગત ૨૫ ૫ ભગવાનવાચનાઈ સાથે ૨ દાના, અને કડેવાય છે કે આ મહાનુભાવ સમાધિમાં એવા તો હીન થઈ જતા કે ત્રણ ચાર દિવસે પણ તેમનો પતો લાગતા નહિ ધણી વખત ભદ્રવજભાઈ ભગવાનવાચનાઈને ફલાણી રિત મા અમુક રથે તમને રૂપ મળશે માત્ર ત્યાં જોઈ કહેતા અને મરે મર ને પ્રમાણે સાનુ પણ થ ગુ હતુ જયકૃષ્ણભાઈ પસેજી આ મહાત્મા વિષે મે ધણું સાંભળુ છે.

વાતો કહી દેસાની ઘણાંએએ મના કરેલી કે માટે ન કરેવાન, તો પણ આગ તો કહેવાઈ ગય છે કે-એ નગર ખર્ચે પોતે પોતામા જે અપૂર્વ ધર્મી આનંદમા મગ્ન થઈ જવું ત્યાં, તો આ અનુધાન ઉત્તમ છે—આમા જન શારીરિક અને માનસિક શ્રમ તો છે, પણ તે શ્રમનો બદલો આપો અને નગર થી ન મળે તો નિવૃત્તિથી મજે છે—જેની રજાએ તો ‘ યો જાને જિલ્લત પીયાદે પ્રેમકા ઘણા’ આ અનુધાનની પૂર્ણાંતિને દિવસે ગત વ્યખામા મહાદેવ ધીમન્ નથુરામ શર્મા ના દરબન થયા તેઓત્રીએ કહેવામાં દષ્ટિ અને દાસ્યવદનથી આગા કરી કે હવે પામે પામે અવાધુ છે, માં પાણીપામ અને નાસ્ત્ર મેનના નહિ આ આગા આશ્ચર્યની માથે પ્રમંથી સિરજન કરી આ અનુધાન દગમિયાન નાસ્ત્રનો અમ્યામ દેવાયી આ માં અશમા ઉતરી ગયા હતા તે અઘાપિ વાચતા અશમા લેના પડતા નથી (ગ ૧૯૮૧) (કેરની જડીમુદ્રીની પ્રસ્તાવના પા ૧)

આ અનુધાન વખતે દેડી અરખી ઉનની ધામગી પહેરી બરામદ દેડી ગેસી એમમ ચિતે ત્યારે તે નાસ્ત્ર કરતા ત્યાર તેમનું સ્વરૂપ અગ્રેખર ભન્ય નાગવુ માથે પન્થેશ રખાવતા ગત દુનર્થી કરાગ પામ બેસીને અથરા અગાશીમા ફરતા ફરતા અને ઘરમા કુદબ માથે લાજન ધીનન તો હોય જે

પરિશિષ્ટમા આપેના ના દેવગથી તમના લલિતમય શુવનનો વાચકને સારો ખ્યાન આપશે

કર વના લાગી.

ચોરબદરમા નોકરી ઉપગથી નિવૃત્ત થયા માં ઘણા ગત્યો તરફથી જયદ્રુણભાઈની માગણી થયેલી નામગર વનગાદેમે ઘણી વખત તેમને આ માટે પછા પુ હતું છોટાઉદેપુસ્તા મદાગમને પછુ તેમને ત્યાં મોના ન રતા એમ મોટા નેદીઆજ પોતાની ૧૫૦૦—૨૦૦૦ વીધા જમીમા માગ, જેની વગેરે કમવામા તેમની મનાદ અને દેખરેખ માટે તેમન મોવાયા હતા અને આ નધા માથે જનના સવસાદેનનુ આમનળનો વ્યવસ્થા તે પોરબદર ગત્યની નોમગીમાથી નિવૃત્ત થયા ત્યારનુ આગુ જે હતું જયદ્રુણભાઈએ ધારુ દેન નો મોગ મોગ ગત્યોમા માગ પગારથી નોકરી

મેળવી હોત, અને યન પણ મંપાન કર્યો હોત પણ આ ગદ્ય તેમની
 મદાસરથામા આસવા વાચ્યુ હતુ, એમને બીજો ક્યાઇ ન કરતા તેઓની
 પોતાની જન્મભૂમિ કચ્છની મેરા કરતા માટે કે-૫ માંડી ઉપડા અને
 મગજુપર્ય ત ત્યા રચ્યા થજા મગજુ ૨૨-૩૩માંડે જન્મકુળના ના રાજની,
 પ્રમાણિકતાની અને એકનિષ્ઠાની તારીફ માન્યગીને તેમને પોતાના રાન્યમા
 માતાબા હતા ખુદ પોરમદના ગણામાટેય પાનુ કદ આખર નુધી જન્મકુળ્યુ-
 બાઇને પોરખંદર આનીને ગદ્યુ માટે યનચળા કરતા પણ જન્મકુળ્યુબાઇએ
 મદાસરથામા બીજો ક્યાઇ જઇને મેરા કરી નતા કરતા પોતાને જન્મ
 આપનાર બૂમિમા જઇને તેની જોટવી મની ના તેટલી મેરા કરી છટવાનુ
 સધાન પમંદ કર્યુ. મને ૧૯૦૨ મા પોતે કે-૭ ગયા કચ્છના ગવશીએ કે-૭
 હાંડા ગજમહેલ નુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરિકે તેમની ૩૦૦ કારીના મામિક પગારથી
 નિમણુક કરી

બનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ

અંડ ત્રીજો

કુચ્છમાં

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કચ્છમાં વૃક્ષારોપણ.

મને ૧૯૨૧ માં જયકૃષ્ણલાલ તેમનાં પુત્રી સુંદરબેનના આગ્રહથી સહકૃત્ય યાત્રાએ ગયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી કચ્છના મહારાવશ્રી જે ગારજી બદાદુરના અતિ આગ્રહથી અને પોતાની જન્મભૂમિ કચ્છની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી તેઓ કચ્છ ગયા અને આખરે સગી કચ્છમાં રહ્યા.

કચ્છમાં જયકૃષ્ણલાલએ અનેક ઉપયોગી કામે ફર્યા છે. સાધારણ રીતે કચ્છ જેવા નિર્જન પ્રદેશમાં વૃક્ષોનો અભાવ તો હોય જ, એટલે વૃક્ષોથી જયકૃષ્ણલાલએ ઝાડો ઉગાડવાનું કામ શરુ કર્યું. કાંઠા રાજમહેલની સડક ઉપર એ માટે એક નાની શી નર્સરી બનાવીને ફૂડાંમાં છોડ ઉછેર્યા. પછી માડવીથી કાંઠા રાજમહેલ સુધીની મડકની બન્ને બાજુએ તે ઝાડો રોપ્યા. પુત્રજીવ, રોણ, સુમાત્રા, આવળ, ગરમાળો, લીંબડો, પારમપીપળો ઇત્યાદિ ઝાડો ઉગાડ્યા. સડક ઉપર ઝાડો ઉગાડી રહ્યા બાદ તેમણે કાંઠા રાજમહેલમાં તેમ જ અન્યત્ર ઝાડો વાવવા શરુ કર્યાં. પણ આટલાથી તેમને સંતોષ વળે તેમ ન હતું. તેમને તો આખા કચ્છને લીસોજમ કરવો હતો. એકલે હાથે તે બધે પહોંચી ન વળાય, એટલે પોને “ કચ્છ વૃક્ષારોપણ મંડળ ” ની સ્થાપના કરી અને તેમાં કચ્છના શેડીઆઓ, અમલદારો અને યુવાનોને રમ લેતા કર્યાં. કચ્છના સામયિકોમાં એ વાતની સારી પ્રમિદ્ધિ કરવામાં આવી. મુંબઈ રહેતા ધનાઢ્ય કચ્છીઓને આ કામમાં ધનની સહાય દેવા વિનવ્યા તેમની આ ધૂન-સગની જોષ બલભવા નિગશવાદીઓ પકલ્યા અને તેમની માથે કામમાં જોડાયા. કચ્છ માડવીના પ્રમિદ્ધ અસહકારી નેતા રા. ગોકુલદાસ ખીમજી શેઠ તો જયકૃષ્ણલાલને પોતાના યુરુ જ માનતા, એટલે તેમની તો આ કાર્યમાં ન્યારે માગે ત્યારે સહાય દેવા જ. ગોકુલદાસલાલએ પોતાની ગાંઠના પેમા

ખરબીને ઝાડો ઉછેરવામાં જયકૃષ્ણભાઈને ઘણી જ સહાય આપી છે. ગોકુલ-દામભાઈ ન્યાં ન્યાં ગાય ત્યાંથી વિવિધ જાતનાં બીજ લઈ આવે અને જયકૃષ્ણભાઈને આપે. દારૂસલામ (આફ્રિકા) થી, પાનામદથી, ગિરનારથી, ડાંગથી, બોરીવણીથી, મહાબલેશ્વર અને માથેરાનથી બીજનો સંગ્રહ કરી લાવે અને પછી કચ્છમાં જઈ પોતાની વાડીમાં અને ગ્રજમહેલના બાગમાં ઉછેરે. આ બાદીએની ત્યાગીને વૃક્ષો વાવવાનો એવો ચડમ લાગ્યો કે જયકૃષ્ણભાઈના તે પરમભક્ત બની ગયા. ગોકુલદાસભાઈ પહેલા એક વેપારી હતા, પછી અમલદારના યુગમાં દેશભક્ત બન્યા અને જયકૃષ્ણભાઈ પાસેથી વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર શીખ્યા. અંગ્રેજોનો મુદ્દત અભ્યાસ નહિ, પણ જયકૃષ્ણભાઈએ એમને એવી રીતે રમ લગાવ્યો કે તે અત્યારે ભક્તલયા બોટનિસ્ટોને મહાત કરી શકે એવું વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવે છે. ફળ અને બીજના સંગ્રહના તે ભાઈ ભારે રસિયા છે, કારણ કે આ બંનેની મહાવથી નૈમર્ગિક વર્ગ (natural order) જલદી પારખી શકાય છે.

એ ભાઈ એક વખત દારૂસલામ ગયેલા ત્યા બાગમાં ફરવા ગયા હતા. ત્યાંના બાગમાં નવાં નવાં ઝાડો જોઈ તેમનું મન તે ઝાડોના નમૂનાઓ લેવા માટે લસ્યાયુ અને કોઈની રજા મેળવ્યા વિના વખતોચ્ચે (પત્રપુષ્પફલ સહિત) તોડ્યા. બાગના માળીએ આ જોયું, એટલે તે ગોકુલદામભાઈને બાગના ઉપગી ગોરા માહેબ પાસે તેડી ગયો. પ્રથમ તો આ ગોરા સાહેબ ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયા અને એમને ધમકાવ્યા. ગોકુલદામભાઈએ ખરી વાત કહી દીધી: “મને વનસ્પતિ-શાસ્ત્રનો શોખ છે અને નવાં ઝાડો જોયા એટલે કેવળ નાના નાના નમૂનાઓ જ મેં લીધા છે.” આ સાંભળી ગોરા સાત પડ્યો અને પરીક્ષા માટે થોડાક ઝાડોના વર્ગ પૂછ્યા. ગોકુલદામભાઈએ ત્યાં જ તે વર્ગો કરી આપ્યા. એટલે ગોરાની ખાતરી થઈ, અને પછી તો તે એટલો હીમો બની ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે “તમે હમેશાં અહીં આવતા રહેજો અને તમારે જે કંઈ લેવું હોય તે લેજો.” પછી તો ગોરા માહેબનું પણ કંઈ ન સમજાવું તે ગોકુલદામભાઈને પૂછતો. આ વાતનો પત્ર ગોકુલદામભાઈએ જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર લખેલો તેમાં લખ્યું હતું—“આ પ્રતાપ આપેલો છે.”

આ ભાઈ જયકૃષ્ણભાઈના સિખ હોવામાં ગૌરવ માને છે અને હજી તેઓ ગુળના અધૂરા મહેલા ચળને પૂરે કરવા તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ

લેખકના પણ તે મિત્ર છે. જ્યઃકૃષ્ણલાલ અમને જન્મેને જોઈ સતોત્ર અનુભવતા અસ્તુ.

‘કચ્છ વૃક્ષારોપણ મંડળ’ ના પ્રાણુ તો જ્યઃકૃષ્ણલાલ જ હતા. આજે યુવરાજશ્રીના હાથે વૃક્ષારોપણ કરાવે તો કાલે નાના કુંવરને હાથે વૃક્ષ વવરાવે. મહારાવશ્રીના જન્મદિવસે પોને અમૂક ઝાડ વાવવાનો સંકલ્પ કરે. કુંવરી સાહેબને હાથે પણ વૃક્ષારોપણ તો હોય જ. મુંબઈથી શેઠ શરદા વલ્લભદાસ આવે તો તેમના હાથે વૃક્ષારોપણ કરાવે. મહાત્માજી કચ્છમાં પધારેલા ને વખતે તેમના હાથે વૃક્ષારોપણ કરાવેલું. જે જગ્યામાં ગાંધીજીના હાથે વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું હતું ત્યાં આગળ ખીજાં ઝાડો વવરાવીને એ સ્થાનને ‘ગાંધીકુંજ’ એવું નામ આપ્યું છે. જ્યઃકૃષ્ણલાલ પોને જ્યારે પ્રથમ ગુજરાત પ્રાંતિક વૈદ્ય સંમેલન વખતે અમદાવાદ પધારેલા ત્યારે સત્યાગ્રહાગ્રમમાં જઈને મહાત્માજીની પરવાનગીથી પોતે એક વડ વાવી ગયેલા. મહાત્માજી આ ‘અવધૂત’ ને જોઈને ખુશખુશ થઈ જતા, ‘નવજીવન’ * મા રા. મહાદેવ દેસાઈએ જ્યઃકૃષ્ણલાલની નીચેના શબ્દોમાં સ્તુતિ કરી છે:—

“જ્યઃકૃષ્ણલાલની રાજ્યસેવા અને લોકસેવા સરખી છે. મેં એમને અવધૂત કહ્યા. કોઈ અવધૂત ઇશ્વરમાં જેવો તદાકાર હોય છે તેવા જ તેઓ પોતાના કાર્યની સાથે તદાકાર છે. કચ્છની જમીન ઝાડ વિના સદા તરસી છે એ વાત તેમના ચિત્તમાં પેસી ગયેલી છે, અને જેમ ગાંધીજી ફેટલા માણસ કાંતતાં થયાં અને ખાદી પહેરતાં થયાં એમ ઘડીએ ઘડીએ અને પળે પળે ગણે છે તેમ ફેટલાં ઝાડ કચ્છની ધરતીમાં નવા વવાયાં તે જ્યઃકૃષ્ણલાલ ગણે છે. રેંદિયાની ત્રાકની અણી ઉપર ગાંધીજીને રામની મૂર્તિ નાચતી જેવી છે; જ્યઃકૃષ્ણલાલ વનસ્પતિ માત્રની દેવતાની જેમ પૂજા કરે છે. ચાલતાં ચાલતા કધું ઝાડ ક્યારે વવાયું, કેમ ખીસી રહ્યું છે તેનો ઇતિહાસ તેઓ કહેતા જવાના અને પોતાનાં બાળકને જોઈને મા હરખાય તેમ ખીલતા ઝાડોને જોઈને તેમની છાતી ફૂલે છે. માંડવી બહાર રાજમહેલને રસ્તે એક જમીનનો કડકો ઝાડો માટે કાઢીને તેમણે ત્યાં ગાંધીજી પાસે વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું. ગાંધીજીનું સાલણીને પ્રગ્ન પણ સ્થળે સ્થળે વૃક્ષ રોપતી જાય અને સદા કચ્છને લીનો અને લીલો કરે એ જ્યઃકૃષ્ણલાલના મનોરથ છે. દહાડામાં સેંકડો જણને ઝાડ રોપવાનું કહેતા હશે.

“ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ ! જાંતુશાસ્ત્રી ફાખરના અભ્યાસ જેવો અગાધ હતો. ફાખર પ્રત્યેક જાંતુના ખવાસો, રીતલાતો; રહેણીકરણી, હરખ શોક, જેટલી સૂક્ષ્મ રીતે જાણતો તેટલી જ સૂક્ષ્મ રીતે જયકૃષ્ણભાઈ પ્રત્યેક વનસ્પતિનું જાણે છે. ફાખરને યૂરોપે જગપ્રસિદ્ધ કર્યો; જયકૃષ્ણભાઈને તો કચ્છ કરે ત્યારે ખરું ? ”

“ કચ્છને લીધો કરવો છે અને રસાગ પણ કરવો છે. એ માટે ખારી જમીનને રસાગ કરવાના અખતરામાં તેઓ દિનરાત મશગૂલ છે. રેતીને ઉડતી અટકાવવાને માટે કરવાના પ્રયોગો, તેની ઉપર જાંડાં મૂળ નાખીને જમીનને ઘટ્ટ કરનાર વનસ્પતિ, ઝાડોની વાતાવરણ ઉપર અસર, અને વરસાદને ખેંચવાની શક્તિ ઉપર વાતો સાંભળતાં તમે થાકો, પણ તેઓ કહેતાં નહિ થાકે.

“ અને છતાં તેઓ કેવળ અવધૂત નથી, ડૉ. રાખના જેવા વિનોદી સ્વભાવના છે. ચામત્તા ચામતાં ડૉ. રાખની જેમ તેઓ વિનોદ કરે છે. ગાંધીજીની પાસે જે મંડપમાં વડ, પીપળો અને શુગસી રોપાવ્યાં તે મંડપની શોભામાં શુદ્ધિ કરવા ઉદ્દેશ્યના જેટલા કડવાં તેટલાં જ રૂપાળાં ફૂલો ટગિલાં હતાં. મેં કહ્યું “ આ કેમ ટાળ્યા ? ” “ બીજાં ફૂલ અહીંયાં ક્યાંથી મળે ? અને અમે કચ્છીઓ ઇંદ્રવરણા જેવા છીએ તે મારે ગાંધીજીને બતાવવું જોઈએ. તેમણે મારા કાલની રાતની મલામા અમે કચ્છીઓ ઇંદ્રવરણાં છીએ તે ‘જોઈ લીધું.’ ”

એ જ કચ્છની મુમાશરીના ‘રમરો’ લખતી વખતે ગાંધીજીએ લખેલું—
“ શ્રી જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી એ શુગરાનનું બૂપણ છે. શુગરાનમાં પોતાના વિષયમાં તન્મય થયેલી યોડી જ વ્યક્તિઓ છે. તેવી પ્રધાન વ્યક્તિઓમાં શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી ગણે છે. બરડાનું ઝડેઝાડ અને પાનેપાલ તેઓ જાણે છે. જશરોપણ ઉપર તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે તેઓ એ કાર્યને પ્રથમ મ્થાન આપે છે, અને તેથી અનેક પરિણામો આવી શકે છે એમ માને છે. એ વિષે એમનો ઉત્સાહ અને વિશ્વાસ એવી છે. મને તો એનો એવ ક્યારનોય સાંગેસો છે. રાગ પ્રગળાવવાને માટે તો ત્યાં જહોનું જાન ધરાવનાર આવી વ્યક્તિ વસે છે ત્યાં તેને મંપૂર્ણ લાભ વર્ધન મુંદર વારિકા બનાવી શકે...”

આ વૃક્ષારોપણ માટે તો જયફૂલુલાઇએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. હમેશાં અમુક જાડ વાવ્યા પછીથી જ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા એમના પત્રો ઉપરથી જાણી શકાય છે. માંડવીમાં રોપ ત્યાં સુધી પોને જાડ વાવતા, ખીજા પાસે વવરોવતા, એ ઝડોનેા ઉછેર રોજ જોતા અને રાત પડે પોને કરેલા કાર્યના સતોષ અનુભવતા. ધન્ય એ લગની, ધન્ય એ તાલાવેલી ! !

કાઠડા રાજમહેલ બંધાઇ ગયો હતો અને તેમાં બાજ બનાવવાનો હતો અને સાથે સાથે રેતીના ઢુવા પણ દબારવાના હતા. મહેલ ત્યાં હતો ત્યાં રેતી ઉઠી આવતી હતી, એટલે એ કાર્ય જયફૂલુલાઇને મોપવામાં આવ્યું અને જયફૂલુલાઇએ અનેક વાગે બનાવી પવનને રોફી છોડે ઉછેર્યાં. કાઠડા રાજમહેલ આજે જાહેને કોઇ જુએ તો તેને લાગે જ ખબર પડે કે અહીંયાં પહેલાં રેતીવાળી જમીન હતી. પણ આ બધા કરતાં કદિન કામ તો તેમને ઉડતી રેતીના ઢુવાઓ દાખવાનું કરવાનું હતું અને અજબ ખંતધી તેમણે તે પાર પાડ્યું.

ઉડતી રેતીના ઢુવાઓ Sand Dunes

આશરે ૩૫ માઇલ સુધી પથરાયેલા રેતીના જાવરજસ્ત દગલાઓને સમુદ્ર તરફથી કુંકતો પ્રબલ વાયુ જ્યારે ઉડાડે છે ત્યારે એ દ્રશ્ય જોવા જેવું હોય છે. કચ્છના સુવરોજ કુમારશ્રી માધુભા સાહેબે માંડવીથી ૩ માઇલ દૂર કાઠડા રાજમહેલ બાંધવાનો વિચાર કર્યો અને આ ઢુવાઓને દબાવવા માટે શું કરવું જોઇએ તે માટે જયફૂલુલાઇની મદદ માગી. કચ્છના મહારાવશ્રીએ અગાઉ ધરોપિયત ઇજનેરોને આ ઢુવાઓ શી રીતે ખમેડવા તે વિષે પૂછ્યું હતું. પણ એ બધા માહેબોની બડી બડી વાતો સાંભળીને ચતુર મહારાવ સ્તબ્ધ બની ગયા હતા. ‘એ રેતી લગડી લઇ જત્રા એક નાનીશી રેલ્વે બાંધવી, પછી તે રેતીને ડાબામા ભરી ભરીને કુંગરોની ખીણોમા ભરવી, કુંગરોને બધ બાંધવા’ ઇત્યાદિ કરોડોના ખર્ચવાળી યોજનાઓ રજૂ કરવામા આવી હતી. મહારાવશ્રીએ જ્યારે જયફૂલુલાઇને આ વિષે વાત કરી ત્યારે જયફૂલુલાઇ ઉડતી પડ્યા હતા ! જયફૂલુલાઇને કરોડો રૂપીઆની જરૂર ન હતી. એમને મન એ કામ મહેનું હતું અને તેમણે જ્યારે પોતાની યોજના મહારાવશ્રી પાસે મૂકી ત્યારે મહારાવશ્રીના આનંદનો પાર રહ્યો ન હતો.

‘દુવાઓ’ એ શબ્દ મુગરાતના લોકો માટે નવીન છે. કચ્છ કાઠિયાવાડના લોકોને તે શબ્દ સારી રીતે જાણીતો છે. ‘દુવા’ એટલે સમુદ્ર કિનારે જામેલા રેતીના ટગલા. આવા દુવા સમુદ્ર કિનારે ન હોય તો દરિયાનાં પાણી રોકાય નહિ. નદીઓમાં ધમધમ આવતી રેતી સમુદ્રમાં ભેગી થાય છે અને સમુદ્ર એ રેતીને કિનારે કાઢી નાખે છે. એટલે કિનારે આવી રેતીના ટગ જામે છે. દયાળુ ભગવાનની આ કૃપા છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્રિત નથી થતી. દરિયાનાં પાણીને અંકુશમાં રાખનારા આ દુવા છે. અનેક વર્ષો પછી આ જ રેતીના કુંગરા બંધાઈ જાય છે. પવન જોઈથી પુંકાય છે ત્યારે આ રેતીના ટગલામાંથી રેતી દૂર દૂર સુધી ઉડે છે અને આજુબાજુનાં ખેતરો, ઘરો, ગામો વગેરેને નુકશાન કરે છે. ખેતનાં સુધી તો દયાળુ પ્રભુ આ દુવાઓ ઉપર પોતે જ વનરપતિ ઉગાડીને રેતી દાખવાનું કામ કરે છે, પણ ધમ્વરની અગમ્ય લીલાને અપૂર્ણ માનવીઓને પરિચય ન હોવાથી લોકો એ દુવાઓ ઉપર ઉગેલાં છોડ ઝાડ કાપી લઈ જાય છે અને દોગે પણ તેને ખાઈ જાય છે. પરિણામે ધમ્વરના કાર્યમાં મનુષ્ય વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે અને એનું દુઃખ પણ જડજલ મનુષ્યો ભોગવી રહ્યાં છે.

આવા ઉડતી રેતીના દુવાઓ દખાવવાનું કાર્ય મહેલું નથી હોતું. સુદિ-શાળીની સુદિની તેમાં કસોટી થાય છે. માંડવીને કિનારે પણ મૂકતાં સુમારેને આવા દુવાઓનાં દર્શન થાય છે અને કેટલાંય મકાનો આવી રેતીમાં દટાયલાં જાય છે. આ આપતનો કંઈક રસ્તો કરવો જોઈએ એમ ધારીને જ કચ્છના મહારાવશ્રી ખેંગારજી બહાદુરે જયકૃષ્ણભાઈને કચ્છ જોવાયા અને ત્યાં જઈને જયકૃષ્ણભાઈએ એ કામ લાયક થયું. પોરબંદરમાં આવો અનુભવ કંઈક જયકૃષ્ણભાઈને થયો હતો, પણ અહીંના પ્રભાસમાં તો તે નહિ જેવો જ અભાસ દુવાઓને કેમ દખાવવા તે વિશે અંગ્રેજોમાં જે કંઈ સાહિત્ય હતું તે જોઈ અને કામ આરંભ્યું.

જયકૃષ્ણભાઈ કુદરતનાં લાકડાં હતા અને પોને માનના હતા કે ધણાંખરા કાર્ય તો કુદરત પોને જ કરે છે. આપણે મનુષ્યોએ તો તે કાર્યને જોવાનાં જ હોય છે. મનુષ્યોને જે આંખો હોય તો કુદરતનું કાર્ય એ જોઈ શકે છે. દુવા ઉપર આપોઆપ કેટલાક છોડ ઉગતા હતા એ એમણે ખ્યાનપૂર્વક જોઈ લીધું. એ રેતીના ટગલા ઉપર ઉગનાર છોડનાં મૂળોમાં કેટલાં લાંબાં હોય છે તે

પણ જોઈએ. પવન કદાચ દિશામાંથી આવે છે, પવન સાથે શું શું જડીને અહીં પડે છે વગેરે ધ્યાનપૂર્વક જોવા લાગ્યા અને કુદરતે જ તેમને દુવા કેમ દબાવવા એની પ્રેરણા આપી. ત્યાં જ તેમણે દુવા ઉપર અખત બંદોબસ્ત રાખવા રજોવાળો રોક્યા એક પણ માણસ કે પશુનો ત્યાં પગ ન પડે એની સાંભાળ રાખી. થોડાક કુંવારના ક્યારાઓ (Squares) કર્યા. ચોમાસામાં જોના લાકડા આગ્યા તેનાં યીજ તે ક્યારાઓમાં વેર્યાં. જે દિશાએથી પવન આવતો હોય તે દિશા તરફ ખરસાંણી થોરની વાડો કઠગવી. આવી રીતે કાપડો આરંભ કર્યો અને એકાદ વર્ષમાં તો નવાં નવાં છોડાડાડ દુવાઓ ઉપર ઉગવા લાગ્યા. જોત જોતામાં દુવાઓ લીલાછમ થયા અને રેની દબાઈ.

કાકડા રાજમહેલ આગળ યુવરાજ કુમારશ્રી માધુસા માહેજી માટે એક મહેલ બંધાવો હતો ત્યાંથી જ આ કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. હાલ ત્યાં જઈને જોના-એ લીલાછમ વનસ્પતિથી આચ્છાદિત થયેલા જાણે હુંગરા ન હોય એવાં દુવાઓ જોવા મળે છે. એ પ્રતાપ જયમુખ્યભાષનો.

યુવરાજકુમાર શ્રી માધુસા માહેજીના પ્રાધવેટ મેકેટરી મી. સ્મીથે ‘ ટાઇમ્સ એન્ડ ઇન્ડિયા ’ જુલાઈ ૧૫, ૧૯૨૭ માં “ The conquest of the Dunes ” નામનું સમ્મ લેખ લખ્યો છે. એ લેખમાં તે જયમુખ્યભાષના આ બગીરથ કાર્ય માટે નીચે પ્રમાણે ઉત્ત્તમને કાટે છે:—

“ The result has already exceeded expectations..... Any layman would be bewildered by the great number of various grasses, creepers, bushes and trees of which Mr. Jayakrishna knows and which he is steadily introducing or encouraging.

“ The question remains how to deal with the huge dunes of the moving Dunes. Mr. Jayakrishna is not one to be staggered by the problem. From his own experience and from the close study of such works as ‘ Tidal Lands ’ by Carey and Oliver, and Bagnard’s chapter on Dune Fixation in the ‘ Elements of Sylvi-

culture, ' he knows how to tackle and eventually bring to anchor these elephantine dangers....."

આસંગિક વિવેચન.

ખેદનો વિષય છે કે આખા કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાંથી આ રેતીના દુવાઓ કેમ દબાવાય છે, એને માટે જયકૃષ્ણલાલ શું કરે છે તે જોવા જાણવાની કોઈને જરૂર કેય પરવા નહોતી, ત્યારે સ્મીથ સાહેબ જેવા એક યુરોપિયને, તેનો આ વિષય ન હોવા છતાંય, કેવળ કુતૂહલ દષ્ટિએ જ તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને જયકૃષ્ણલાલ પાસેથી કળે કળે બધું કટાવી લઈ શીખી લીધું. પોરબંદરમાં દરિયા કિનારે રેતી દબાવવા માટે જે નાના પાયા ઉપર પ્રયાસો થયેલા તે જાણવાની પણ કોઈએ દરકાર કરી ન હતી. કચ્છમાં પણ તે જ સ્થિતિ ! આપણા ઉપર પરદેશીઓ રાજ્ય કરે તેમાં શી નવાઈ ? આપણને નવું નવું જાણવાનું મન જ યત્ન નથી એનું શું કારણ હશે ?

બડપુડ જેવો હાઇકોર્ટનો જજ એક શોખ તરિકે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે; રાજકુમાર કૉલેજનો પ્રિન્સિપાલ ચેસ્ટર મેકનોટન જેવો મદા-પુરખ કેવળ શોખને માટે જ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવા માટે જયકૃષ્ણલાલ જેવાને ખૂણેથી શોધી કાઢી લાભ લે અને પછીથી ' સૌરાષ્ટ્રનો ફોસરા ' લખવા જેટલી લિમિત કરે; એડી = જેવો એક બાયોલોજીકલ અને ઇથેલોજીકલ સર્વે કરનાર વિદ્વાન (M. A., Ph. D., F. G. S. etc.) કુંગેરામાં પત્થરોનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં વનસ્પતિઓને ઓળખવાનું પણ ન જાણે; જૂની શોધ જોળમાં જ રત થયેલ મહાનુભાવ કેમ્પબેલ સાહેબ જેવા પણ અવારનવાર વનસ્પતિના નમૂનાઓ મોકલી મોકલીને નવીન વનસ્પતિઓનો પરિચય વધારતા રહે; સોરાઠ પ્રાંતનો પોલિટિકલ એજન્ટ બેલ સાહેબ જયકૃષ્ણલાલને બેન્-ડ્રિયન-ગ્રીક-કૉઇન્સ માટે પત્રો દ્વારા પૂછપરછ કરે ! ક્યાં યુરોપિયન વિદ્વાનોની આ વિદ્યાપ્રિયતા અને ક્યાં આપણી વિદ્યાદરિજતા !

* એડી સાહેબ પણ જયકૃષ્ણલાલના પરમમિત્ર હતા. તેમણે બમનગર, પોરબંદર વગેરે રાજ્યોની બાયોલોજીકલ અને ઇથેલોજીકલ સર્વે કરીને ગુજરાત સમગ્ર લખ્યા છે. આ વિદ્વાનને વનસ્પતિ ઓળખવાનો કાર્ય શોખ હોય, તે પાટે " Touch-me-not Plants " ઉપર પુસ્તક લખવા પ્રયત્ન કર્યા અને તે વિશે વારંવાર જયકૃષ્ણલાલને પૂછવડા.

હાઇડ્રાન્ટના આપણા કોઇ દેશી જજ સાહેબને માથેરાન મદાયલેશ્વરની વનસ્પતિઓ જાણવાની પગલા છે ખરી ? કોઇ પણ કોલેજના પ્રોફેસર-અને ખુદ બોટનીના પ્રોફેસર-ને તેના કંપાઉન્ડમાં ઉગતી વનસ્પતિઓ જાણવાનો શોખ છે ખરો ?

આથી જ જ્યકૃષ્ણલાઇ યુરોપિયનોને ખૂબ વખાણતા અને આપણા દેશી લાઇઓના અગાન અને અર્ધદ્રવ્યપાંડિત્ય માટે વારંવાર શોક દર્શાવતા, યુરોપિયનોએ જ્યકૃષ્ણલાઇનો જેટલો લાલ લીધો છે તેટલો, ખરેખર તેના ૧૦૦ મા લાગનો પણ, દેશીઓએ ક્યાં લીધો છે ? અને આપણા લેકામાં સારા માણસની કદર કરવાની શક્તિ પણ ક્યાં છે ? એ લેકા તો ધૂળમાં પડેલું સોનું ૧૦૦ જ જેટલું શેકે છે. **बुद्धिर्यस्य बलं तस्य.**

* * * * *

વાઇસરૉય લૉડ ઇરવીન કચ્છ પધારવાના હતા ત્યારે કાંકડા રાજમહેલ ઉપર એક Botanical Exhibition વનસ્પતિઓનું પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી થયું હતું. જ્યકૃષ્ણલાઇએ એ કામ પાછળ એટલી સખત મહેનત ઉઠાવી કે ટૂંક વખતમાં પ્રદર્શન અતિ સુંદર, દર્શનીય બની શક્યું હતું. એ પ્રદર્શનને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા જ્યકૃષ્ણલાઇએ તનતોડ શ્રમ લીધો હતો. આ લેખકને તેઓશ્રીએ એ કામમાં સદાય આપવા માટે બોલાવ્યો હતો, એટલે તેને એઓશ્રીએ લીધેલા શ્રમની સારી ખબર છે. કીણામાં કીણી બાખત ઉપર તેઓ જાતે ધ્યાન આપતા અને સવારના ૮ થી રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી પોતે જાતે કામ કરતા. ભલભલા સુવાનો યાદીને લોથપોથ થઇ જતા, પણ એટલી ઉમરે તે યાકતા નહિ. પ્રદર્શન જોઇને લૉડ ઇરવીન અને તેમની મંડળી ઘણી ખુશ થઇ હતી. પ્રદર્શનનો ખ્યાલ મેં પ્રગ્ધાનમાં આપ્યો છે તે જિજ્ઞાસુઓએ જોઇ લેવો.

આ પ્રદર્શન જોઈવામાં પછી એખીસીનિયાના ગવર્નર સર જૉર્જે આર્ચરે કચ્છ પધાર્યા હતા, ત્યારે ફરી પાછું એણે જ પ્રદર્શન જોડવવામાં આવ્યું હતું. એ વખતે રાજમહેલ ઉપર એક લગ્ન મેળાવડો જોઈવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે નામદાર સુવરાજ કુમાર શ્રી માધુલા સાહેબે જ્યકૃષ્ણલાઇની નીચેના શબ્દોમાં તારીફ કરી હતી :—

“ચારિત્ર, દેશપ્રેમ, રાજ્યભક્તિ, ચૌર્ય, ઉદારતા, જનસેવાની સતત ધૂન આદિ અન્ય બીજા ગુણો જેના જીવનમંત્રો છે એવી અસાધારણ લગ્ન વ્યક્તિ-

ઓ દેકે કાળમા, દેકે દેગમા પ્રલંભા અને આજ્ઞાન બને છે જેમની ખાન આજનો મદાન મેળાવેલો ગોસ્વવામા આ-એ છે તે પણ એની જ અજ્ઞાપાત્ર અગ્નિ છે અને એ અગ્નિ તે આપણા મી જયકૃષ્ણ હૃદય

“છેલના પાચ વર્ષની તેમની અતિ ઉર્જવન કાર્યાદિ વિશે મનિ બન અનુભવ છે અને મને કહેવા ઘો કે આત્મી પગર વધે પણ તેમણે પેના કામમા યુવાનને પણ રાગમાવે એવો શ્રમ અને ઉત્સાહ દર્શાવ્યા કે આત્મી માથે એમનું નિગ્ધિમાનપણ તથા પોતાના કામમા મામાને ગમ ગમ ઉત્પન્ન થાય તે માટેની મતન કાર્યો તો નવજ ઘણવારપ છે ‘માત્ર જ્ઞાન જનમમાગતે ઉપયોગી કેમ થાય’ એ જ એમનું યતનસન છે અને તે તાત્પર્ય મી પનારવા તેમણે ” કચ્છ રમ્ધાનની વનપતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા ઉ મોકુ દાગર મચિન પુસ્તક તૈયાર કરી આપણી સમક્ષ ગુરુ કૃપા છે અતમા આજના ખામ પ્રમગ પગ આરવા મને કહેના અતિ આનંદ થાય છે કે મી જયકૃષ્ણભાઈ તમારા અથાગ ઉદ્યોગ, નિગ્ધિમાનપણ, જનમેવા મોટે ઉત્સાહ, ગત્યભગ્નિ અને દેગપ્રેમ આદિ ગુણોની આત્મપાદ, તમારી અધ્યમની આત્મી ઉર્જવન કાર્યાદિને મદદગના આદી, તમારૂં આયુષ્ય વડુ દીર્ઘ અને એમ કચ્છ છું ”

આ જ પ્રમગે જયકૃષ્ણભાઈને આન તોના વજનનો મુવલ્લનો નામ નામનાર શ્રી મદાગર સાટેનના મુનારક દત્તે બેઠા રગમા આ-એ હતો અને માથેમાથે નામદાર શ્રી હરુગશ્રીએ જયકૃષ્ણભાઈના પગરમા મમિષ ૫૦ મેરીનો વધાગે દરી આપ્યો હતો તેમ જ એ પ્રદરન એક નામી Kotana Lal Mahajan વનપતિ પ્રદર્શનના સ્પમા ફેરી નાખવાનું ફગમાન પણ થયું હતું આ બોગેનિનન મુગિવમ માટે પગથી જયકૃષ્ણભાઈએ મમ પણ આરબેડુ હવે એ કામની તી મિથિન છે તે પ્રશ્ન બનેલો !

કચ્છના મદાગવશ્રીની તેમ જ કુવગગશ્રીની તેઓ ઉપર અથાગ મમના માના હતી અને તેમની મદાવસ્થા વલ્યમા વધ તેમને ‘ગેટ બોગેનિન’ તરીકે નામની જ નોકરી મોપી હતી કચ્છ ગત્યે વાર- માણુમની સાગી કરુ જી તે જાણી ઘણાને આનંદ થયો હતો અને થાય એ અબાવિક છે

આ પગી સવન ૧૯૮૩ મા નામદાર માકુલા આટેનના કુવરીશ્રી ગાનકવગમા પગળ્યા ત્યારે ફેરીથી ગગમરન ઉપર એક નાનું નું વનપતિ

પ્રદર્શન ગોરવવામા આવે. અને તે પણ ખૂબ જ મગ્ન થયું હતું પ્રદર્શનો કેમ ગોરવવા તેમા કંઈ જાતની જોલા યુગી એ તો જ્યંતુલુભાઈને મગ્ન આવડતું હતું ઓઝમા ઓઝ ખચે જા કેમ લવાય તે જ્યંતુ પુમાઈ ની જનણતા પીળા ઇશ્વરજી નડના પા. ટેંગ લીના ત્રીજા કમદા ઇત્યાદિના ૧૨ ખૂરના ડુડા લીની નનસ્પતિ મોના થ મો ઇત્યાદિ મનોજ ૧૨ જોના જોવા થતા અને તેમાની જ્યંતુલુભાઈની ગમિ જ્વાદિનો આપણને ખ્યાન આવતો

આ પડી તે જ મ નમા તેઓ મુન ગયા અને ત્યા જુજના ના મોટા માવાથીના જન્મો મન પ્રમજે પોનાના ખર્ચ એ વનસ્પતિ પ્રગન પ્રગ્નને જરી બતાવ્યું હતું તે નખતે મુદામા ૧૦ થી ૧૨ દલાગે રપો પણ કરાવેના જ્યંતુલુભાઈએ મહા માઈના શુભ હસ્તે મુદામા ગે ૧૩ વવરાવ્યો હતો જે અઘાપિ માધીવડ તરિકે ઓઝખાય છે

મ ૧૮૫ મા જુજના ના કમારની મેરજાજીના જન્મોત્સવ નિમિત્તે ત્રીઆગાપુરાના મદિરમા ના કમારની મેરજાજીના શુભહસ્તે આસોપાન તથા તુનમીના વૃક્ષોનું વૃક્ષારોપણ શ્રાવ્યું હતું વિજ્યા દ્વામીને વિશે ત્રી નાનીયા સંસ્કૃત પાશ્ચાતીના મનમા ગળ્યના ડુમ્મરી એ લવ્ય જનસ્પતિ શાસ્ત્ર પ્રદર્શન જોરેન અને નની હાધાન ક્રિયા ના કમારની મનુલા માટે મના શુભ હસ્તે શ્રાવવામા આવી હતી અને મોનમરીના વૃક્ષનું વૃક્ષારોપણ શ્રાવવામા આ યુ હતું

આ પડી શ્રી મુરેશ દીક્ષિત (વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખતે ૧૮૫૮ થના પહેનવદના ગજગતી લાઈ) રેતીના દવાઓ જોવા માટે જ્યંતુલુભાઈ પામ ગના હતા જ્યંતુલુભાઈ તે વખતે એટલા બધા અશક્ત હતા કે તેમની માથે જાતે ન જઈ શકના અને પોતાના જમાઈને કુરેશભાઈ માથે બધું જોવા જોગ બતાવના માટે મોની આપના મુરેગલાઈએ કુમાર મામિકમા તેમની આ મુનામતનો મહત્ત્વ પગિયમ આપેનો છે જ્યંતુલુભાઈના આગ્રહથી મુરેગ લાઈએ જુજની આધુનિક હાઈસ્કુનમા Botany ઉપર એ લાઈ પછી રેન આ જ મુરેશભાઈ વનસ્પતિશાસ્ત્ર નું અંગ્રેજીમા લાઘાતર શરૂતા હતા તે માપુ તશે આ કાગપત્રી પાઠગતી જ્યંતુલુભાઈએ ના લખવાથી પડતુ મુદામા આવે. એવા મમાચાર મને જ્યંતુલુભાઈના જમાઈ તરફથી તેમન મગ્ન આ મન્યા છે

જયકૃષ્ણલાલએ પોતાના જાધા પુસ્તકો નામદાર યુવગજકુમાર શ્રી માધુલાને અર્પણ કરેલ છે અને શ્રી માધુલા માહેમ હવે જયકૃષ્ણલાલના સ્મારક તરિકે જયકૃષ્ણ બોગેનિકલ લાઇબ્રેરી ' સ્થાપના છે જયકૃષ્ણલાલને પોતાની દયાની દરમિયાન કારકા ગજનહેન ઉપર એ પોતાના ગ્રાંથી હતી

નામદાર યુવગજ કુમારશ્રી માધુલા માહેમ જયકૃષ્ણલાલનું બાવનુ ગજનહેનના કપાઉન્ડમા ખૂંદનું મૂકવાના છે એની ઉમ્મી ખબર આવી કે જયકૃષ્ણલાલનું માતૃ સ્મારક તો ' બોગેનિકલ એક્ટિવિઝમ ' અને ' મોગેનિકલ લાઇબ્રેરી ' જ મોર્ચ થકે

પ્રકરણ ૧૫ મું.

માણવીયજી અને મહાત્માજીનાં આમંત્રણ.

ભારતભૂપણ્ય પંડિત માણવીયજીમાં સારમાં સારા માણસોને જેમવાની મુંઠર શક્તિ છે. ગુજરાતના અન્નેક વિદ્વાન રા. રા. આનંદશંકરભાઈને માણવીયજીએ પોતાના ઠરી લીધા છે અને આયુર્વેદિક કૌશલેજી માટે ગુજરાતના મર્ચન્ટ્સ વૈદ્યરાજ રા. રા. જલ્દવજીભાઈ ત્રિકમજી આચાર્યને પણ કાશી ખેંચ્યા હતા. માણવીયજીની ચોકેર આંખો જ્યદૃષ્ટ્યુભાઈનું જવાહીર પણ મારી રીતે જોઈ મઘ હતી; એટલે જ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં વનસ્પતિ ઉદ્યાન (Botanical Garden) જનાવવા માટે અને એમના વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો લાભ લેવા માટે તેમણે આગ્રહપૂર્વકનું નિમંત્રણ જ્યદૃષ્ટ્યુભાઈને આપ્યું હતું. આ રહ્યો તેમનો પત્ર:—

માણવીયજીનું હિંદુ યુનિવર્સિટી માટે આમંત્રણ.

॥ શ્રી: ॥

કાશી વિશ્વવિદ્યાલય,
ચમારસ, ૨૧ જુલાઈ ૧૯૨૨.

ધીયુત જિજ્ઞાસુજી રૂપ્રજી ઠાકર મહાશય,
નમસ્કાર—

મુસકો શ્રી યાદવજી શ્રીકમજી મહારાજસે યદ જ્ઞાનકર ઘહુત પ્રસન્નતા હુરેં કિ આપને વનસ્પતિશાસ્ત્રમેં ઘહુત પરિચય કિયા હે ઓર ઉસકે વિષયમેં ઘક મારી પ્રગ્યમી પ્રકાશ કિયા હે. હમ લોગ કાશી વિશ્વવિદ્યાલયકે આયુર્વેદ વિમાગમેં ઘક વનસ્પતિ

वन लगा रहें हैं । मैं बड़ा अनुग्रह मानूंगा यदि आप कृपाकर यहाँ आँवें और विद्वानाजी मढ़लीमें काशी वासका सुख अनुभव करें और आयुर्वेदके उद्धार और उन्नतिमें सहायता पहुंचाने के लिये घनस्पति वनके धामानेमें सम्मति और सहायता दें । याद-घजी महाराज यहाँ इस समय हैं और उन्होंने यह संकल्प किया है कि इस कार्यकी उन्नति के लिये वे यहाँ कुछ दिन तक वास करेंगे । मैं अभी यहाँ २० बीस दिन रहूँगा । यदि आप इस बीच यहाँ आनेका निश्चय करें तो कृपाकर मुझे तार या पत्र के द्वारा सूचना दे दीजियेगा ।

सुख आशा है यदि आप आँवेंगे तो यहाँ का कार्य देखकर आप बहुत प्रसन्न होंगे ।

आपका अनुग्रहकांक्षी

मदन मोहन मालवीय.

॥ वन वासी नयकृष्णलालनु दिन तो गली नख गेवा भो पीगज्जु
 हनु पपु ने अपने पोने प्रधानभायी जी पखु नन्ता नहि ओगी कम
 नना. गी ली ओ पतना ननामभा तेमले वपु हनु के— ननप्रतिशास्त्र
 अन्धाय भनेम मेर अ मग ही मस है पगु मान्यर । अग यद रागरे
 ५ वग्गम छलु आ ह धु मधीर आ है भुमे ओ दात गे ।
 गहा ह छ ५ पगारी कर नमो तस नगनेमे लम्भने मे अग भग्गनी
 अम्भ गी आगमान कु भेनेरीगही अमर से तगीवन नरम हो गही ह
 गानी परनगेगी मन नहि मानता परगु यहेमे मनागस तकम
 नरा ६ न देम मि है हीरेमगी आदवा थ अग होमा तो ओ
 भमय मताग्ग विश्वविद्यालय के आयुर्वेद विभागमे जनप्रतिम न (गोट
 भिन गा न) के दशन ओके कृतार्थ होउगा

आप श्रीमानम कृपामक्षी

नयकृष्ण ५३२७

म रावदा नमन स्वीय ७६

‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ હિંદીમાં.

પં. મદનમોહન માલવીયજીને રા. રા. વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” ની મહત્તાની વાત કરી હતી. વૈદ્યરાજ જાદવજી-ભાઈના કહેવાથી પં. માલવીયજી ઉપર જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” ની એક નકલ પણ બેટ મોકલી આપી હતી. આ પછી માલવીયજીને “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” નો હિંદી અનુવાદ કરાવવા સંબંધી રજૂઆતો પત્ર ગાળ્યો હતો.

અહીં એક વાત કહી દઉં. ધણું ખરાં પુસ્તકોમાં “All rights reserved. Copy Right” આવું લખેલું હોય છે. “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” છપાઈ રહ્યું ત્યારે રવ. સાક્ષર શ્રી ઇન્દુલાલભાઈએ તેમને “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” માટે પણ કોપીરાઈટ લેવા કહ્યું હતું, પણ જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ ધણી આનાકાની દર્શાવી હતી. છેવટે તે વિદ્વાન્ સાક્ષરના મનને નાહટકે માન આપી તેમણે “સર્વ હકકં કર્તાને આધીન” એમ છપાવ્યું હતું. એટલે જ્યારે પં. માલવીયજી જેવા મહાપુરુષ તેનો અનુવાદ કરાવવાની પરવાનગી માગે ત્યારે તો તે ના કહે જ શાના ? “હવે ખુશીથી હિંદીમાં અનુવાદ થાય” કહીને રજૂઆતો આપી દીધી.

હજી મુધી અનુવાદ હિંદીમાં પ્રસિદ્ધ થયો નથી, પણ એ ત્રણ વર્ષમાં થઈ જશે અને ત્યારે તેની સારી કદર પણ થશે.

વિદ્યાપીઠ માટે મહાત્માજીનું આમંત્રણ.

મહાત્મા ગાંધીજી પોરબંદરના રહીશ, એટલે પ્રથમથી જ પોરબંદરના આ હોરાને સારી રીતે ઓળખતા હતા. જ્યારે મહાત્માજી આફ્રિકામાં હતા અને મત્યાગ્રહ ચાલતો હતો, ત્યારે “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” માથી લીખવાના શુભદોષ વાંચીને તેમણે તાત્કાલિક વાળાઓને લીખવાનો રસ આપ્યો હતો, અને ધણું ખરાં તે મેસેરિયા સારો થઈ ગયો હતો. આફ્રિકાથી હિંદ આવ્યા પછી જ્યારે જ્યારે મહાત્માજી પોરબંદર જતા ત્યારે ત્યારે જ્યઃકૃષ્ણભાઈને મળતા અને એમની અભ્યાસની તન્મયતા જોઈને પરમ રાતોય અનુભવતા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો કંઈક ખ્યાલ આવે એવા ઉદ્દેશથી મહાત્માજીએ જ્યઃકૃષ્ણભાઈને નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો:—

મત્યાગ્રહાત્રમ,
સાનગમતિ

ભાગથી પં. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી

તમારા અલગ વાચી મને આનંદ થયો ચિ પ્રભુદાસની ઇચ્છા હોય ત્યા
સુધી તમારી પાસે રહી શકે છે તને નવગણ નહ અહીં મહાવિદ્યાનયના
વિદ્યાર્થીઓને વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર થોડા વ્યાખ્યાન ન આપો ? ને આવો
નો ગળના દિવસે પૂરા થયા બા ગોવલ્લુ થઈ રા-

ચૈત્ર સુ ૪

મોહનદાસ ગાંધીના

વ મા

ત્યારે પ્રથમ ગુરુગત પ્રાતિક વૈષ્ણ મનેન અમદાવાદ મુકામે ભગપુ
હવે ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈ મનેનના અત્યંત આગ્રહને વન થઈને પોને ૧૦૪
જેટનો તાવ હોવા છતાં અમદાવાદ પધાર્યા હતા મનેન બાદ ગુરુગત વિદ્યા
પીઠના વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યો મમજ એક ગમિઃ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું
તેમની તમિષત મારી હોય નો પ્રેમાભાષ હોનમા તેમના ભાણે કરાવન
એમ અધ્યાપક રામનાથપુભાઈનું કહેવું હતું પણ તમિષતને નીચે તેમને
પાછા જતું હતું એટલે તમ નન્યુ નહતું

વિદ્યાપીઠના ભાણે આપી રહ્યા પડી જયકૃષ્ણભાઈ મત્યાગ્રહાત્રમ
મના હતા અને ત્યાં એક વડનો ડોઢ ગોપી આવ્યા હતા મહાભાઈના નાન
ગતી વખતે તેમણે યાત્રાગીના સુદર ફૂનો મહાભાઈને ધયા હતા જે ને
મહાભાઈ ખૂબ ખુશી થયા હતા

પ્રકરણ ૧૬ મું.

માંદગી—અવસાન.

પોતપોતના જાનના દુગ્ધ જેવા માટે વારંવાર જનુ પડતુ, એટલે જનુ-
 કૃષ્ણભાઈ મોટે ભાગે ગિટ ઉપર જ ચારી કરતા. જેટલો વખત પોતે
 પોતપોતના જાનના દિવસ બમેશા ઉપર ચારી તો હોય જ ટાંક વખત
 તો આખો દિવસ ગિટ પર મુસાફરી કરતા આ જાનની સ્વારીને લીધે તેમની
 અમરમા, પાંડની અવધાનતા દુ ખર્ચા ઉપડ્યો હતો. સિ તેર વર્ષ મુધી તો ભાગ્યે
 જ એમને કંઈ રોગ થયો હતો. મિ તેર વર્ષ પડી રડ્યો દુ ખર્ચા જણાયો
 હતો અને ત્યારે તે રોગ નીચ વેના આપતો ત્યારે રોક કરી, આમનની રામડી
 પી, જન આરામ નહ તે વેદનામાથી મુક્ત થતા આમ છતાં પણ અવાર-
 નવા ગાડીમા કે મોડા અને ક્રિટ ઉપર ચારી તો હોય જ પરિણામે જ્યારે
 ત્યારે મુસાફરી થતી ત્યારે ત્યારે કમ ખૂન કમ ખાલી અને દુ ખ પછુ ખૂન
 ભોગવતા ધણીય રેડીઓ ' હવે આગમ હો તો સાર ' એમ તેમને વારંવાર
 નેતા પણ તે કોઈનું ન જ માને આની શારીરિક સ્થિતિમા કોઈનું આગ્રહ
 ભયુ આમ ત્રણ આવે તો ખડા થઈ જતા અને જાણે કંઈ જ ન થયું હોય
 એમ જુવાનની માફક ચાલતા પ્રથમ નૂરતત પ્રાતિક વેલ મમેનન વખતે
 મમેનનના કાર્યકર્તાઓના અત્યાગ્રહથી, ૩-૪ કિમી તાવ હતો અને કમર
 ખૂન દુ ખતી હતી છતાં, અમદાવાદ ગયા હતા અને ત્યાં જઈ પોતાનું કર્તવ્ય
 પૂર્ણ કરી આન્યા હતા મારા જેવો કોઈ તેમની પામે જઈ ચડ્યો તો પડી
 મધુ જ દરદ ભૂલી જતા અને મારી માથે બરડામા આવવા તૈયાર થઈ જતા
 રણીય ના કહુ, પણ એકના બે ન થાય Wall paper ઇન્ડસ્ટ્રીકલ એટવી
 પ્રમુખ કે શરીર બિચાર એવી સ્થિતિમા તેમની આસા ઉઠાવવા તૈયાર થઈ
 જતુ અવારનવાર આવી સ્થિતિ આવ્યા જ કરતી મારી ઉપર એક પત્રમા
 તેમણે લખેલું, " બધા કહો છો કે રેલ્વે સ્ત્રી, રેલ્વે સ્ત્રી પણ રેલ્વે સ્ત્રી

મને છે ? તમારી પાસે દવાખાનામાં દોષ તો થોડો મોટી આપણે જાણી હવે
' અમને નથી નવગયુ, ચુલ્લુ હમે વડપણમાં ગેરવિદ મા'ડુ '

આ ૪ સ્થિતિમાં નેચો મ્હો ગયા અને ત્યાંના મમનુ તો પૂરુ ૪ નુ
વળી પાણુ બિટ તૈયાર જ હતુ હેવો મહાગવત્રીએ તેમને મા' ખામ જા
આપી અને દુઃખ ક્યો કે ' હવે તમારે બિટ ઉપર ન બેસના આ માડીમાં ૪
બેસુ તમારે તમાર સગીર માયવવુ જ જોઈએ ' એમને તે એ ૫ !
માડીમાં બેસના પણ માડીમાં કમરને સુખ મેનુ મને ૬ હા ૧૨ કમના મા
૧૨ હતી એમનુ ૪

એમને આ મમની રૂઝિયા ધણા મમયથી ચાનુ હતી સગીરને રૂઝ
આગમની ૪૪૦ હતી એમ ૪૪૦૦ વૈલો મેના, પણ એ મહાનુભાવને આ
મની તમા ન હતી તેમને તો સગીર પામેથી જોડુ લેવાય તેમનુ મમ વેનુ હતુ
કોઈક વાર વિનોઆ કહેના પણ ખરા કે ' હવે બિચારી તમિયનને પણ -
વાડ છે ? પેરન દામા ૧૫-૩૦ વોલ મુધી તે બિચારીએ અને સાને ગળથો
હવે તેને પણ કોઈક દિ ગળ તો જોઈએ ને ! હુ તો ગળ આપુ નહિ, એમને
તે તેની મ્હાનુઅન લીવ લે તેમા મા' જોડુ કેમ લખાડુ ૬ હુ બી તન
આમનની ગજડી પીવગલી કોઈ વખત અવર અને મ્હુગી ખરારી, તેનુ
મન મનાવુ હુ અને તે બિચારી મમ ૬ હોઈ માની પણ જન્ય છે ૥
બિચારીને કેમ આપવો નેમએ પણ હવે તો અમમ મમમ એમ મને
હાથે છે '

આમ જના મિ નમ પયારીમાં ન મને લહેરમાં આવે તો દિયમાં ઉતર
એ મેનરજ નાખીને મુદ્દ મે ૧' ૮૨ ના મેન મુ ૮ ના મેન મા
૧ વાગે દિયા ઉપરથી અમ્મમાન પડી ગયા જોડી જમજા પમનું દા કે આ ૧
મુ એમને લાચારીથી પયારીસા થયા આ અસ્થિમજ (અસ્થિમા)
થી તેમને પણ દુખ મુદ્દ મેનુ પ-મુ હતુ આ મા' ૧ વિને તેમના જમજા
ગ નુનીયાય મ્હાલજી વ્યામ જે જમજા ની મ્હાનુમા દન તેમની
પામેથી મને નીમેની દડીકન મા' છે —

• જુલ્યા મેનુ આ ન મે આડખની તેમજ મીમેમી - - ૧૨
મેનને ઉતરે

“ ડૉક્ટર માહેનની સલાહ એવી થઈ કે મયામા પગ મૂક્યો હોય તો પણ જનની માથે થઈ જશે પરંતુ મયામા મૂકતા દુખાવો યાય તે દુખાવો માનમ ન પડે એટલા માટે કૉરોડોઈમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કૉરોડોઈમથી ધનના માણસો ગભરાય અને નામદગ હજુ શ્રી માડની હતા એટલે તેમની ગત વિના કૉરોડોઈમ ન લેતા એમ ને એમ જ પગ મયામા ગખવાની તજવીજ કરી

‘ મયામા પગ રાખની વખતે ડૉક્ટરે ખૂબ જ કાળજી લીધી પણ દુખાવો પડેલ થયો પણ તે મહન કરી લીધું

‘ મયામા રહ્યા પછી પગનો દુખાવો મરી ગયો પરંતુ રાત્રિ પડતા મયાની ગાદીની ગમી, આખાય પગમાં કેળતર, પમના આગના ભાગમાં પગનો થાણો લાગવાની પીડ, આખાયે પગમાં અમલ પીડા થઈ, નાતે ઉધ ન આવી અને દુખના બગડા પાડવા બાથમાં આ દુખ જોઈ ધનના માણસો ગભરાઈ ગયા આખી રાત જાગ્યા અને બીજો દિવસ મવાગમાં ડૉક્ટર માહેનને નિવૃત્તિ કરી મયામાથી પગ કાઢી નાખ્યો પછી ધમત્રા માટે નિર્નિમેષ આપ્યા પણ સાથે ઉપરનો સોજો ન ગયો પગનું હલનચલન તપ્ત બધ ગખવાની ડૉક્ટરની સલાહ હતી ”

માદગીની દિનચર્યા.

- (૧) દૈન વડી ૧૧ થી શ્રી ગીતાજનો પાઠ શરૂ કરાયો
- (૨) શ્રી મત્યનારાયણની કથા વાચવાની બાધા લીધી
- (૩) માદગીની કોઈ પણ વાતો નહિ કરતા પ્રબુનું સ્મરણ કથાવાર્તા શ્રવણ ભજન આદિ શરૂ કર્યા
- (૪) અગિયારમથી દિવસમાં ત્રણ વખત શખનાદ કરવાનું ભરી કયું
- (૫) મરજર અને જગુઓ માટે લીબડના પાનનો ધૂપ અને ખુશનુમાં હવા કરવા માટે પાદડીઓ અને ગુગળ-વૂપ દર રોજ ભરી રાખ્યો
- (૬) પગની તમામ ટ્રીટમેન્ટ (સારવાર) એ ડૉક્ટર માહેન માર્ફેત
- (૭) ખોરાકમાં ફક્ત દૂધ અને કાજુ જ ચાતુ રાખ્યા બીજું કંઈ જ નહિ શિશુ સાફ ન આવે તો તે માટે રા વૈદ્યરાજ મહારા રત્નાધની કામી રાત્રે લેવાની ભરી ગમી

(૮) પેલામની ગમી જણાતા પોતાની પ્રિય દત્તા ગમેતો અગમ્ય અને
મો ૧ માર્ગમા નાખીને પીના

(૧) હા નપુ ના પાકે નુધ ૩ ૮ નેના

આ પ્રમાણે માનવીના વિશેષ પસાર ગયા હતા એવામા તેમના એમના
એ પુત્રા સુદામેનની સુરાવ આવી રૂબએ તેમને ઘડપણમા આખર વખતે
દોહિતનુ મુખ એઆડયુ જયદ્રુણનાના આનનો પાગ ન રચા એ આનના
પત્રા તેઓશ્રીએ જાને મને નખ્યા હતા પણ હથરને આ આન મમતો નહોત
નુદામેનને સુરાવડમા એપીનાવ (એપીમીમીયા) વા ૧ થો ઘણા ઉપચાર
ગવામા આઆ હતા અતે મુદામેન દેવનો પામ્યા જયદ્રુણલાઇને મા
આ ના અરખર અમલ્ય હોય અને થયુ પણ તેમ જ આ આગાનથી જયદ્રુણ
બાઇ પણ પચાવ પામ્યા મન ૧ ૮૬ ના મામમર નુ ૧ ૨ ના રો ૧ ૪ ૮ મા
આ મહાન આત્મા અ મ્ય થઇ ગયો જોનજોનામા એ ખમર મુ ૧૭૧ માર્યા
વાડમા નાઇ ગઇ તમામ મુખ્ય મુખ્ય પાગએ એ મજાન અ માને યોગ્ય
નિરાપા દિ અપી ૮૩ વાની જનનીવાનો આમ રજુ અત આઓ
હસવને ૧ ૩ તે ખર ૧ ૧ મવાએ મન વાત

સ ગન જયદ્રુણનાઇ પોતાની પાગા તેમના પત્નિ અને સુદામેના
મને નખ્યા ગયા હતા પાગામી મુદામેનનો પુત્ર પણ દેવો પામ્યો જય
દ્રુણલાઇના રિધવા પત્નિને કલ્પ કપરી નપુ ઘા ઝીનવા ૫ થા ૧ હસવ
વો નિ ૨૦ ૧

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કુદરતના ખડતલ ભક્ત.

આઈ ઈંગ્લેન્ડીએ તેના "ગ્લૉકમ ઓફ ધી વોડર્મ ઓફ ધી ગ્રાઉન્ડ" એ નામના ગ્રંથમાં કુદરતના ખડતલ ભક્ત 'A thoroughgoing naturalist' નું રમિક વર્ણન નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

~ " નિમર્ગભક્ત ખરેખર મુખી મનુષ્ય છે. દુઃખના સ્વના મેલવાના તેને વખત જ નથી હોતો. એને માટે તો આ પૃથ્વી કાચ જેવી પારદર્શક છે, ત્યાં એ મર્વત્ર મોડો મંબદો, અનેક બિન્નતામાં મેડુસી એક પ્રકારની એકતા, નિયમ, કારણ અને કાર્યની અત્રૂટ મૂખયા વગેરે અપ્પ રીતે જોઈ શકે છે અને પરિણામે તૂટી સ્વાર્થ, લઘુતા અને અવ-આનંદના કુંડાગામાંથી નીકળી તે વિશ્વબધુત્વ, દિવ્ય આનંદ અને મેલમાંથી મળતો આનંદ વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય માધી શકે છે.

* Happy truly is the naturalist. He has no time for melancholy dreams. The earth becomes to him transparent every where he sees significancies, harmonies, laws, chains of cause and effect endlessly interlinked, which drew him out of the narrow sphere of self interest and self pleasing, into a pure and wholesome region of solemn joy and wonder.

Our perfect naturalist should be strong in body; able to . . . climb a rock, turn a boulder, walk all day, uncertain where he shall eat or rest, ready to face sun and rain, wind and forest, and to eat or drink thankfully anything, however coarse or meagre, he should know how to swim for his life, to pull an oar, sail a boat and ride the first horse which comes to hand, and finally he should be a thoroughly good shot...."

નિર્મર્ગનો ખરો લાભ શરીર ખતલ હોય છે તેને જાણ ઉપર ચડવું, નીચા હવેમા માગ્યા, આખો દિવસ પગે મુઠાફરી કરી-ચગેમા આનંદ આને છે. ગખડના ગખડના જે વૃક્ષ સુકડું ખાવાનું મજે તે તે દારૂથી ખાઈ લે છે એ કયા ખાને અને આરામ કયો તેની પરમા વિનાનો હોય છે સૂચનો તો અને વરસાદની ધાગણો અથવા વારંટોળિયા કે અગ્નિની નિર્જનતા તમે ગભગરી શકતા નથી જે કંઈ ખાવા મળ્યું તે ખાત લેવામા તે આનંદ માને છે આત્મરક્ષણ માટે જેને તરતા આવડતું હશે, હવેસા મારતા તે શીખ્યો હશે, તેડી હંકારતા તે જાણનો હશે અને ગમે તેવા તોફાની ઘોડા ઉપર તે સ્વાગ થઈ શકતો હશે વગી તે આનંદ બંદુક ફાડનાર પણ હોવો જોઈએ ”

જયકૃષ્ણભાઈ જેવા ખડતલ કુદરતના લક્ષ્ય ગુજરાતમા બહોં દિલ્હી-સ્તાનમા ધણુ ઝોગ હશે. તેમનું સ્વદેશ શરીર ગમે તેવા કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર હતું. તેમનો હસમુખો અભાર આજુ બાજુના મકલ વાતાવરણમા હાસ્ય રેવાની શક્તિ ૨૫-૩૦ માઈલ પગે ચાલવું એ તેમને મન રમત હતી અને ૧૭-૩૫ વર્ષની ઉંમરે મારા જેવા નસરતી યુવાનને મુઠા કરી નાખે એવી જડાથી તે ચાલી શકતા, દિવસના દિવસ મુઠી ઉઠે ખેસવું અથવા ઘોડેખાર થવું તેમને મન કાઈ ભારે વિમા નમા ન હતું. એક બે ગાઉ ઘોડે ખેસી આવ્યા પછી મારી કમર દુખી ગઈ કહેનાર રાત્રી મનુષ્યોથી જુદી જ રીતે જન્મે તેમને મગ્યા હતા ધરની ચાર બિંતોમા ભરાઈ રહેવું તેમને જરૂરિયાત ગમતું નહિ. જાડના ખુંડ જોઈને તે રાજી રાજી થઈ જતા કુંગર ઉપર કૂદતા કૂદતા ચડી જતા વનસ્પતિ જેવા માટે હું જ્યારે તેમની માથે બરડામા જતો ત્યારે દુ કાટા કાકગની સલાજ લેવામા તેમની પાઠગ પડી જતો ૧૭૫ વર્ષની ઉંમરે બરડામા સસવાળા બચ્ચાની જેમ અહીંથી તહી ને તહીથી અહીં દોડદોડ કરી મૂકતા ન હોય એટલી સરલ ત્વરાથી તે ચાલી શકતા તે વખતે નીચું નમાને કાટા કાકગ જેવાની તેમને ટેવ નમેલી માથા ઉપગના જાખરા અને ગખગા હથથી સહે લાધથી ખસેડીને તેમાથી પસાર થઈ જતા

જુવાનીમા તો તેમનું શરીર ‘પચ્છદ’ હતું રચારીઓ તે જોઈને બંદી જતા એક મુઠી પડે તો મામો માણસ બોલ બોલો થઈ જાય એવી તેમનામા

તાકાન હતી તેમના ભગ્નાડ 'મિત્રો' પામેથી મેં બગ્નના પર્વટનોમાં કાનો કાન માલત્યુ છે કે "ભાઈ ! એ આવે ત્યારે અમારે પાછળ દોડવું પડતું હતું. તેની ખૂમ તો બનતે આવજી ઘુઘુચો નેપ એવી ! ન્યાયે ગુસ્સે ભરાય ત્યારે આખોમા વાત લોલી જરાઈ આવતું. અમે તેને કહેતા કે 'અત્યા જય-ફાલુ ! તું મ અમારી મોખનમા અમારા જેવો કંડા થઈ જઈશ, 'ત્યારે તે ખડખડાટ કમતો "

મુમાફગી અવનત વનગ્પતિ પર્વટનોની મુસાફરી-મા નીકળતી વખતે તે ભાગ્યે જ થોડાક નાખતા મિનાય ખીજુ' માથે લેતા. મોટા મોટા મિત્રગ માથે ફરનાગ મુખગરાઓને ન્યાયે જોતા ત્યારે તેઓ ભારે વિનોદ કરતા "ભાઈ ! આપણે તો ખરડામા જઈએ તોય આવા મોટા મિત્રગઓ લઈ જતા નથી, પણ આપણને કયા તેમની માફક કામગ અવધવો છે કે પંચાત પડે ? એવા લોભને બગ્નમા ફેગવવા જોઈએ અને ભગવાદે બતાવવા જોઈએ "

૭૭ વર્ષની ઉમરે તે મારી સાથે બગ્નમા મિયેસ્વર આવ્યા હતા કડ-કડતી કડી હતી શરીર પણ હલુ' ન્તરને લીધે લેવાઈ ગયું હતું અને કેડથી ઝનાઈ ગયા હતા, તે ખતા મિયેસ્વર જવાનુ માલગતા અમારી માથે આવડા ન્યાય થઈ ગયા હતા અને ના ના કહેતા પણ પ-ક માઈવ આવેયા આ જતા જાપિ પગથ પી કરાવવા દે નહિ કે 'ઓ બાપ !' ની સ્વાર્દ ખૂમો ન પાડે ધન્ય મદનશીલતા ?

જિહગીબરમા તે આ કે કોશીને અડક્યા નહોતા તેમનું માનીતું પીણુ સુન્નમેન-ગસુફરે (નીચો કોશી) હતું. આ કોશી તેઓ ધગમા રાખી મૂડતા અને મહેમાનોને ભાવપૂર્વક સખાડતા અને વખાણુ કરતા તેમને લીધે પોરન દરમા ઘણાંયે લોભ આ કામુદાની કોશી (જયકૃષ્ણલાઈ એને મુદામા મૂન જહેતા) ખીતા થયા છે આ કોશીના પ્રચાગ માટે જયકૃષ્ણલાઈએ "વૈધ કંપતર " મા લેખો આપ્યા કે અને દરેક પ્રદર્શનોમા પણ તે સાથે ગખતા ' અહોતો ! આટ આટલી નીચો કોશી આપણે અહીં આ થાય છે પણ લોભને તેની જઈ તમા જ પડી નથી. કે પ એન્ડ ક' મારી ઉપર વેગનો બધ નીચો કોશીના ખીયા મગાવવા માટે લખે છે, તમારી પોઅન્સ કોશીમા આ ખીજ મોટા પ્રમાણમા ભેગવવામા આવે છે, આમા લોહ, ગધક, વગેરે

ઉત્તમ તન્યો છે, પણ આપણે તેને ન વાપરતા ચા અને ઢાંચીના ડાંગાઓ વાપરીને પંદેશીઓને ખગલીએ છીએ !” આ તેમના ઉદ્ધારો હૃદય જુવાના નથી

દાત ગયા પડી તે દસમી અને ખરૂંતુ પાણી જ (ખરૂંતે પાણીમાં ચોળી નાખી પાણી ગાળી વેતુ તે) ફક્ત મુઝાફરીમાં લેતા અનાયામે તે દૂધ મળતુ તો દૂધ પી લેતા

ગયા ડિમેન્શનમાં (૧૦-૧૦-૧૯૦૬) પાંચ આયુર્વેદ મનેજના પ્રિન્સિપાલ, મારા ગુરુવર્ધ શ્રી અમૃતલાલભાઈ પ્રાણશકર પંડ્યા કેન્દ્ર માહવીના ત્યાગી દેશભ્રમ રા રા ગોકુલદાસ ખીમજી, દુ અને જયકૃષ્ણભાઈ બરડો જોવા માટે બિનેશ્વર ગયા હતા અમે મગપુર રોડને ઉતરી, ગામમાં બેસીને મિનેશ્વર જતા હતા ગ્રામમાં ગ્યારીઓનો એક નેસ આ-ચો ત્યા થઈને અમારે ગાડુ જતુ હતુ અમારે નેમની ગચ્છા અને મિયામ ગ્યારીઓના દુ ખો વગેરે સાલગવા હતા એટલામાં એક રંગ ગ્યારી ત્યા થઈને જતો હતો, તેણે જયકૃષ્ણભાઈને ઓળખી કાઢ્યા (જયકૃષ્ણભાઈ પેન્શન ઉપર ગયા પડી ભાગે જ બગડામાં આવના, એને વચમાં આશરે ૨૦ વર્ષનો ગાળો પડી ગયેનો અને નવા નવા અમલદારો પણ ઘણા મદનાઈ ગયેના) ત્યાર જ તે વૃદ્ધ ગોપાળે રાડ પાડીને બધા ગ્યારીઓને બોલાવ્યા અમારે ગાડુ ચોલા યુ જોત જોતામાં ૨૫-૨૦ ગ્યારીઓ, તેમના જુવાન ડોઝરો અને નાના નાનકો વગેરે દોડી આ-ચો પેના વૃદ્ધ ગ્યારીએ તેની પોતાની ‘રમિક’ ભાગમાં જયકૃષ્ણભાઈની ઓળખાણ કમરી એક લેનો રોમાં જોવા ગ્યારી દૂધની દેમડી લઈ આ-ચો ખીન્ને ૪-૫ તામળા લઈ આ-ચો, અને ભરી ભરીત અમને આપવા લાગ્યો. જરા પણ કૃત્રિમતા નહિ, બોગે વિવેક નહિ, ‘અરે બાપા, તમે અમારે આગણે ક્યાથી ? અમે તે તમને ખીંટ ન આપીએ ?’ કહેતા જાય અને દૂધના તામળા આપતા જાય. જયકૃષ્ણભાઈ ની આખમાં ઝગઝગીયા લરાઈ આ-ચો અને અમારા બધાની આખોમાં પણ કંઈક એવી જ અસર થઈ જયકૃષ્ણભાઈએ પછીથી પેમા આપવા માડ્યા, પણ કેમે કરીને પેનો ન લે ! આ દૃશ્ય જોઈને મને દિલીપ અને મુદ્દશિષ્યા ને વસિષ્ઠ આગ્રમે જતા રસ્તામાં મળવા આવેલા વૃદ્ધગોવારો યાદ આ-ચો હતા જયકૃષ્ણભાઈની આખમાં આનંદમાં પાણી ઉબરાતા હતા

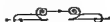
ચિનોદ એમને અનિશ્ચિત હતો. ન્યાયીઓની વાતો કરતા તેઓ ખૂબ હમના.

એ કદિ ગામમાં જઈ ઓળખીતાને ત્યાં નાગ્તો ન કરે. ગામની પાછળે વડ કે પીપળાની છાયમાં નદી કિનારે બેઠી પોતે નાગ્તો શ્રી જે અંત પડી ન મળેને મળુ હોય તો ગામમાં જાય.

વૃદ્ધાશ્રમમાં પણ કદિ તે મારા પનગમાં નગમ સુવાળા માદવા પાથરી સતા નહિ બીડીથી ભરેનો એક ખાગ્તો, તેના ઉપર પાથરેના એક બે ગરમ કામળા અને ઉપર ચાદર. બમ આટલુ જ તેમની રાખામાં લેાય. ઓદવા માટે પણ ગરમ કામળો જ હોય કેડ કુ બે અને ફરે કે તારમાં ફરે, પણ આવી પથારી ન જ બદલે એ કહેતા કે 'મારા કમળ સાડકારી નગમ ગાદના જડે છે બીડીનો ખાગ્તો ખૂબ લોલપાત્ર દીનો હોય કે, એને તમારા કામળા સ્થિરતા આપના કળા કે પાગિયા જડેલા જનપનગો કળતા મને આ વધુ ગમે છે.'

રાતે ધ્યવસ્થા કરીને સ્થળ જતા સવારમાં હમેશા વહેલા જમતા અને નાલુપાણી ફરી નાહી લઈ સૂઈ ઉગતામાં ગેરમદિરે જવા તૈયાર થઈ જતા પોગ્ગદરમાં હોય ત્યાં સુધી મુદ્રાભાષના દર્શન કર્યા વિના ન ગેં ફાલુની બગી જોઈ પોતે આનંદમાં આવી જતા રાધાભાષના કે સુભદ્રાભાષના દર્શન કર્યા પછી આખમાં ઝગઝગીયા ભરાઈ આવતા ઘણી વખત તો હું માથે લોહ એટને મદિરની બહાર નીકળી મને કહે, "બાપાનાન ! આગે તો સુભદ્રાભાષ મને તારી ખગર પૂજતા હતા. બાપાવાય ! તમારી ઉપર એમની ભારે કૃપા બાગે છે ઘણી વખત મને સ્વપ્નામાં પણ તમારી ખગર પૂજે છે વાહવાદ !'

વૈષ્ણવ હોવા છતાં મારા વિદ્વાન જૈન યતિઓ પાસે પણ જતા અને ઉપદેશ સાલગતા ઘણા જૈન યતિઓ સાથે તેમને મીઠી સંબંધ હતો જૈન મુનિ ત્રિવેદ્યદ્રુ પ્રત્યે તેમને પૂજ્યભાવ હતો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

અને જયકૃષ્ણભાઈ

૨૧. કીર્તિકર અને જયકૃષ્ણભાઈ

સુપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞ સ્વ. કીર્તિકર (Lieutenant Colonel K R. Kirtkar. F. L S, J M S) વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર અંગ્રેજીમાં ઘણા પુસ્તકો તેમ જ લેખો વગેરે લખેલા છે તેમજ 'Poisonous Plants of Bombay' એ ભાગ, Indian Medicinal Plants એ ભાગ વગેરે પુસ્તકોએ તેમની કીર્તિમાં ઘણો વધારો કરેલ છે.

જયકૃષ્ણભાઈના વખતમાં તે વખતે મદ્રાસે ઘણા વિનીત જિગ્યાસુ વિદ્વાન પણ હિંદમાં હયાત હતા હવે તો તેવા જિગ્યાસુ યુગોપિયનો પણ નથી અદ્વી-આવતા કે નથી આપણા હિંદીઓને પણ તે વિષયનો કંઈ જાણ સ્વ. યે કે કીર્તિકર વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં સમર્થ નિષ્ણાત હતા અને એને જ લીધે એમને 'દેવો ઓદ ધ લીનીયમ મોમાયટી' (F L S) ની માનવત ઉપાધિ મળી હતી તે વખતે એ ઉપાધિ હિંદુસ્થાનમાં ઘણા ઓઠા માણુઓને મળેલી હતી આ વિવિધ શક્તિસંપન્ન વિદ્વાન જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર વારંવાર નમૂનાઓ મોકલીને પોતાની શકાઓનું સમાધાન મેળવતા હતા ન ઓળખે તે નમૂનાઓ તેઓ મોકલી આપતા, તેમણે ન જોયા હોય એવા નમૂનાઓ જયકૃષ્ણભાઈ પાસેથી મગાવતા અથવા અમુક નમૂનાઓ સંદિગ્ધ હોય તો તે બંને નમૂનાઓ મગાવતા આવી રીતે વનસ્પતિના લીલા સમકેત્યાયે નમૂના ઓની તેમણે જયકૃષ્ણભાઈ પાસે માગણી કરી હતી અને ઘણી વનસ્પતિઓ ઓળખી હતી એ પ્રખર વિદ્વાન પોતે એક પાના લખે છે —

Alexandra Lodge

Andheri

25 Sep 10

My beloved Bhai Jayakrishnabhai

Yours of the 26 to hand yesterday Thanks for it.

After I wrote to you enclosing the plant you name as *Tridax procumbe is*, the following day your friend વૈદ્ય જડાવજી ટ્રિકામ્જી called & presented me with a nicely bound copy of your most excellent work વડા ડુંગરનાં વડાંબુડાં. It does credit to your superb knowledge of Indian Botany. To me you are an authority on the subject. I shall write to you more fully on your work. Indeed I can find no mistakes. I have much to learn from your book.

I hope you are well. With kindest regards

Bhai Jayakrishna,
always remember me
your most grateful brother
K. R. Kirtikar

P. S. You are my guiding light in Botany.

કીર્તિકર સાહેબની ધણી બહેન જયકૃષ્ણભાઈએ મુધરાવેલી હતી, વારંવાર નમનાઓ મોકલી આપ્યા હતા. કીર્તિકરના ધણાય પત્રો અઘાપિ જયકૃષ્ણભાઈના સન્નિધમાં મોકૂદ છે. પરિશિષ્ટમાં તેમાના કેટલાક આપ્યા છે.

આવો વિદ્વાન "To me, you are an authority on the subject"—અને "You are my guiding light in Botany"—"વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમાં તો તમે જ મારા પ્રમાણ છો," "વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં તો તમે મારા પ્રયત્નક દીપક છો" એટલો ભાવ દર્શાવે એ શુ ચુગરાતના વનસ્પતિશાસ્ત્રી માટે મગર થવા જેવું નથી ?

પણ એકલા કીર્તિકર જ શા માટે ? જયકૃષ્ણભાઈ ધણાખરા વનસ્પતિશાસ્ત્રીએતે પોતાનાથી બનતી એટલી સહાય ઉદાર હૃદયથી આપતા. ડૉ. નેઇમન (ફલાવરીંગ પ્લેન્ટ્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાનો લેખક), ડૉ. ડિમક (મૅટીરિયા મૅડિકા અને ફારમાકોપિયા ઇન્ડિયાનો વિદ્વાન લેખક), ડૉ. થીયોડોર ફ્રેક (માથેરાન ફ્લોરાનો કર્તા) વગેરેને જયકૃષ્ણભાઈએ પોતાના વનસ્પતિશાસ્ત્રના શાનનું દાન કર્યું હતું.

બોમ્બે બ્રૅન્ચ ઓફ ધી રૅયલ એસિયાટિક સોસાયટીની શતસંવત્સરી પ્રમોવિજ્ઞાન વિભાગ આગળ ૧૯૦૫ ના જન્યુઆરીની ૧૯ મી તારીખે સ્વ

પ્રતિષ્ઠિત "Progress in Natural History during the last Century" નામનું મનનીય લાખણ આપેલું. તે લાખણમાં પણ ૨૧ પ્રતિષ્ઠિત સાદેજ જયકૃષ્ણલાલને લૂગ્યા નથી.—

1 "They form the Second edition of Dr Khory's original work published, many years ago, under the same name—'The materia medica of India'. It is full of varied information originally supplied by my friend Mr. Jayakrishna Indraj, of Porbandar. Jayakrishna's knowledge of Indian plants is always accurate * Mr. Jayakrishna, besides, supplied a good deal of valuable information to the Rev. Mr. Nairne when Mr. Nairne's work, already referred to, was in progress." p. 17.

* આ જ સંદર્ભવાળે એક જીએ પણ લખાય એવું છે તે આ રીતે :—

Alexandra Lodge,

Andheri, 19-1-11

My dear Bhai Jayakrishna Indraj,

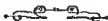
Thank you very much for the specimens which all came in good state. I have examined them all. and will soon mount them on good brown papers. But do you know that in paper printed in ink such as newspapers, the moths & worms don't attack plants readily?

Your kindness induces me to trouble you still further, and that is to ask you to kindly make for me a full collection of as many more plants of *Barda Dunger* and other places as you can, round about you

I shall pay all expenses, mind you. What I want is a full collection, identified by you. To me you are an authority. You may depend on my word that you are the most reliable person, as regards identification of plants, I have ever known in my life.

Yours very sincerely,

K. R. Kirtiker.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

જયકૃષ્ણભાઈનું પુસ્તકાલય.

કોઈ પણ પ્રાણી મનુષ્યતાના માપ માટે જેમ તેનું સાહિત્ય જોવામાં આવે છે, તેમ વ્યક્તિના માપ માટે તેનું પુસ્તકાલય જોવામાં આવે તો વ્યક્તિ કેવી છે તે મહેજે આપણા સમજવામાં આવે એમ કહી શકાય.

જયકૃષ્ણભાઈના પુસ્તકો જોતા જ તે એક લાખ હૃદયના પુરવ્ણા હતા એમ કહેવાનું મન થઈ આવે છે. ગુજરાતી, હિન્દી, વગર વગેરે ભાષાના લોકિત વિવિધ પુસ્તકોનો તેમની પાસે મોટો સંગ્રહ હતો. એ પાઠ્યાલયના તમામ પુસ્તકો તો તેમની પાસે હોય જ, કાગળ કે બન્ને ગ્રાંથ મિત્રો હતા, બન્ને લોકો હતા.

પુષ્ટિ માગના ઘણા પુસ્તકો તેમની પાસે હતા કેટલાક હસ્તલિખિત પુસ્તકો તો અત્યારે મળના પણ દુર્લભ એવા હતા તેમના મોળા ભાઈ, જે પરમ વૈષ્ણવ ભક્તકવિ હતા તેમનો આ મગ્રહ તેમણે મરણ વખતે જયકૃષ્ણભાઈને મોપ્યો હતો. જયકૃષ્ણભાઈએ ઘણા પુસ્તકો વૈષ્ણવ મંદિરોમાં બેઠા આપી દીધા હતા, જના ૫ જે મગ્રહ હતો તે અમૂલ્ય કહી શકાય એવો હતો.

નવનકથા, ડ્રવનચરિત્ર, ઇતિહાસ ઉપર પણ ઠીક પ્રમાણમાં પુસ્તકો હતા. ડ્રવનચરિત્રો વાચવાનો તેમને ભારે ગોખ હતો. મળતા સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો તે અચૂક ઇતિ સુધી વાંચી જતા.

પણ આ બધા કરતા મોટો અને વિશિષ્ટ મગ્રહ તો વનરપતિશાસ્ત્ર (બોનેની) ના પુસ્તકોનો હતો. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મોટેની ઉપર જેટલા થિટ મથો મનાય છે તેટલા બધા જ મથો તેમની પાસે હતા એમ કહું તો અતિ શયોક્તિ નહિ જ થાય. આમાંના ઘણાખરા પુસ્તકો અચારે હિંદમાં ભાગ્યે જ

મગે છે હુકમ ફોર ઓફ ક્રિટિશ ઇન્ડિયાના ૭ વૉલ્યુમો અત્યારે ૫૦૦ રૂપિયા ખર્ચના પણ નથી મળતા હિમ્મતી મગિયા મેડિકા, લાકુડનની એન્માઇકનોપીયા, વૉલ્ટ (Volut) નું કવક્તા દોષની રોગમગનો ફોર ઇન્ડિયન વીન્ડનેનો ફોર મેડિકા ડા ઝેવનો ઓમે ફોર ગ્રેહામનો ઓમે પેન્ટમ, જોન્ડીમનો ફોર ફોર ઓફ નોર્થ વેસ્ટર્ન એન્ મેડિકા ઇન્ડિયા વાઇટનુ આઇમિન્ડ પેન્ટમ ઇન્ડિ-ઓરીએન્ટાલીસ, વાઇટ અને આગનોટનું પ્રોડોમ ફોર પેનીન્સુલી ઇન્ડિ ઓરીએન્ટાલીમ મખાગમ અર્જુનનો ઓમેડગ, મેક્સ ગ્રામીમ ઓફ ઇન્ડિયા વગેરે હિમતી પુસ્તકો ને અત્યારે મોખાગા દામ આપના પણ હિલ્લમા લાગ્યે જ મગી રહે છે તે જયકૃષ્ણભાઈ પામે હતા.

હુકરના સાત વૉલ્યુમો તેમને રેવરડ કેમ્પબેન માહેમે ભેટ આપ્યા હતા (જુઓ પરિનિષ્ઠ) નેર્નલ્ડ ફાનરીંગ પેન્ટસ ઓફ વેમન ઇન્ડિયા નો નેઇમે પેતે જ, તેમણે આપેલી મહાત્મના બદનામા બે આપેલ આ મિત્રાન બીજા કેટલાક પુસ્તકો પણ યુરોપિયન મિત્રોએ તેમને બેમા આપેલા એ ચેસ્ટર મેકનોટન ઘણા પુસ્તકો ભેટ આપ્યા.

આ પુસ્તકો જયકૃષ્ણભાઈને અતિ પ્રિય હતા પણ તેમને પુત્ર ન હોવાથી, તેમ કોઇ તેમનો વારસો મલાગે એવો માણુમ ન હોવાથી આ બધા પુસ્તકો તેમણે પોતાની દયાનીમા જ યોગ્ય માણુમો તેમ જ સમ્યાએન મમપણુ દરી દીધા હતા ક્રિટિ માર્ગના તમામ પુસ્તકો પોત્તમ દગ્ગી વેપ્લુવ હવેનીઓમા ભેટ આપી દીધા હતા નવનમ્યા, ઇતિહાસ વગેરેને લગતા પુસ્તકો પોરમ દર સ્ટે લાઇબ્રેરીમા બે આપી દીધા હતા તેમના મોગેનીના પ્રિય પુસ્તકોમના કેટલાક આ બેખમને તેઓથીએ બે આપ્યા છે, કેટલાક રા રા વૈદરાગ અમનવાનભાઈ પ્રાણુચક પાલિતે આપ્યા છે, અને બાળના ચોક્ક પોતાની સાથે કલ્લ માગી, વખત આવે કામ આવે એ હેદેશથી, ૮૪ ગયા હતા એમણે ધાયુ હાન તો મોગેનીના પુસ્તકોના આશરે મે ત્રણુ હમર રૂપિયા હપતવી શકત પણ પુસ્તકો વેચે એવા એ મુદ્દ હલ્લના ન હોના પુસ્તકો આપની વખતે તેમની આખમા ઝગઝગીયા લગત આવના.

પ્રથમ તો આ પુસ્તકોના ૫ વર્ગ પાડીને દરેક વર્ગનાં પુસ્તકોનો સી રીતે નિકાલ કરવો એ તેમણે નક્કી કરેલું. એટલીનાં તેમ જ પુરાતત્ત્વને લગતાં તમામ પુસ્તકો શ્રી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરને અને સ્વ. પં. ભગવાન-શાસ્ત્રભાઈનું જીવનચરિત્ર લખવામાં કામ આવે એવાં કાગળીયાં રા. રામનાગાયણ પાંકડને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ખેનીચાડી અને વનવિદ્યાને લગતાં પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. વૈદ્યનાં પુસ્તકો રા. વૈદ્યજી અમૃતશાસ્ત્રભાઈને કે મને અથવા હેવટે કાઢ વૈદ્યમલાને ભેટ આપવાનો વિચાર હતો. આમ ગોઠવણ થઈ હતી પણ પછી વિચાર ફેર્યો હતો. કેટલાંક વનસ્પતિનાં પુસ્તકો મને ભેટ તરિકે આપવામાં આવ્યાં હતાં, થોડાંક વૈદ્યરાજ અમૃતશાસ્ત્ર પટ્ટણીને આપ્યા હતાં અને બાકીનાં તમામ પોતાની માથે કબજા લઈ ગયા હતા. કાંઈક રાજમહેલ ઉપર જે પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તે વખતે નામનાર સુવરાજ કુમારશ્રી માધુભા સાહેબને પોતાની પાસે રહેલાં બધા પુસ્તકો, પોતાની હયાતી બાદ, આપી દેવાની પોતાની ધારણા મને જણાવી હતી.

વનવિદ્યા, બાગાયત, ખેનીચાડી, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ભક્તિ, ઇતિહાસ, જીવન-ચરિત્ર, કથાવાર્તા—આદિ વિષયના પુસ્તકોનો મોટો ભંડાર એક જ જગ્યાએ રચ્યો હોત તો કીક ચાત, પણ એ ‘આવીયા’ ની ૧૧૦૧૧૧૫—વિચર તરંગો—વિચિત્ર હતા એક રીતે કહું તો એ ‘ધૂની’ હતા મનમાં આવ્યું તો તે તે વખતે જ કંઈ નાખતા.

પુસ્તકોના તે પરમભક્ત હતા અને ધરણા કરતાય વધુ સંભાળ તેમને મારે રાખતા જરા મારું પુસ્તક ક્યાંક જોવામાં કે સાલગવામાં આવ્યું હોય તો તે જરૂર મંગાવી લેતા એમનું જીવન એમના પુસ્તકાલયે જ ધડકું હતું એમ કહું તો ચાલી શકે.

પ્રકરણ ૨૦ મુ

ઉપમ હાર.

૧ એમ સી દાવડ (૧ ૧ Pts D) મારી પરના અપ પનમા લખે છે એમનુ એપ પન જેમા ભગિભાગ તથા Concentration વિષે એમનો માધ્યમ અનુભવ જણાવેનો હતો અને જે મે જાણી રાખ્યુ હતુ તે ઘણી તપાસ કરના છતા મગતુ નથી નથી દિગીર છુ

જ્યકુ જુલાઈની ઉદાર મનોહરિતિ વિધાના નધારા માટેની એમની કાળજી મરચવીના એપ સાચા અને અધાર પૂતારી તથા I am nature to nature ની ૧૧૧ કમ જમ શકાય ન વિગેતુ એમનુ સિદ્ધાન્ત—એ માનતો એમના ઉવનચરિતમા ખામ ભાગ મૂકવા જેવી મન જણાય છે

જ્યકુ મુલાઈનુ ઉવન નોખાતર હતુ એમનુ ઉવનપદ અને વાણી તાણાથી ગુથાય ન હાઈ તેન પૂરતા ન્યાય આપવાનુ તો શક્ય નથી જ કેટલીક વાતો તો એવી કે જે અત્ય રના જમાના આમગ ગજ થાય તો તેને સેકો ગાડપણુ અધના બાનિસતા ગણી કાઢે જ્યકુ મુલાઈ ખગ ભગ્ન હતા અને ભક્તિતર્ક પુનમા આ ૧ વિગમા મારી જમ કેટલીક રખત બાન મવી જમ નાચી કામતા હતા ૧ શ્રી મુલાઈ તા તેમને અનેક વખત દમન આપતા સ્વપ્નમા હાન પામે અને આનંદની ધારા બાળામાથી વહતી હાય ૧ આવા બનાવો ઘણી રખત બનેલા મારા ઉપજના તેમના પત્રોમાથી આ ધગનાનો ઉત્તેજ મગી આવતો

એને ખડ કહુ તો જ્યકુ મુલાઈ ૧ ૧ અનેનો દુર્ગર્થ કેરવ વનસ્પતિ વાસ્તવના અભ્યાસ-મન મ નવીન થયો હતો ૧ વાર ઉત્તગધ ધમ્મરભક્તિમા અને અખ કલ વ્યસાનવામા નવીન થયો હતા ઘણાખન માગ જેવા જે

કંઈ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખ્યા ને તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં—અંગે કેદ પધારીમાં પડતા મુધી તેમનું જીવન કર્મપ્રધાન ન હતું, એટલે એમના જીવનને અમુક બાજોમાં વહેંચી વહેચ્યા તેમ નથી

* * * * *

એમને અનેક અભિલાષાઓ હતી, પણ ગંધી ન મુનમા રહી ગઈ Botany—વનસ્પતિશાસ્ત્ર—ઉપર એક બે નાના પુસ્તકો—Text books—બખ્ધા હતા ગુજરાતીમાં વનસ્પતિના સંબંધેનો એસ લખવો હતો નૈમર્ગિક વર્ગો Natural History ઉપર લખવું હતું. પણ આ બધું ઉત્તરાવસ્થામાં મુક્યું અને તે વખતે કોઈ ઉત્સાહી મુવાન તેમની માથે ન હતો, જે એમના વિચારોને ટપકાવી લે અને લખી રાખે

વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતું સાહિત્ય—તેની વાર્તાઓ, ચિત્રો, કથાઓ વગેરે બખ્ખાવું જોઈએ એમ તે ધણી વખત કહેતા કોઈ ગોઠીઓ પેમા આપનાર મળે તો એક વનસ્પતિમધ કાઢવાની પણ ઇચ્છા હતી. પણ એવા ગોઠી-આઓ ગુજરાતમાં પાડવાની હજી વાર છે

* * * * *

બાગાયત અને ખેતી.

ખેતીવાડી (Agriculture), વનવિદ્યા (Forestry), બાગાયત (Gardening) અને વૈદ્યક (Medical Science)—આ ચારેય વિદ્યાઓ માથે વનસ્પતિશાસ્ત્રને ગાદ મળ્યું છે વનવિદ્યા અને વૈદ્યક માટે જ્યકૃબ્ધ-ભાષને જોરહો પ્રેમ હતો, તેટલો જ પ્રેમ તેમને ખેતીવાડી અને બાગાયત માટે હતો નાળિયેરી, આખા, કેળ, ત્રાડિમ વગેરે કેમ વાવવા, તેને કેવું ખાતર આપવું, કયાં કયારે પાણી આપવું, ફલ કેમ મોટા કરી શકાય—વગેરે તેમણે ઘણું સારી રીતે વિચારેલું હતું પોરબંદરના બાગોમાં તેમના આની જરૂર જણાતા આ વિષયનો (બાગાયત અને ખેતીવાડીનો) અભ્યાસ કરવા માટેહો ફારમિજનરકૃત “ ગાર્ડનીંગ ઇન ઇન્ડિયા ” નો માર્ગ અભ્યાસ કર્યો હતો આખાના રોગો અને ખેતીવાડીને લગતા ખીજા એના જ વિષયોનું જ્ઞાન પણ પ્રસંસનીય હતું.

ખેડુતોનું અજ્ઞાન, અમયદારોની અકર્મણ્યતા અને ખેતી ઉપરના સાહિત્યનો તદ્દન અભાવ—આ વિધ્યોની તેઓથી ધણી વખત વાતો કરતા ખેડુતો કેમ સુખી થાય, તેઓને ખેતીનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કેમ આપી શકાય, એ તેમણે સારી રીતે વિચારેલું. પોરબંદરની આસપાસના ગામડાના કેટલાક ચાલાક, હોશિયાર ખેડુતોના પરિચયમાં તે વારંવાર આવના અને તેમની સાથે આ ત્રિપથની ધણી ધણી વાતો કરતા આ લેખક પણ તેમની સાથે એકાદ બે વખત ગામડામાં ગયો હતો અને ત્યારે ખેડુતો સાથેની તેમની વાતો સંજોગથી હતી.

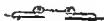
તેમનો વિચાર “ખેડુત મંડળ” સ્થાપવાનો હતો અને તેઓ જો વધારે વખત પોરબંદરમાં રહ્યા હોત તો જરૂર તે સ્થાપત.

“ખેતીવાડી વિજ્ઞાન” માસિકમાં તેના ઉત્સાહી તંત્રીના કહેવાથી તેઓ ઘણા લેખો આપતા અને ખીજા કેટલાક ઉત્સાહી ભાઈઓ પાસે પણ લખાવતા.

કચ્છભૂજના બાહોશ અને તેમના પોતાના વિષયમાં પારંગત એવા શરદબાગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રા. રા. વાલજીભાઈ પાસે પણ તેઓ ખેતીવાડી વિજ્ઞાનમાં લેખો લખાવતા. શરદબાગમાં આ નિદાને ધણી નવીન વનસ્પતિઓ ઉગારેલી છે.

પોરબંદરના બાગોમાં જયકૃષ્ણભાઈએ નવી વનસ્પતિઓ, નવા વૃક્ષો ઉછેર્યાં છે. અંકોક, સુમાત્રા આવળ, વરમાદુ ગ્રાસ (Ratan Tree), રાતો દીબરવો (Diospyrus Argentea) વગેરે કેટલીયે નવીન વનસ્પતિઓ ઉછેરેલી છે.

આપણા બાગોમાં જ્યાં ને ત્યાં વિલાયતી ગ્રાસવા ફૂલગ્રાસ જોઈને તેઓ ખીજાજી ઉડતા. “જ્યાં જુઓ ત્યાં અંરેલીયા, કોંટન્સ, ડ્યુરેન્ડા જેવાં નિર્ગંધ ફૂલગ્રાસ ! આપણા ગુલાબ, ગાંધ, ચંબેલી, મોગરો, માધવી નારા પાખ્યાં ? ધર આગળ લોકો ફૂંડા રાખે તે પણ પરદેશી છોડાં ! જેના નામ પણ તે ભાષે જ નથી છે ! એના કરતાં સુવાસ વારતા હોય તો કેવું મરમ ! પણ કંઈ લોકો સાવ જ્ઞાન બૂલ્યા છે, ” કમળ એ તેમનું પ્રિય ફૂલ વડું અને લક્ષ્મીપૂજનને દિવસે તે કમળની પૂજા કરવાના મનના હતા.

ધનસ્વપતિશાસ્ત્રી જયદ્રઘ્યુભાઈ

ખંડ ચોથો.

પત્રધારા

પ્રકરણ ૨૧ મું

પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના પત્રો.

[રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજના ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સિપાલ મી. ચેસ્ટર મેક-નોટન જયકૃષ્ણભાઈના મિત્ર હતા. બન્ને વચ્ચે થોડાંજ પત્રવ્યવહાર ચાલેલો છે. મી. મેકનોટન એક ખાનદાને અંગ્રેજ હતાં. તેમનો વિદ્યાપ્રેમ અદ્વિતીય હતો, તેમના ફેરફાર પત્રો અહીં આપવામાં આવે છે:-]

(૧)

RĀJĠOT

26 th Nov. 1886.

Dear Jayakrishna,

Have you seen Mr. Birdwood's List of the Matheran Flora published in the last journal of the Bombay Natural History Society ? If not, I shall be happy to send you one of the lists, in which you are very pleasantly referred to

Let me know how you are getting on

I enclose a small specimen of "*Telio Hemkand*" in flower. The flower is very curious. Inside the four divisions of the perianth (or are these polypetalous petals, imposed on a gamosepalous calyx ?) There are one or two..... little extra petaloid leaves. The stamens seem to vary in number from 13 to 15. The plant seems near to myrtaced, but I cannot discover it in any book.

I hope, we may meet soon.

I am yours truly

Chester Macnaghten

૧ લેથીયો હેમકંડ એ કપ્પારના વર્ગની (N. O. Capparidace) જન્યપતિ છે. મેકનોટનની ચારણા એવી છે.

(2)

RAJKOT

2, July 1887

Dear Jayakrishna,

I am conscious of many sins of omission, and one of them is that I have been so long silent that you must have thought I never meant to write to you again.

It has not been so, however, for I have thought of you very often, very often meaning to write, and specially I thought of you lately when I was in the woods of Ootakamund. I told you that last October I went to the hills of Ceylon, and now I have just spent a month on the Nilghiries, at Ootakamund & Coonoor. The flora of both places is much the same. I have got a good great many plants—a good many I have named—which I want very much to show you; and I will send you one of them, if only I have time to get them in order. At present they are in great compression. I have no time for anything in Rajkot except the work of College; it is only when I get away in the holidays that I find leisure for the woods, which as you know, I greatly enjoy. I wish very much you were nearer to Rajkot. Now we shall soon have the monsoon plants out, and I daresay, I shall ask you to help me to identify a few specimens. Have you got in your part that little white lily which I sent you last year—called by the natives "Kath" or "Kadh"—with bulbous roots thravely clustered? Also, have you got at Porbandar Pergelana Odoralisima and... ..which are both very Common here in the jungles.....I should like very much, with your help, to make a collection of all the grasses in the next two months. Will you help me?

And do you think after a little time we might make a catalogue (or begin one) of all the Kathyaware plants? It will be a great thing to make a beginning; what we leave imperfect other may finish.

I am sending you, as a little buksbush, a new list of Mr Birdwood (published in the last number of the Natural History Society's Magazine) of the Matheren & Mahabaleshwar plants It is larger than the first list, and a note on it by Dr Cooke is appended It will interest you, I think, and perhaps remind you of the days at Mathern when you climbed up the Jamboge Garcinia, and I looked on from below. . .I am so very glad to hear from Mr Lely that you are doing very well and giving him satisfaction —

I am truly yours

Chester MacNaghten

(3)

RAJKOT. Kathiavar

3 Dec 1885,

Near Jayakrishna,

. I am sending you today a small packet of plants—very common ones here—found in the field next to my house I have no time to go far to look for them But most of these do not, I think, grow in Bombay so well as in this black soil and dry climate If you would be so very kind as to send them back with their Botanical names, I shall be greatly obliged The popular native names given to the plants here are not generally to be found in any book — because, I think, books of the Bombay Flora only give vernacular names in Marathi

I am very anxious that your store of knowledge should be utilized, and that your ability and acquirements should not be wasted Please write about the little popular book which I suggested I am sure it would be exceedingly useful in schools, and perhaps not only in Indian schools Will you try one Chapter—' a walk in Pomboy —and describe a few of the common plants, with some interesting information about them drawn from the Vedas and other sources ? A story might be added here and there Then a second chapter might be ' A ramble

(5)

RAJKOT

21st January 1889.

Dear Jayakrishna,

I am so glad you are getting on well, and Mr. Lely writes very kindly both of you and your work. I think your work must be very interesting I think I should like it almost better than your work. For it does not often happen to us poor mortals that the thing which we delight in is also our business

I should like very much to see you and have a talk Since I saw you, I have seen Kew and a great many other gardens and Herbaria, but the more I see, the more ignorant I seem

Can you help me to conduct a Flora Saurastrensis ? However imperfect, it might be better than nothing

Can you tell me whether 'Chil' and 'Barelas' both belong to Chenopodiaceae ? If so, what are their scientific names ? I find the goose-foot family very difficult to determine I am sending you, after the former old fashion, a few plants about which can you enlighten me ? I wish very much we could have a talk. Give my best regards to Mr. Lely.

Write to me when you come.

Your sincere friend
Chester MacNaghten

(6)

18, Neville street
Onslow Gardens, S W.
25 March, 93.

Dear Jayakrishna,

I am so glad you received the Botany books in time for X'mas, and I trust you have liked the " Beauties of Nature " as much as Lubbock's other works.

Here the beautiful English spring is beginning, and all the trees are breathing into a leaf after their winter's sleep. I wish you could be here to admire it. Our English trees are different from Indian ones, but not less to be admired and loved. And the English wild flower—primulas and lilies—are infinitely prettier than any herbaceous plants in the East. I do so wish we could have a walk together, and a good talk too about things new and old—among English daffodils and violets and primroses—as we walked in the Mahim woods! How you could enjoy it, and I also! And then the garden plants of England—superb and beautiful beyond all expression! I often go to Kew, which is quite an inexhaustible pearl of floral treasures—such wonderful rhododendrons of every variety, and araleas and palms—more than those in the tropics.

You must come to Rajkot in November, and we will compare notes, reviving our friendship. We have had many pleasant hours in the past, and I hope, we many have some more in the future.

Mrs MacNaghten and I are both well, and very happy with our dear English friends.

I am yours truly
Chester MacNaghten

* * * *

[મુંબઈ હાઈકોર્ટના જજ ઓ. એચ. એમ બર્ડવુડ પણ જયકૃષ્ણભાઈની પરમ મિત્ર હતા. બર્ડવુડ માહેશને વનરપતિ જોવા મળવાનો અત્યંત શોખ હતો. તેમનો એક પત્ર નીચે આપવામાં આવે છે :—]

BOMBAY, 23-8-87.

Dear Mr. Jayakrishna,

I was very glad to hear from you last month & to have your opinion on the new Catalogue... ..

I was at Matheran last best weather & made several additions to the list—especially 2 or 3 of the laural tribe one of which

I cannot identify and two cinnamon trees which I believe have never before been found on Matheran. It is the *Cinnamomum Tamala*. I was shown the tree by a coolie in the thick jungle not very far from Chowla point. I in the direction of the old sanatorium—now the Scottish orphanage. I am glad you have now such congenial work in Kathiavar. I shall be glad if you can send some small Frankincense tree the *Boswellia thurifera* called in Kathiavar Salera or Halera. Remember me to Mr Lely.

Yours Sin
H Birdwood

* * * *

[સોરઠ પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટ અને એક વખતના પોસ્ટમન્ટર એડ-મિનિસ્ટ્રેટર મી બેલ સાથે જમફળુભાઈને મીઠો સંબંધ હતો તેમનો એક પત્ર નીચે આપુ છું. —]

RAJKOT 28-8-13.

Dear Mr Jayakrishna,

I thank you very much for your Xmas Card & good wishes.

Mrs Mayne has told me of your collection of Grecian (Bactrian) coins found at Bokhara, which for historical reasons I should much like to see. I hope if you are at any time in my vicinity you will bring them with you to show me.

Yours Sincerely
S Bell

* * * *

[“ફલાવરી ગ પ્લેટ્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકના લેખક રેવરડ નેર્ન (A K Nerne) જમફળુભાઈ ઉપર કેટલાક પ્રશ્નો ઉત્તરો માટે મોકલી આપ્યા હતા આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરોથી નેર્ન માહેન ધણા ખુશ થયા હતા અને પત્ર લખ્યો હતો. પત્ર વણે લાગે છે અહીં તેમનો અગત્યનો ભાગ જ ઉતારે છું. —]

Heew, Worthp,

March 12 1885

Dear Mr Jayakrishna,

I am very much obliged to you for all the notes you have sent me. They are very useful and you have altogether done much better with the answers to my questions than I expected. I was at Kew two or three times in January and saw some of the people—including Sir J Hooker—who are employed on the Indian Flora. I find that they make their descriptions almost entirely from dried specimens sent home & this to my mind accounts for many deficiencies in the descriptions. I have found, generally speaking that where my own observations are at variance with the books the answers sent me by yourself and others are in my favour—but of course this is not always the case. However I am inclined to depend much more on the descriptions sent me from India of the living plants than on those made from dried specimens.

I don't know whether you belong to the Natural History Society. I have not heard of anything being done by it in furtherance of my object. I believe that two or three botanists like your self working together would produce very good results and that is especially desirable in the case of Genera where the species are a good deal confused & mixed up. I don't know if you know Dr T. Cooke of the Engineering College, Poona. I think it would be worth your while to get to know him & talk to him on these botanical subjects. I hope I shall hear from you again. Believe me,

Yours truly,

A. K. Nairne

* * * *

[ડી. જે. એમ. કેમ્પબેલ, C. L., C. J. L., L. L. B. etc
સાહેબના અનેક પત્રોમાથી —]

(1)

ACHINASHIE,

Rosneak N. B

20 July,

Dear Mr. Jayakrishna,

It is very kind of you to take so much pains to answer Mr, Nairne's Botany questions. He will, I am sure, be pleased with your information & I am grateful to you for helping us. I trust you are well.

My best remembrances to Mr. Bhagwanlal & with best wishes to yourself.

Yours Sin

James M Campbell, -

(2)

C H 10

Dear Jaikrishna,

My best thanks for an interesting paper about Charans

Yours Sin.

J M Campbell

(3)

C H 15/1

Dear Mr. Jaikrishna,

Many thanks for the Kathi Gazetteer. I will get and send you a copy of your own

I am much interested about the Hunas

Have you any material about the Gohels or Sesodias ?

Yours

J M. Campbell.

(4)

Dear Jalkrishna,

Can you find any thing about Hariya Brahmans in Kathia war ? They are said to be descended from a Srimat Brahman Hariyaji famous for his generosity My best year wishes

Am I right that Chorwad is Chavdvai the land of the Chāvda Rajputs ? There was the of the old king about the Chāvdas being Chors

Yours,
J M Campbell

ACHNASHIE

(5)

Rosneath N B 18 Sept

Dear Jalkrishna

Last mail brought your welcome second paper of notes for Mr Nairne My best thanks for the troubles you are taking to help Mr Nairne I am glad that both you and Dr Bhagvanlal are well I expect to be out in Feb

With my best wishes

Yours Sir
J M Campbell

(6)

Dear Mr Jalkrishna,

I greatly value your list of trees It will be a very interesting note to the Sopara account as the trees are one of the chief features of that beautiful tract not like anything else I have seen in the Konkan

Please give my compliments to Mr Bhagvanlal and say that I hope to have a scientific account of the Jewels to send him to morrow

J M Campbell

(૭)

Bysulla Club

4-4-97

Dear Jalkrishna

Thank you for your letter Can you help me in any points connected with Khatris ?

Yours Sin

J M Campbell

Multani Khatris—I think Multani & other Khatris may be little Nuechin who are better known as Katars and Katar The katars as you know preceded the white Hunas in the governt of Peshawer & of the Swat & Kabul valleys They were driven out and apparently brought to India by the white Hunas in their great conquests A D 450-480 The Multani Khatris ought to have valuable surnames if only care is taken to get tribe names not place or joke names

I have a note that certain Multani Khatris worship Mihresh var Do any people except Khatris worship Mihreshvar ? Of what class of Brahmins are Mihreshvar priests has he any special rites what is his image like ? Could you get me a description or a picture ?

How far is this worship of Mihreshvar of blend of Sun & Shiva worship How far is the worship of Mihreshvar the worship of the great white Huna warrior Mihirakula A D 500-540 ?

J M C

21 4 97

*

*

[સ્વ લેફ્ટેનન્ટ મેજર ડૉ. આર. કીર્તિન્દ્ર Indran Medford Plants વગેરે પુસ્તકોના લેખક અને વિનિયમ સોસાયટીના ફેના (1 1) નંબર ૭૫૬ જુલાઈના પરમ મિત્ર હતા તેમના ૨-૩ પત્રો તો અગાઉ આપ વાંચ્યા હતા અને નમૂના ખાતર ફોટો એક જ પત્ર આપનામાં આવે છે -]

SATARA

18 th March 98

My dear Jaykrishna Bhai

You will see that I am here at Satārā, as civil Surgeon for a short while I am writing this to ask if you know the Botanical name of માયમૂળ (māy mūl) It is in the form of fascicled root or bulbs— of the size of an ordinary human finger & double the length of the finger, slightly twisted or nodulated or sometimes quite straight but not of regular thickness The external appearance brownish The smell is strong The Gujarathese of Bombay use it for pickles નાનાર I have failed to find the word માય મૂળ in Dalzell & Gibson and also in Dymock—who puts a query (?) against it in his glossary at the end of his 2nd ed. Mat Med of W India I am sure you know the plant I hope you are doing well I wish you could come to ghāt mā hā " Hilltop here which is the boundary line between Satara and Ratnagiri Districts west of a place called Helwak (હલવાક) Between Helwak & ghatmatba there is a three miles, drive where along the beautiful Hills close to the road there is plenty of field for botanizing I have seen several new plants Please write an early reply

Yours Sin

K R Kirtikar

* * * *

E Howard Adye, M A, Ph D, F. C. S., etc
 મી એડી જયકૃષ્ણભાઈના પગમાં મિત્ર હતા. પોતપોતાના ઝોટની જોડાણથી
 સર્વે કરવા ઝોટ તેમને રાખ્યા હતા એ પડી જામમાદેને તેમના ઝોટની
 જોડાણથી અને બાથોનોડકવ મર્વે કરવા તેમને નક્કી હતા ગાલકાસ
 મરમરે પણ તેમને રાખ્યા હતા આ કામ કરવા ઉપરાંત આ વિદ્વાનને વનસ્પતિ
 તિઓ જોગખવાનો ધબો રાખ્યો હતા આ વિદ્વાનના પત્ની તે ધણી છે પણ
 તેમણી કમ્ત એક જ પત્ની અદી આપુ છું મી એડીને "Touch me not
 અથવા 'Not to touch me' એ વિષય ઉપર એક નાનું શુ પુસ્તક
 લખ્યું હતું પોતાને વનસ્પતિજોડાના પરિચય ન હતા, પણ જયકૃષ્ણભાઈને
 સખી, પૂત્રીને ધણી વિચારે એમી કરવા હતા —]

Bedinika Bungalow,
JAMNAGAR, KATHIAWAR,
29 th Dec 1917

Dear Mr Jayakrishna,

I wrote to you to acknowledge safe receipt of your kind letter, notes and 8 plants for my proposed articles on "Note me Tangere" - touch-me-not, but am afraid that the messenger who took the letter must have failed to post it

I am glad to let you know that I have been appointed consulting Geologist to a new syndicate formed by my broker in Rangoon to prospect and exploit the natural resources of the Tavoy hills in Tenasserim, for gold, silver, lead, tin, wolfram, molybdenite and coals

The Tenasserim Province is as you perhaps know, a botanical paradise, and I therefore hope to be able before long to commence interesting correspondence with you or at least to send you some notes and specimens from time to time

Yours sincerely
H Howard Adye

[એ દુર્ગાશંકર પ્રાણજીવન ગાયક એમ એ, એમ આર એ એસ, એચ સી પી એન્ડ એમ, ભૂતપૂર્વ સસ્કૃત પ્રોફેસર ક્રિશ્ચિયન કોલેજ ઇન્દોર—જેમણે અમદાવાદમાં આયુર્વેદિક કોલેજ ખોલી હતી—તેઓ શ્રી જય કૃષ્ણભાઈને એક પત્ર (ઘેરી) આપવા ધારતા હતા તે વિદ્વાનનો અકાન દેરાત્મર્ગ ન થયો હોત તો આયુર્વેદ કોલેજ તરફથી જયકૃષ્ણભાઈનો અપૂર્વ સત્કાર થાત આ પત્ર આપવા તેમણે જયકૃષ્ણભાઈને લખ્યું પછી હવે જેના મવામમાં જયકૃષ્ણભાઈએ હું પર્મને યોગ્ય નથી એથી ઉત્તર માંડ દિવ દુભાય છે " એમ લખ્યું હવે તેના પ્રત્યુત્તર તરિકે નીચેનો પત્ર વાચવો હીક પડશે —]

અમદાવાદ ૩ જુલ તા ૨૮-૧-૨૨

શ્રીયુક્ત પરમકૃપાળુ શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ ઇન્દોરની સેવામાં લી રાવળ દુર્ગાશંકર પ્રાણજીવનના સવિનય પ્રણામ આપશ્રીના સુઆરક હસ્તનો લખેલો

પન આઓ તેને અમોએ મગ્ધધ્યાનમાં ગળવાનું ન થી કયું છે પણ પહેલો
પન તો ચોકકસ મનો નથી મેં મુળધના ટપાન માત્ર પગ લખ્યું
કે ધંવરેચ્છા ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ હમેશા દુનલ જ થઈ પડે છે એ આપે
મારે સતોત્ર માનવો ગ્લો ' પર્મ ' મળી આપનું નિ દુખાયું, તે જાણી
મારે બે બામતનો ખુનામો કંગો પડે

(૧) આ પર્મનો વિચાર માગ દિનમાં ૩-૪ વર્ગોની ઘૂમે કે, ન્યારે
આયુર્વેદિક ડોને-જમાં આપના અમૂલ્ય જ્ઞાનનો લાલ લેનાનું અમોને માત્ર
બે માસ થયાં જ મૂઝવું છે. તેથી આ બંને જામતો કાર્યકારણ કપે
નહિ, પણ એક બીજાથી તદ્દન અનન્ય જ છે કદાચ વખત ઇદારમાં મારા
મિત્રા (સ્વામી કશવાનદ મસ્તુની વગેરે)ને મોએ તે વાત મેં ઉચારેની
અને મમના બોજામાં તથા દીર્ઘસૂત્રતામાં, પેપરમાં લખી મોખવા ધાગેની
છતાં આજ લગી અપૂર્ણ રહેની

(૨) વળી આ પર્મનું લખ્યું તે આપ જેવા મહાત્માઓના પ્રયોજન માટે
નહિ, પણ અમારા પોતાના જ હૃદયોના મતોત્ર મારે, કે આપણે મો કેવા
બોગ કવેરી છીએ કે આપના વર્ગો થયા રત્ન આપણી મમક્ષા કે પણ તેની
આપણે નદર કરી નથી ? એ વિચાર જ મારા દિવને અમલ અને દુ મધ
તેનાથી મમે ત્યાં મારા મનનો ઉલ્લેસ ધણી વખત બદાર નીકળી જાય છે તેવી
રીતે ગયા પનમાં પણ થયેલું શેષમપીઅગ્ની કદર તેની દયાનીમાં નહિ, પણ
૨૦૦ વા આ ત્રિપેથી—જમનોએ—કેરીની શુ દિ દવાસીઓ પણ આવા જ
મદ છે ?

વળી જન્મેમાં બેમવા જનાગ માણુમો વખત થઈ જતા કે મીમોગી વામના
દેહાદેહ કરી મુકે છે પણ તેની જનગાડીને પોતાને મ સોભ પેમ થનો નથી
પણ તેનો નામ વેત્રા આદનાય પેકો પોતાના જ ગાય માટે ઉતારના થમ
જાય છે તેમ આમાં બન્યું કુસ્ત્રયા સ્યુ કુપરીયજે જં મળયો જે
રથંત પાતિતા વળી મદગીના આત્રથી માગરને સોભ થતો નથી

(૩) વળી અમો મદાપુરોની રક્ષા કરીએ કે તેમના મારે મન્યમના
પરીએ તે તેમની ખુશામન માટે નહિ પણ અમારી પોતાની જ મન્યમનનો
ઉપયોગ કરવા અને તેનું માપ કાપવા માટે તેમને ઉપમાત્ર લાએ છીએ એવો
મમારનો નવદાગ છે

હવે હું આપણી કોલેજ ખોલવા માટે સર મનુભાઈ કરતાં પણ કોઈ મહાન વ્યક્તિને ખોલાવવા માયું છું. (જયકૃષ્ણભાઈને ખોલાવવાનો વિચાર હતો. ખાપાલાલ) તે વિશે પત્ર વ્યવહાર ચાલુ છે.....એટલે આપ વનસ્પતિઓ વિષેનાં સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનો આપવા આવી શકો. પણ વર્ષાઋતુને પ્રારંભે ઘેરથી પ્રયાણ કરવાનો આપનો વિચાર હતો, તેને વળગી રહો તો શું ? સમગ્ર જગત વર્ષાને આરંભે પરદેશથી ઘેર આવે છે, ત્યારે વનસ્પતિનો ઘેરથી પ્રયાણ કરે છે, એ પણ ચા નિશા સર્વભૂતાનાં ના જેવું જ લાગે છે.

લી. વિનીત

દુર્ગાશંકર પ્રાણજીવન રાવળના
પ્રણામ.

(૨)

૧૩-૭-૨૨

શ્રીમાન વિદ્વદ્વર્ધ યુ. શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ,

સેવામાં લી. રાવળ દુર્ગાશંકરના પ્રણામ. વિ. આપશ્રીનું પધારવું આવતા અંકવાડિયામાં થનાર છે, એવા મમાચાર લાઇથી હીરાચંદ્ર તરફથી મળતાં આ ઋતુમાં ચાતકનાથી વિશેષ તૃપ્તિ થઈ છે. કવિવર નાનાલાલભાઈને વાત કરી તો તેમનો આગ્રહ પોતાને ત્યાં હડીસિંહની વાડીમાં આપશ્રીને ઉતારવાનો છે. હવે એક તર્કથી ગુજરાત ફાર્મસી અને બીજી તરફથી ગુર્જર કવિવર, તે બંનેની વચ્ચે જ માડવી પોણ છે, અને મધ્યસ્થ હમેશા લાલ ખાટી જાય છે, પણ એવા મધ્યસ્થ અમને બનાવવાની સત્તા આપશ્રીના હાથમાં છે.

*

*

*

[૨. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી; તંત્રી “ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન, ” ગુજરાતી સાહિત્યને પોતાના મનનીય લેખોથી સમૃદ્ધ કરનાર પુરાતત્ત્વવેત્તા અને ‘ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ’ ના વિદ્વાન લેખક, જયકૃષ્ણભાઈ પાસે બે વખત વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં અચુપાત કરવાના ધરાદાથી ૨-૨ માસ રહી આવ્યા હતા. તેમના બે વચ્ચે ઘણા પત્રવ્યવહાર ચાલેલો હતો. તેમાંના પાંચેક પત્રોનો કેટલોક અંશ જયકૃષ્ણભાઈના જીવન ઉપર પ્રકાશ નાખનાર હોઈ અત્રે આપવામાં આવે છે:—]

[૧]

મુબઈ ૧૦-૧૨-૧૯૧૭

રૂ રા મુ કૃપાળુ જયકૃષ્ણભાઈ,

જો કે આપને વૃદ્ધ અવસ્થાએ લેખ લખવાનીએ માયાકૂટ છે. પણ દધી-
ચીનાં હાડકા પેકે આપનો જેટલો મજા તેટલો લાલ ગુજરાતને લેવો છે તો
આપ 'દારૂળદર' ઉપરનો લેખ મોકલી આપશો

ખીજું આપ આપના વડિલ ભાઈના, મોરારજી વૈદના, પડિત ભગવાન-
લાલભાઈના અને પડિત રૂઝનાથજીભાઈના વૈદક સ્મરણો અવમરો કટોકે કટોકે
લખી મોકલો તો એ પણ ઉપયોગી છે, એ જ

બાળક

દુર્ગાશ કરના પ્રણામ

[૨]

તા ૨૦-૧૧-૧૯

રૂ રા મુ કૃપાળુ જયકૃષ્ણભાઈની સેવામા—

આપના ચરિત્રની નોંધ માટે આપે જવાબ આપ્યો છે એથી મારા મનનું
મમાધાન થતું નથી આપના જેવા ઉદાર અત કરણના, રાજ માટે સતત
સયત્ન કરનાર, ઉન્નતિશીલ પોતાના વિષયમા અસાધારણ શોખ-આપ જેને
ધેલજા કહે છે તે-થી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી મડ્યા ગેનાર પુરપત્ત ચરિત્ર ગુજરાતને
મનનીય છે એમ કુ તો માનું છું

બાકી એક ગૃહસ્થ મને કહે છે કે મુ. જયકૃષ્ણભાઈને મુસાદરી
ખર્ચ, રસ્તાનું ભાડું, એક માણસનું ખર્ચ વગેરે પૂરતી મગવડ આપીએ તો
એઓ દિમાસ વગેરે વગેરે નવા પ્રદેશમા ઔપધીય વનસ્પતિઓ લેવા જાય
ખરા ? પાઠગથી મુસ્તકે છપાવવાનું ખર્ચ પણ આપે . . .

..... જો આપની અનુમતિ આવશે તો વગી વધારે વાન કરી જેઠરા

આ બાળક

દુર્ગાશ કરના પ્રણામ.

[૩]

તા. ૧-૨-૨૬ મુંબઈ

મુ. કૃપાળુ જયકૃષ્ણભાઈની સેવામાં

..... આપના ઉપર નામદાર યુવરાજ માધુલા સાહેબની પૂરી નજર છે અને તેઓ આપની પૂરી સંભાળ રાખે છે એ એમની મોટાઈ છે. રાજ્યોને આપણા શાસ્ત્રકારોએ રત્નપરીક્ષક કહ્યા છે તે શું ખોટું છે ?

બાકી આપના પત્રમાં કોઈ કોઈ વખત વિનોદ સાથે જે ઉડે કશ્ચરસ રહ્યો હોય છે એ મારા જેવાને વિચારમાં નાખી દે છે. આપ લખો છો "હું આરામ લઉં તો મારાં ઝાડ પણ કેદાય આરામ લઈ જાય." ખરી વાત છે. આપણા દેશમાં સ્થિતિ એવી જ છે કે એક સમર્થ માણસનું કયું એની પછવાડે બીજાં સમર્થ દરકારવાળાં માણસો ન હોવાથી નિર્ચયક જાય છે. આપની ચિંતા બરોબર છે. છતાં આપ ભગવાનનો ઉપદેશ હૃદયમાં ઉતારી કર્મમાં અધિકાર મળી કર્તવ્ય કર્યા કરો છો અને પછી શું થશે એની ચિંતા પ્રભુને જ સોંપી 'મળ' લીઓ છો, એટલે આપ જીવન્મુક્ત જ છો. બધા એવી રીતે જીવતા હોય તો ?

આ. બાળક

દુર્ગાશંકરના પ્રણામ.

[૪] ૧૯૮૨, શ્રાવણ વદી અમાસ. સોમવાર.

પરમ જયકૃષ્ણભાઈની સેવામાં

.....આપની દિનચર્યા પોરબંદરમાં જોઈ છે. તેમાં વૃક્ષારોપણ હમણા વધ્યું છે. વૃક્ષારોપણથી આપને જીવનની સફળતાનો સંતોષ થતો હશે. અને એ સંતોષથી ઉત્પન્ન થયેલ આનંદવાળી ધૃતિમાં ત્રાટક, પ્રાણાયામ, ધ્યાન વગેરે કરવાથી પ્રભુની નિદ્રા જવાનો આનંદનુભવ થતો હશે. તમે આલોક અને પરલોક બેઉની સફળ સાધના કરી શક્યા છો. મને વધારે તો એ લાગે છે કે આ નવા જમાનામાં અમે નથી પરલોકને સાધી શકતા કે નથી આ લોકને સાધી શકતા, ત્યારે આપના જમાનાના પંડિત ભગવાનવાલ હદજી વગેરે ધણા બેઉની સાધના કરી શક્યા હતા. અને આપે કરી છે એ જોઈએ છીએ.

.....બાકી હું તો આપનો શિષ્ય જ છું અને શિષ્ય જ રહેવા ચાહું છું.

આ. બાળક

દુર્ગાશંકરના પ્રણામ

[૫]

આવણ વદી ૧૦ શુક.

પરમપૂજ્ય મુ. કૃપાળુ જયકૃષ્ણભાઈની સેવામાં—

.....મહાત્માજીએ આપને Specialist ક્લા અને મહાદેવભાઈએ 'અવધૂત' ક્લા. આપ લખો છો કે ગાંડા ક્લા. બધું માયું છે. આપના જેવા થોડા વધારે અવધૂતો દેશમાં હોય તો દેશનો દહાડો ફસી જાય. પ્રચુની ઇચ્છા હશે ત્યારે થશે.

આ. બાગેક

દુર્ગાશંકરના પ્રણામ

* * * *

[પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીનો આ પત્ર છે. તેમાં તેમના લગ્નિગ્નને વનસ્પતિ-શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે જયકૃષ્ણભાઈ પાસે મૂકવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી છે:—]

મહા વદી. ૭. મુંબઈ

ભાઈ શ્રી ૫ જયકૃષ્ણજી,

ચિ. સામંજસ આપની પામેથી જાણપાનનું જ્ઞાન થોડું ધણું મેળવે એવી ઇચ્છા છે. આપ તેને સારુ થોડો વખત રોકી રોકો તો રોકીને મને આભારી કરજો.

મોહનદાસના જય શ્રી કૃષ્ણ

જવાબ Servants of India Society—Poona city એમ મોકલશે તો મળશે.

* * * *

[સ્વર્ગસ્થ સાધુ અમૃતલાલ મુંદરજી પડિયાર જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર ધણા પત્રો લખતા અને વનસ્પતિઓના નમૂનાઓ મોકલતા. આ બધા પત્રોમા કંઈ ને કંઈ વનસ્પતિ વિષે તો હોય જ. આ બધા પત્રો ન આપી રાહાય. નમૂના આતર ફક્ત એક જ આપું છું:—]

૨૭મ્. તા. ૨૫-૨-૧૮

માનવંત મુરખી જયકૃષ્ણભાઈની સેવામાં—

વિનિત કે બર્માની વનસ્પતિ દેવીઓના નમૂનાઓ જોઈ જોઈને આપ રાઈ થાઓ તે સારુ થોડા નમૂનાઓ થોડા દલાડા ઉપર મુકબીનથી રજીસ્ટર કરીને મોકલેલા છે. બીજા નમૂનાઓ નંબર ૬ આગળેજ રજીસ્ટરથી મોકલેલા છે.

એમાં કંઈ ખાસ નવાઈ ન હોય. તેમ છતાં વનસ્પતિ તરફ આપનો જે પક્ષ-
પાત છે તેને લઈને આપને એવી ચીજોથી બહુ આનંદ થાય છે એમ હું
માનું છું, તેથી નમૂનાઓ મોકલ્યા કરું છું. કારણ કે મને એમ લાગે છે કે
આપને એવી તરફી આપવાથી પણ આપને આનંદ થાય છે, અને ગુજરાતને
કાંઈક નવું જાણવાનું મળી જાય છે. એથા હેતુથી હું આપને તરફી
આપ્યા કરું છું.

જે નમૂનાઓ હું મોકલું છું તેની હકીકત આપ મારી ઉપર જુદી નહિ
લખતા વૈદ્યકસ્પતર ઉપર લખી મોકલશે તો પણ ચાલી શકશે. આપની મહેનત
અને વખત બન્ને તે મારું એમ લખું છું.

મુલમીનથી કેટલેક દૂર ગરમ પાણીનાં તળાવ છે. તે તળાવનું પાણી એવું
ગરમ છે કે તેમાં નાહી શકાય નહિ. છતાં પણ તેને કિનારે લીલી તાજી વનસ્પતિ
ઉગેલી હોય છે અને તળાવની ઉપર જે લીલ વામેલી હોય તેની ઉપર પણ
લીલાંજમ પાંડાંજાળા વેલા કેસાયલા હોય છે એ દેખાવ જોવાથી આપને બહુ
જ આનંદ થાય તેમ છે. તળાવના પાણીમાંથી ગરમ વરાળ નીકળ્યા કરે,
તેમાંથી નહેરો જેવાં ઝરણાં વહ્યા કરે અને તેને કિનારે કિનારે લીલી વનસ્પતિ
ઉગેલી હોય એ દેખાવ અજાયબી ભરેલો લાગે છે.

લી. અમૃતલાલ મુંદરજીના
જય મતચિદાનંદ.

[પ્રો. એમ. બી. દાવર, એમ. એ; પી. એચ. ડી.—એમણે જય-
મુળુભાઈ ઉપર પણ પત્રો લખેલા છે. આ વિદ્વાનને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો મારો
અભ્યાસ હતો. આ વિદ્વાને જેટલો જયમુળુભાઈનો લાભ લીધો છે તેટલો બીજા
કાંઈએ લાગ્યો જ લીધો હશે.—]

૮૯, લેમીંગ્ટન રોડ, મુંબઈ.
૩૬-૫-૧૫

રા. રા. જયમુળુ ધ્રુવજી,

માણ કચુરેટર ઓફ ફારેસ્ટ્રી એન્ડ ગાર્ડન્ય
પોરબંદર સ્ટેટ,

મહેરખાન માહેજી,

જત આ લખી આપને તકલીફ આપું છું તે દરમિયાન કરશે. આપનું
બહુ ઉપયોગી પુનઃ વનસ્પતિશાસ્ત્ર મેં વાંચ્યું છે. અને જો કે Hooker

Roxburgh, Watts, Nairne, Graham, Dymock વગેરેના પુસ્તકો પણ મેં વાંચ્યાં છે, અને જો કે હું કંઈ Botany નું બારીક જ્ઞાન ધરાવતો નથી, તો પણ મને લાગે છે કે આપે એ પુસ્તકમાં આપની જાતિ-ગોધોળાનું જે પરિણામ જાહેરમાં મુક્યું છે, અને તેમ કરી ગુજરાતી ભાષાને enrich કરી છે, તે માટે આપને ખચિત મોટો ધન્યવાદ ધરો છે.

હાલમાં આપને તકલીફ આપવાનો સંજય એ કે મને નીચે જણાવેલી વનરૂપતિઓના તાજા અથવા તેમ નહિ અને તો સકલેશ નમૂના જોઈએ છે. તે તો આપ મોકલી આપી શકો એમ હું તો આપનો ધણે આભારી થઈશ. તે માટે જે ખર્ચ થશે તે હું આપીશ.....

હી. સેવક,

એમ. બી. દાવરની મક્કામ વાંચશો

*

*

*

*

[પાટણ આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રા. રા. વૈદ્યરાજ અમૃતસાગ પ્રાણશંકર પટેલની પોતાને જયકૃષ્ણભાઈના સિધ્ધ કહેવરાવવામાં અભિમાન લે છે. ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાન વૈદ્યોમાં આ વિદ્વાનની ગણતરી થાય છે. વનરૂપતિ ઓળખવાનો તેમનો ઈંખ અસામાન્ય છે. તેમનો એક પત્ર નીચે આપું છું:—]

પાટણ ૧૧-૧૦-૨૬

મૌજન્ય સુધાસાગર મુગળી ગુરૂવર પંડિત જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીની પવિત્ર સેવામાં—

મને લાગે છે કે હું આપને ઘણો પરિચય આપું છું પણ મને એથી આપ સાથે જંગલમાં ફરતો હોડે અને આપની પામેથી શીખતો હોડે એવો આનંદ આવે છે, એટલે મારી આપેલી મહેનત માફ કરશો.

આપ જાણે મારા ત્રોણ મુઠુ અને હું જાણે આપનો એકલવ્ય નિયમ. મારીની નહિ, પણ હું આપની માનમૂર્તિ પાસે અભ્યાસ કરું છું. હવે બીક એક જ છે. આપ જો અંગુઠો માગશો તો પછી લખાણે શી રીતે ? પણ મને આપની ઉદારતાનો વિશ્વાસ છે કે આપ એવી અનુદાત ગુરુદક્ષિણા નહિ જ માગો—એ જ

શ્રિ આરાધીન

અમૃતસાગ પ્રાણશંકર પટેલની દેવદાસ પ્રણામ

“વનસ્પતિશાસ્ત્રગ વિષ મં
 લોડી સેર લેલીમાડેવે મને લખેલું કે—
 ખેડુસાક અંગ્રેજમાં લોયું હાલે તો ચકાર
 એટિશિયેર પેતે અમને જુનાત વેહેરો વેરો.
 મેમકે ગુજરાતી પ્રજા હજી અંબી વાળાતમાં
 રસલેલી વેઈ નથી.

માતા જ્યાંયામાં મેં અરજ કરી
 કે આપ અંગ્રેજ વિદ્વાનો કયુગાડેનમાં
 વેઈ હિંદુસ્થાનના કોઈપણ ભાગમાં જોતી
 વનસ્પતિ આજેની શાકોછો; અમને જિંદગી
 વનસ્પતિયો વિષે પુરાતો લખોછો,
 જ્યારે અમને અમારા આંગણમાં જોતી
 વનસ્પતિ મોઝા આજેની શાકોછો.
 તો આપ વિદ્વાનો જે પદ્ધતિથી દેરો દેરો
 નારોની વનસ્પતિયો આજેની શાકોછો
 તે પદ્ધતિ મારે મારા કુરો બંધુઓનાં
 અરજોમાં મુકવી જોઈએ— અમે હજી
 તે ગુજરાતીમાં લખીએ. પૈસા મુમાવા લખી
 નથી.

જિલંતિ—

કમળ-ભૂષણ—
 સંગ્રહ માગવડે લખો—
 (લા. ૫-૨-૨૫)

સેવક જ્યેષ્ઠકુલ
 ઇંદ્રજીવણ
 સ્વીકારી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

જયકૃષ્ણભાઈના પત્રો.

પોરબંદર સં. ૧૯૭૮ માગસર વદી ૧૧

(૨૫-૧૨-૨૧)

રા. રા. બાપાવાલભાઈ,

.....હવે આપ ત્યાં આનંદથી કેએમ જોશો. નવીન વનસ્પતિઓ મને તો તેને પણ પ્રેમથી, રનેહથી, જાળે ઝોળખાણુ જ હોય એમ સર્વ-ભાવથી મળતો તો તેઓ આપ પર બહુ પ્રેમ કરશે. મને તો અહીં બેઠે બેઠે જાણે વનસ્પતિઓ જોતો હોઉં એવી મંઝા આવી જાય છે. આપની સાથે જોયેલા તા. ૧૬-૧૨-૨૧ ની માળે હગિયા કિનાનના લીલા ખડકો તો વીસ-રાતા જ નથી, વીમગવા આહોને પણ નથી, કેમ કે ત્યાં પ્રભુ ધિરાજે છે. કેમ વિમરાય ?

રા રા. દુર્ગાગંઢરભાઈ પધાર્યા હોય તો મારા મ્નેહથી નમન કહેશે ને માથે તેડતા આવશે

હી જયકૃષ્ણ હંદરજીના આશીર્વાદ

(૨)

પોરબંદર તા. ૮-૮-૨૧

રા. રા. ભાઈ બાપાવાલ ગરબડદાસની સેવામાં

... બની શકે તો મપ્ટેગરમા અને નહિ તો ઝીકટોગરની રહ્યાતમા તો જરૂર આવુ. ત્યાર પછી વનસ્પતિઓ મુકવા માટે છે.

આપ અત્રે પધારે ત્યારે આપની સાથે ખીજી વનસ્પતિ સંબંધની એવ-ડીઓની જરૂર રહેશે નહિ, કેમકે ઝીન, બેન્ટલી, લેંગ, બાન્ડર, લીડલી આદિ

કર્તાએની બોટેની સબધી ટેમ્પ્ટ થુકા મારી પાસે છે તે આપને વાચવા મમ લાગશે. પણ Magnifying Pocket lens તથા મચરાગો પોઈટ લન્સ (બ્રહ્મદર્શક કાચ) આવે છે તે ન ર લેતા આવશે. પ્રથમ તેની ખિમત રૂ ૧૧ થી ૧૧૧ હતી હાલ શુ છે તે હું જાણતો નથી.

ખીલુ સ્વ નારાયણ હેમચન્દ્ર બનાવેલું “વનસ્પતિ તત્ત્વજ્ઞાન” જે વણા વર્ગે ૫૦ અમદાવાદમા શુ વ. મેસાઈની તરફથી છપાયું છે—જે બહુધા દાન દુઃપ્રાપ્ય છે—એ પુસ્તકમાંથી ‘પુષ્પતત્ત્વ’ અને ‘ફુનના લક્ષ’ એ વિષેનું થોડું અવતરણ મ રા જો હરિપ્રભાદ મજગાય દેમાઈ, એમણે મગ્નાસાહિત્યની વિવિધ ગ્રંથમાર્જના “સંસારના મુંખ” એ પુસ્તકમાં પાને ૧૮૫ મે કરેલ છે તે પ્રત્યક્ષ વનસ્પતિઓ જોવામાં મગા પડશે, મારે એ પુસ્તક મો તો પ્રત્યક્ષ જ ર લેતા આવશે. મારી પામે એ પુસ્તક હવે, પણ મેંજ વચવા લાઈ મયુ તેણે પાછું આપ્યું નથી એમ જાણાય છે મારે આપને ત ની આપી છે તે લામા કરશો.

હાલ તો એ જ આપ ખુની જ્ઞાનસ્મા હોજ અને પ્રતુની અનુભવશીરો અદગની રચનાની લીધા જોતા ગેજો.

ની જયકૃષ્ણ હસ્તતા મિત

(૩)

૭ જુન તા. ૧ - ૪-૨૭

મ મ સૈદ્ધરાજ બાપાનાનભાઈ

આપ લખો છો કે હું આ ની અવગ્યાએ કેમ મમ શ્રી રાગી ? અ વાચી મને હવે આવે છે મારા મનથી હું હજી મન્યુ છું, બાળક છું સુદર જેવડો છું કેમ કે હજી મારી શુદ્ધિ અને જ્ઞાન તથા રમત મ વનો નવભાર અને ગાંડપાન કૂચ તથા કુદરની ચીજ તન્દ જોઈ જેદરાનો ને તેમા મગા આની જવાનો સ્વભાવ હ એવો જ છે.

માપાનાન તમને પણ હજી હું એવા ૧ એમી થણા નાના, મગી જે ૧-૧૧૧૬ લેવું છું તમે મારી પાસે દો તો મને હજી થણી મનીષેલી વનસ્પતિ મબધી અને ખીલુ વાનો કરવાની મગા પડે હું ધાર છું વગી એક મમ હુમ્મ? નીમ્મી આવને જન્મ વાને ની મગા પડે.

બોટની હવે આપનું ઘર થએલ છે. તે એક જગોએ કેમ રહે ? આપ જેમ ગમે ત્યાં ફરો હશે તેમ આપનું બોટની રૂપે ઘર પણ હશે ફરે. તેને સખર ટાયરનાં પૈડા છે એટલે ફેરવવું સહેલું છે. નમૂના પણ આપની સાથે જ કદાચ ફરતા હશે. પણ ખચકદાર, કાંઈને દેખાડતા નહિ, નહિ તો નગર લાગી જશે બિચારા આપણા લોકો કેટલા બધા સારા ને લલા ને સીધા છે કે જેઓમાંથી કાંઈ આપની પાસેના બોટનીના નમૂના લઈ જતા નથી એટલું જ નહિ પણ જોવોય માગતો. નથી. તમે કદાચ આગ્રહથી તેમને જોવા કહો તો પણ તેઓ પીડા ફેરવી ઉભે. વાહ ! કેવા લંકાં માણસ, જેને મોહ નથી, સ્પૃહા નથી, જોવા જાણવાની ઇચ્છા નથી ! બસ-હવે શું કહીએ ? કહીએ તો વગતઈ જઈએ.....

લી. સે. જન્યકૃષ્ણ ઇંગ્લેન્ડના ધરિત.

(૪)

ગોરખપર. કારતક સુ. ૧૧ મંગળવાર
(દેવદીવાળી)

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ,

.....ગઈ સાત દેવદીવાળીને દિવસ આપ અહીં હતા અને શ્રી તુલ-
મીચના કામ વખતે મંડપ પામે આપ બેઠા હતા આને એવો જ એ જ
જગ્યાએ શ્રી તુલસી લખમંડપ છે, અને ચિ સુંદર અને તેની મા તમને
બહુ સંભારે છે. અરજી

હવે એક ભારે અસૌકીક મળી થઈ છે—ખરે તેથી માગું હૃદય પ્રવિત
થઈ ગયું છે. બાપાલાલ, આપ પર કૃપા રાખનાર, મારી સાથે આપની વાતો
કરનાર, આપણાં પૂજ્ય માતૃશ્રી સુભદ્રાજીએ જ્ઞાંત્રી દાણે મને પૂછ્યું કે
‘બાપાલાલ કેમ છે ?’ મેં કિનીની કરી દીધી છે, જટા રાખેલ છે. તો પોતે
આજ કહી કે ‘લખ. જે વાગમાં જૂ પડે નહીં’ આ હો ! બાપાલાલ, ત્રા
વગર કોણ આવી મંબાગ ગયે ? આનું આવી જાય છે. કેંઈ લખી શકતો
નથી. બમ.

લી. સે. જન્યકૃષ્ણ ઇંગ્લેન્ડના આસીવાંદ,

(૫)

મુબમ તા ૩-૮-૧૯૨૦

ગ રા વૈદ્યગજ આપાનાનલાઇ

આપનો શુભેચ્છ અને શુભ લાગણી ભરેલો આપની રીત મુજબનો શ્રમ પત્ર પોતો ઘણાઓએ વાંચ્યો. ગ રા મે દુર્ગાજ કર શાસ્ત્રીજી અને રા રા મે ભુગતરામલાઇ કહે છે કે દોઢીયુ દોઢીયુ માગી પુસ્તક છપાવે તો મ્હજ તેમ જ ગજરાનને જ સમજાવો જેનુ થાય માટે તેમ ન કરવું કોઈ બીજાને રસ્તો મળે તો એમને ૩ ૪૦૦૦ નુ અમદાવાદ અને ૩ ૫૦૦૦ નુ મુબમનુ અરજ માથે ગયે જુધવારે રજીસ્ટર કરી ગ રા વાનલાઇ માગત મોઢી આપ્યું છે હવે તેનો ભુગથી મ્યારે શુ જવાબ આવે છે તેની ગહ જોઈ મુબમમાં બેસી રહ્યો છું મચારનો બધો વખત શ્રી નરનાગ યજ્ઞની મજન મડળીમાં અને બપોરનો ૧ થી ૬ માગવાડી આપવેલિસ તાક્ષાગામાના વનસ્પતિઓના મગ્ગદમાના નમૂના જોઈ તે ઉપર ઓરડર અને બો નામો લખવામાં માગ છું આપ આનદમાં હશે અને કંઈ જડીયુડી પણ જોના હશે.

તી મે જયકૃષ્ણ મ્હજના આપણિ

(૬)

પોરમદર ૩૦-૮-૨૦

ગ રા વૈદ્યગજ આપાનાન ગ તાલ

તી જગનનાથજીના દર્શન કરતા શ્રી મુબમનુ મને રોજ પૂછે છે કે 'આપાતાલ કેમ છે ?' એ વખતે માગી આખમાં આશુ આવી જાય છે અને પગ નાગી વિનતી કરે છું કે હીં છે મને આશ્વની માથે આનદ થાય છે કે આપ કેટલા બાવશાળી હો કે શ્રી મુબમનુ આપની કુશળતા દર્શાવે પૂછે છે તરોજ પૂછે છે તેથી હું સમજાઈ જાઉં છું આપ જગ પત્ર લખજો.

તી મેરકે જયકૃષ્ણ મ્હજના આશીવાદ

* આ પુસ્તક મે કમળી જડીયુડી * એ લખાવેલા બાદ રેટ ન હપરે તે પાને હપરવા દરખા હવા પત્ર પ મે પેલા નહિ એરે રાઈયુ રાઈયુ મા ૧૨૦ હપરવ મે વિચાર રીસેલ.

(૭)

કચ્છ જૂજ. ૮/૦ શરદ્યાગ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ

રા. રા. વૈદ્ય બાપાલાલ ગ. શાહ,

.....લાલ અમે અત્રે આત્યાં છીએ. અહીં વરસાદ નહોતો તે હવે થયો છે. રેતીના હુવા (Dunes) ઉપર ઝાડોનાં ખીજ વાવવાનું શરુ કરેલ છે. આ સ્વચ્છ ભૂમિની સેવા કરવી જોઈએ એમ મને યોગ્ય લાગે છે અને આ ન્યૂન દેહ આ કચ્છભૂમિમાં બંધાયેલો છે તો હો અહીં પડતો. બપોથી બન્યું ત્યાં પાણું અર્પાય. બંને વૈદ્યસભાઓ સ્વખાવરથામાં છે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયા આશિય

(૮)

ગોરખપુર માધ સુ. ૧૪ સં. ૧૯૮૧

રા. રા. મે. વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ,

.....સવારે જ્યેા શ્રી જગન્નાથજીના મંદિરમાં દર્શને ગયો એટલે શ્રી મુક્તદાશ બહુ પ્રેમજ્ઞતાથી પણ ગંભીરતાથી કુશળતા મારી અને તમારી પૂછતાં હોય એવી ઇસારત કીધી. મેં વિનંતી કરી કે આપની કૃપાથી આનંદ છે. પણ મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આજોમાંથી આંસુ વહી નીકળ્યા, આપ બહુ યાદ આવ્યા. પછી પરિકંબા કરી પાછા ફરતા મીંદડી પણ યાદ આવી. પણ બાપા-લાલ, શ્રી મુક્તદાશની આપણા ઉપર કેટલી કૃપા ! હું ઘણી વાર હર્ષ અને કં-ણાથી રેયો. ઘણે દિવસે છોકરો માવિત્રોને મળે ને માવિત્રો કુશળતા પૂછે ને છોકરાં રડી પડે તેમ મારાથી રેવાઈ ગયું. આ કાગળ લખતી વખતે પણ એ જ યાદ આવે છે ને આંસુ વહે છે. ગઈ કાલે મેં થોડાં જંગમખાતાનાં, જરીથુરીનાં ને બેટિની તેમ જ ખેતીવાડીનાં અને બાગખાતાનાં પુસ્તકો મારી સાથે લઈ જવા કાઢ્યાં પણ મુંઝાઈ ગયો. કયું પુસ્તક લઈ જાઉં ને કયું ન લઈ જાઉં ? એમ વિચાર આવ્યો છે કે એક બે માસની રજા લઈને આવવું અને આપ પણ આવો તો મારા હજારો પુસ્તકની યાદિ કરી કંઈ નિર્ણય કરીએ. ઉત્તર સખરો. આનંદમાં હશે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયા ગુલાશિય.

(૯)

કવ્ય માંડવી. આમો નં. ૫ મં. ૧૯૮૧

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાજીભાઈ,

હું પત્ર લખવામાં બહુ પ્રમાદી હવે થઈ ગયો છું ને માટે મારી વૃદ્ધાવસ્થા માનું લેઈ ક્ષમા કરશે.

.....ગઈ કાલે રાત્રે આશરે ચાર પાંચ વાગે મને ચિં. સુન્દરે સ્વપ્નમાં કશું કે “ભા, બાપાજીને હમણાંથી તેડાવી દ્યોને.” બમ આટલું ઠંડી સુંદર તેની મા પાસે ગઈ ને થોડી વારમાં જ શ્રી મુલદાજી દસ્તાં દસ્તાં પધાર્યાં. શ્રી મુલદાજીનાં દર્શન થતાં હું શરમાઈ ગયો ને આંખમાં ધણાં આંસુ આવી ગયાં. પોતે બહુ જ આનંદમાં હતાં. મને પછી ‘કાં, કાગળપત્ર લખ્યો.’ મેં હાથ જોડી શરમાતાં વિનંતિ કરી કે હવે લખીશ. આપની વણ આતા થઈ, હવે નહિ બૂલું. એટલામાં શ્રી મુલદાજી અને સુંદરમાનાં દર્શન થયાં. થોડી વારમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં, થોડીવારમાં શ્રી હારકનાથજીનાં દર્શન થયાં—આ બધાથી સ્વપ્નમાતે સ્વપ્નમાં હું ગદગદ થઈ ગયો—અને કહેવા દ્યો કે આજે આ બધાનાં દર્શન કેમ થયા ? કેનાં લાભ ? એમ બોલતો બોલતો આખોમાં દર્શનાં આંસુ વહેવારનો હાથ જોડી નમન કરતો જતો ગયો—તો ખરે જ મારી આખોમાં આંનું હતું.

બસ, હું પ્રભુને માદ કરતો બોલ્યો અને આજનોઆજ આપને પત્ર લખવાનો નિશ્ચય કર્યો અને શ્રી મુલદાજી પાસે ધણે શરમાઈ ગયો હોડે એવી અમર હજી મનપૂરથી ખમી નથી.

હવે મને એમ લાગે છે કે આપણે એક વખત મળીએ તો સારું—તો આ પ્રસંગ ચિં. સુંદરનાં લખા જેવો એકે નથી. આપનો લિલ્લંત લેવાઈ જશે, બોરેની મંબંધી વાતો થઈ જશે—અને હવે મારી વૃદ્ધાવસ્થા મળત પડી મળી મકામ કે નહિ, તો પંડિતશ્રી તમારી શ્રુતિ પછી લેઈ લઉં.....

આપ જરૂર વિચાર કરો ને આ પ્રસંગે પધારો, નહીં તો શ્રી મુલદાજી મને બહુ હપ્પા આપશે. હું તેમનાથી બહુ શરમાઈ છું. તે મને મારા અને તમારા નિમિત્તે દર્શન જે ને વાતો કરે અને દર્શનાં આંસુ વહેવારે ! આ બધું શું ? એ સમજાવે હું મમજી શકતો નથી. જરૂર પધારજો.

પી. એ. જયકૃષ્ણ દિલ્હીના શુભાશિષ્ય

(૧૦)

કચ્છ માંડવી. માધ સુદ ૧૦ સં. ૧૯૮૧

રા. રા. વૈદરાજ બાપાસાલભાઈ,

.....બન્ને નાની અંગ્રેજી શુકા મળેની છે; પણ આપણને બેને જ ન રસિક લાગે તેવી જ રસિક તે કચ્છ કાઠિયાવાડ મુજરાતને લાગે તેમ કરવું જોઈએ. પણ આપણે બેય બેળા રહેતા હોઈએ તો ખરે જ તેવું કામ કરી શકીએ એવી હજી મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે.

લી. સેવક જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીના શુભાશિષ

(૧૧)

કચ્છ માંડવી આવણ સુ. ૮ સં. ૧૯૮૧

રા. રા. વૈદરાજ બાપાસાલભાઈ,

આપનું પત્રું છેલ્લું અશ્વમેધા * બાબતનું મળ્યું.....

લાંબા ટીપ્પણ માટે ક્ષમા કરશો. અહીં વરમાદ ૮ થી ૧૨ ઇંચ થયો છે. ઉડતી રેતી અટકાવવા જે થોડા અને વડના ઝાડોવાળો ૨૦૦૦ ફીટ લાંબો શેડર-બેડ વાળો છે, તેની બહાર વધારે શેડરબેડ કરવા માટે આજ રોજ ખજુરીનાં ઝાડો વાવવાનું કામ બહુ આનંદથી કરવામા આવે છે. ગઈ કાલે જમુરી (Casuarina) ના ઝાડ ઉડતી રેતીના ઢુવા (Dunes) ઉપર વાવવાનું કામ કર્યું હતું. એટલે આવા પ્રત્યક્ષ વનદેવીના કામમા હવે કયા તમારી મુબાઈ ને કયા તમારા પુસ્તકો ને બોટોની ? કંઈ સાલરતા નથી. હું માંડવી ગામમા બે ત્રણ મહિને કંઈ જરૂરી કામ પ્રસંગે જ જાઉં છું. બાકી ચિ. સુંદર, તેની મા અને આપણા રામ અહીં જંગલમા જ ઝુંપડામા રહીએ છીએ. પત્ર લખશો આપ ખુશીમા હશે.

લી. સેવક જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીના આશિષ.

* આ પત્ર મળ્યા લાખો છે અને તેમા બનર આસન અને પેટાકુન બેની ચર્ચા કરવાગ આવેલી છે, પત્ર આખો મેં માત્ર 'નિષંદ આદર્શ' જા ૨ મા અશ્વમેધાના પ્રકલ્પમા જાણ્યો છે તે જુઓ.

બાપાસાલ,

(૧૨)

પોરબંદર ૧૨-૧-૧૯૨૩

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાશાલ ગ. શાહની સેવામાં,

.....ચોડા રોજ પર અમે મહારાજ બાપ ગયા ત્યારે ખાહીના તવરના ઝાડા, તેની છાયાવાળી ધરા, તેનાં હવાં લેવાનાં મળીયાં અને લીલા કીચડમાં થયેલી તેની રચના ને નાના નાના કુંજો મારા જોવામાં આવ્યા કે તૂર્ત જ મને “બાપાશાલ” માભરી આવ્યા ઓહો! બાપાશાલ વગર કેને દેખાડું ? એમ થયું.

લી. સેવક જયકૃષ્ણ ઇશ્વરના ધરિત.

(૧૩)

કચ્છ માંડવી. ૪-૧૧-૨૩

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાશાલ ગ. શાહની સેવામાં

.....મે અહીં આવ્યા પછી માંડવીની સડક, દરિયા કાંઠાની રેતી-મળી આસરે ૧૦૦૦૭ માંડવા વાવ્યા છે. અને અહીં જ વનરૂપતિઆશ્રમ બનાવ્યું છે. આપ જોવા આવજો ત્યારે બહુ રાજ થશે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇશ્વરના ધરિત.

(૧૪)

કચ્છ માંડવી. ૨૫-૧-૨૪

રા. ગ. વૈદ્યરાજ બાપાશાલભાઈ,

આજ એક અપૂર્વ અદ્ભુત લીલા જતી છે. આજ રાતના આસરે ૫ વાગે હું અર્ધ જાગ્રત હતો તે વેળા પોરબંદરથી શ્રી સુભદ્રાજી માંડવી મારી પામે પધાર્યા ને હમ્યાં. પૂછ્યું કે બાપાશાલને કાગળ લખ્યો છે ? શરમાઈ નીચું જોઈ, આખમા હાંપી શ્રી ભગી દાસ જોડી વિનંતી કરી કે ભુજથી લખેલ છે. હાલ અહીંથી લખેલ નથી. તો આગા કરી કે લખજો. વિનંતી કરી કે જરૂર આજે જ લખીના. મેં વારંવાર તેમને નમન કર્યાં ને હું ગદગદ કંઈ બોલ્યો કે આપંથીને શ્રમ થયો-પછી ગયો. આપ પછી અંતઃપ્રાણ થઈ ગયાં. ‘ને’ હું

પયારીમાથી બેઠો થયો. ઘણી વાર શ્રી સુદામાજી ને સુંદરમાનું ધ્યાન કરી તેમની આપણા પર કેટલી કૃપા અને વાતસલ્ય છે તેના વિચારોમાં ગરકાવ રહી ઉડી ભલાંને^૧ કહ્યું કે આજ તો શ્રી સુભદ્રાજીએ બાપાલાલને પત્ર લખવા આરામ કરી છે. આજ લખીશ.

બાપાલાલભાઈ ! આ વાતો બીજા માને ? પણ મને તો સાહ્યત થાય છે. હવે શું કરવું ? કોને કહેવી ? ઘેલામાં ગણે, પણ આપને વિશ્વાસ છે તો આપ માનશો.

હવે બન્યું છે એવું કે આજે જ હું આપને પત્ર લખત. પણ ૧૧ વાગે ટપાલમા આપનો પત્ર આવ્યો તેથી હવે તો હું તાજૂબ થઈ ગયો છું કે આ તે શું ? કંઈ આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નથી. બસ “ ખુદાકી બાતે ખુદાઈ જાને ” તેમ છે.

વેલિરનેરીયા સ્પાધરેલીસ નુ નામ મે જલસરપોલીયા રાજેયું છે. તે નર માદા બન્ને વનરપતિ મેં તળાવો ને નદીયોના ધ્રોમા જોએલી છે. તેની કન્યા પોતાની જળમા ડૂબેલી બારીમાથી ડોકીયા કાઢી વરની વાટ જોઈ રહે છે, ને વરરાજા વરુણદેવની લહેરોપર તરતાતરતા કન્યાઓના મુખના દર્શન કરી પ્રસન્ન થાય છે અને તેમાથી કોઈ કન્યાનું પાણિમહણુ કરવા પોતાની મરજી થાય છે તો વરુણદેવ વાયુદેવથી પ્રેરાઈ વરરાજાને કન્યાની બારીમા પધરાવી દીએ છે ને કન્યા તાબડતોળ વરરાજાને સતાડી પોતાના જલગૃહને તળાએ મઈ જાય છે. કેવી પ્રભુની લીલા છે કે વરકન્યાના ઘર એકલથ લા વાળા જેવા વગવાળા બનાવેલા હોય છે—ને તેની ઉપરની બારીઓ જળથી બહાર આવી વરકન્યાને એક બીજાના દર્શન થાય તેવી સુકિત ને તેમા વરણ અને વાયુદેવની સહાયતા ! મન્ય છે પ્રભુની લીલાને !

ઘણી વાતો લખવાની છે પણ કાગળ ભરાઈ ગયો

લી મે. ન્યકૃષ્ણ મદ્રજના શુભાશિય

(૧૫)

કચ્છ માંડવી. ૧-૨-૨૪

રા. રા. વૈધરાજ આપાલાલ વિ. ગરબડાસની સેવામાં,

આપનો સ્નેહલયો પત્ર આવ્યો. આ વખતે પણ શ્રી સુભદ્રાજીએ રાતમાં તમેને સંભાર્યાં. તે ઉપરથી મેં ત્રિચાર કીધો કે કદાચ આજે આપાલાલનો પત્ર આવશે. ખરે તે જ દહાડે આવ્યો. એટલે હવે મારા મનને વધારે ચમત્કાર લાગે છે. શ્રી સુભદ્રાજી શું કૃપા કરવાનાં છે ને હું સમજી શકતો નથી; પણ તેઓશ્રી આપણા જેવા તુચ્છ પ્રાણીની સંભાળ લે છે એ કંઈ થોડી કૃપા ન કહેવાય.

પણ હાલ આ બે વખતના બનેલા ચમત્કારથી મારું મન આપના તરફ વધારે આકર્ષાઈ ગયું છે ને મને એમ લાગે છે કે આપ જો હાસિયમાં વધારે ફમાઈ ગયા ન હો તો મારા પાસે હાલ છ એક મહિના આવી જાયો. અહીં ધણું જોવાનું અને શીખવાનું છે. કચ્છની વનસ્પતિઓના પુસ્તકમાં જે કંઈ મેં લખેલું છે તે પ્રત્યક્ષ અહીં કરી બતાવવાનું છે—તે હવે મેં શરૂ પણ કર્યું છે.

સી. એ. જયકૃષ્ણ દંડજીની મહિત.

(૧૬)

કચ્છ માંડવી. ૧૩-૫-૨૪

રા રા વૈધરાજ આપાલાલભાઈની મેવામાં,

.....હાલ ભાવનગરમાં સુજરાની માહિત્ય પગિવદ લસણી હતી. તેમાં “વિગાન વિલાસ” ના વિવેચનમાં મુરબી પંડ્યાજીએ “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” ના વખાણ વર્ણવ્યા છે, તે વાંચી મને હમણું આવ્યું છે. આપને પણ હસવું આવે એવું જ છે. આપાલાલ, આપણી રમત પણ વિદાનેને મન એક માહિત્ય સેવા જણાય છે એ તેમની અમીદશિ જ છે.

પ્રિય દુર્ગાસંકળાઈ કેવળરામ શાસ્ત્રીજી હવે મુંબઈ પહોંચી ગયા છે, અને પૂછે છે કે “શું હવે મુંબઈ આવવું જ નથી ?” તેના જવાબમાં આજે

મેં વિનંતી કરી કે :—હું હાલ એવી મઝામાં છું કે મુંબઈ ક્યાં ને કેવી છે તે મને તો સાંભરતીએ નથી.

.....બાપાલાલ, એક વખત મારા હાથનાં વાવેલાં ઝાડો અહીં આનીને મારા સાથે પ્રજ્ઞલીલાના લાવથી અવલોકન કરી જોશો તો આપ બહુ ખુશ થશો. તો પછી મને એથી વિશેષ આનંદ કયો હોઈ શકે ?—“ એ ચકી અઢકું હું નથી ઇચ્છતો, સુખ વિશેષ કંઈ સ્વર્ગમાં ” (ક. દ. ૩૮). સુંદર સંભારે છે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇંગ્લેન્ડની આશિય.

(૧૭)

૬૨૭ માંડવી. કારતક વદી ૨ સોમ ૧૯૮૨

રા. રા. મે. વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ,

.....મહાત્માશ્રી ગાંધીજી ૬૨૭માં પધારી માંડવીમાં ૩ દિવસ નિવાસ કરી લોકોને ધણો બોધ આપી ગયા. મેં તેમના યશસ્વી હસ્તે વડ ૧, પીપળો ૧, અને તુલસી ૧ એમ ત્રિપુટી-ત્રણેય આર્યાવર્તની અગ્રગણ્ય વનસ્પતિનું વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું અને ૨૫ ઝાડોનો એક ગાંધીકુંજ સ્થપાવ્યો. વડનું નામ ગાંધીવડલો રાખ્યું છે. એ કુંજમાં એક મારી પર્ણકુટ્ટી બાંધી તેને વનસ્પતિ આશ્રમ નામ આપવાનો મારો વિચાર છે.....

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇંગ્લેન્ડના ધરિત.

(૧૮)

૬૨૭ માંડવી. અ. ચૈત્ર સુ. ૧૦, રવિવાર

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ,

.....આજે તો મેં અપવાસ કર્યો છે, આજે મને ઘણું દુઃખ થયું છે. ગઈ રાતમાં હરણીયાનાં ટોળાં મારા મહુડાના સારા ઉછરેલ રોપા ૭, અરીહાના ૨ અને કેવડાના ૩ એમ ૧૨ રોપા ખાઈ ગયા છે, તે નુકસાન જોઈ મને તાવ ચડી આવ્યો. પણ શું ચાય ? આજે મને અન્ન કેમ લાવે ? એટલે ટ્રસ્ટદ લઈ આપે મોકલાવેલું શ્રીયુત ક્ષિતિમોહનસેનનું વૃક્ષારોપણ પ્રવચન વાંચ્યું—

મંત્રેનું છે. કંઈ રોય ઓછો તો થયો. પણ જ્ઞાનિ હજુ ગઈ નથી. તેથી જ કાગળમાં શાહીના છાંટા પડી ગયા.

- ખેર, મારે તો ઝાડ વાવ્યા કરવાં-તે ફક્કર બગાડે, હરણુ ખાય, ટોર ખાય, પસલાં કાનરે, હંદર કાતરે, હિંમત કીડી મંડાડી ખાય, કીટ પતંગીયાં ખાય ને મારે વાવ્યા જ કરવા ? અમ. “જો ગુજરે સો દિલ પર ફેલ ” એમ માનીને ધીરજ ને સંતોષ લેવાં. મારાં કામોમાં પણ ફેટલાં વિધો હોય છે ? પણ વિધ એ જ કમોટી છે, નહિ વારુ ?

લી. મે. જયકૃષ્ણ ઈશ્વરના શુભાશિષ.

(૧૬)

કચ્છ માહતી. મં. ૧૯૮૨ અ. ચૈત્ર સુદી ૧૧ સુતવાર.

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાજીભાઈ,

....આ વખતે મને ઝાડ વાવવાનું એટલું બધું કામ છે કે મોત આવે તો કહું કે હમણા મજૂર કર, આ ઝાડ વાવી લેવા દે, પછી આંતરે. મોતમોતની દરકાર કે કોઈ જનનો ખ્યાલ જ કયા છે ? આ પુરુષોત્તમ માંમમા પાછા પચકેશ રાખી નીમ લીધું છે.

સવારમા પ્રભુમંથરણ કરી નવા ઝાડો વાવવા. પછી નાહી ધોઈ મ'ધ્યા ડગી તુલસીકવચ અને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ગોડપ ગ્રંથનો પાઠ કરવો. આ પાઠ વખતે જે આનંદ છટે છે તે અસૌકીક છે. ચમુનાપ્તક વાચના જે અક્ષકામે આવે છે તે ઓવીવર ગોડડસ્માધનુ ટેમ્પેડ વીલેજ અને સેનિકા તથા રસિકનર્ત સ્થિતૌન્દર્ય રીકું પાડે છે આ વખતે તમે અને રા. રા. પ્રિય ભક્તરાજ ત્રિલલદાસ લાલદામ એ બન્ને બહુ માલસો છો.

એક જ ટંક હાથે રાંધીને જમું છુ. બીજે ટંકે માત્ર દૂધ જ પીડે છું- પણ સાજના પાછા નવા ઝાડો વાવીને જ, જલ્દીમાં દરરોજ કંઈ દટાણા ખાવવી જ.

આપ જણો છો કે હવે તો મેં આખા કચ્છ સ્વસ્થાનમાં ઝાડો વવરાવવાનું “કચ્છ જલ્દીક અને ગેપક મંડળ” સ્થપાવ્યું છે. તો જે દાસ હું ઝાડો વાવવાનું કામ ન કરું તો પોરબંદર અને ભુજ વૈદ્યસલાની ચેરે મંડળ

મુદ્દવિરામ લાઇ જાય, માટે મંડ્યો રહું છું. હવે શરીરની કે બીજા કશાની પ્રકાર રાખી નથી. માત્ર એમ જ ધાયું છે કે મોતપથારીએ જ સૂતા છીએ. આ દેહ કંઈ કામ આવવાની નથી. ઉમ્મર મોટી થઇ તે હવે ઝાઝી ટકવાનીયે નથી. તો જે બે હાથે થાય અર્થાત્ જોટલાં વધારે ઝાડો વવાય તેટલાં વાવી દ્યો.

“આજ તો લાવો લીજીએરે કાલે કાણે દીઠી છે.”

મારી કથા થઇ રહી, હવે આપની કથા કરું.....

આપ જયપુર વૈદ્યસંમેલનમાં જવાના છો કે ? રા. રા. મે. જાદવજીભાઈ મને જરૂર કરી તેડાવે છે, પણ હું તો ઝાડો વાવવાનું જીવસાટે પણ લાઇ બેઠો છું—દેવે શું થાય ? પ્રભુ ધન્ય !

.....ઉતાવળ થાય છે. ઝાડો વાટ જુવે છે, વાવવા જાઉં છું. માફ કરજો શ્રી હરિ.

લી. મે. જયકૃષ્ણ ધંદજીના મુલાશિષ.

(૨૦)

કચ્છ માંડવી. આપાદ વહી ૧૪ સં. ૧૯૮૨

રા. રા. મે. વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ ગ. ની મેવામા,

આપનો આશ્વાસનપત્ર આજે પોતો, તે તખીયતને બરાબર વાંચી સંભળાવ્યો. હાલ તેને હું ઝાઝી દાદ આપતો નથી, ક્રાંટ પર તેને બેસાડતો પણ નથી—પણ ગાઢા ઉપર અલગત તેને મારી સાથે ઝાડો વવરાવવા તેડી જાઉં છું. પાછી આવે છે ત્યારે લોચ થઇ પડે છે અશ્વગધા અને મુંદની રખડી પાઇ ફેસલાવું છું. કોઇ વાર તેને ખુશ કરવા જરા અંબર સાકરની ભુક્રીમાં નાખી ફેંકાડી ઉપર ફૂંધ પાઉ છું. કેમ ? ફેમવાવવાના ઉપાય તો વીક છે ને ?

ગ. રા. અમૃતલાલને નમન લખજો.

લી. મે. જયકૃષ્ણ ધંદજીના મુલાશિષ.

(૨૨)

ક-૭ માડવી આવણ સુ ૮ ગુઝ ૧૯૮૨

રા રા. વૈવરણ બાપાનાવભાઈ

તમીષત પહેલા કરતા હીક ચતી જમ છે, ચિતા કરશે નહિ. આજરોજ સામાન્ય વરસાદ થયો છે તેથી આપણા બાવગોપાન (જા-વા, ધાસ આદિ વનસ્પતિ) ખૂબ મજા-આનંદમાં આવી ગયા છે-એ જોઈ મને પણ આનંદ થાય છે આપને ત્યાં પણ પાટો વરસાદ થયો હશે અને તેથી આપ પામે રમતગમત કરતાં છોકરાઓ (વનસ્પતિઓ) પણ મોજમજામાં આવી ગયા હશે. એ છોકરાઓમાંથી જે ઉમ્મર લાયક થયા હશે તેની સગાઈનું માણુ કરવા કોઈ પત ગીયા અને મધમાખી નામ ધારી ગોર પણ આપ પાસે આવતા હશે. લાયક વધવાળાની સગાઈ મનુષ્ય કરી દેશે, જોગ ખાઈ જેને કેમ કે હવે બાદરવાનો (વનસ્પતિરાજનો) લગ્નગાળો પાસે આવે છે એટલે આપ ધણી કામકાજમાં ગુચારો દુરસદ મળે તો મારા જેવા ધરડાજીવાને પણ થોડી મદદ કરવા પધારશો.

પ્રિય બાપાનાવભાઈ હું રખડી રખડીને જાડપાન જોળખતા તો શીખ્યો તે વખતે ગુજરાતીમાં એવું કોઈ માર્ગદર્શક પુસ્તક પણ નહોતું કે તેની મદદ મેળવી શકાય વનસ્પતિશાસ્ત્ર મે લખ્યું ત્યારે એમ માન્યું હતું કે આને કોણ વાચશે અને લોકો પણ કહેતા કે એ પુસ્તકને કોણ ખરીદશે પડીકા થશે. હું કહે તો કે હાને પડીકા થાય હું તો વાચીશ.

એ જ પુસ્તક આજ રજુ રખીએ મારે છે છતાં મળતું નથી એ જ પુસ્તક જનસમાજમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર પણ કદાચ વિદ્યા છે એમ જાન કરાવ્યું છે-એ કાવ્યની કેટલી કૃપા ને શું તેની ગતિ ! પ્રભુની લીલા અપર પાર છે.

આજ મારા પર તપુ મહાન અને પવિત્ર દરજ્જે આવી પડી છે —

- (૧) જન્મશુભિ કચ્છદેશમાં નવા ઝાડા વાવવા સવરાવવાની
- (૨) અમદાવાદ વિદ્યાપીઠમાં વ્યાખ્યાન આપવાની
- (૩) જનારમ દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયનાં ચોખ્ખા વનસ્પતિવન (એટેનીયમ ગાર્ડન) બનાવી દેવાની

અમદવાદથી પૂજ્ય મહાત્મા બાપુ ૧૧ બે પત્રો આવી ગયા

જનારમથી અઈ અને પૂજ્ય પડિત માનવીયાજીનો અને ગ રા. વૈવરણ જનદત્તભાઈનો પત્ર આવ્યો હવે અને ના પાડું ?

હી મે જયકૃષ્ણ ઇશ્વરના શુભાશિલ.

(૨૨)

ક્ર-૭ માહવી શ્રાવણ વદી ૩૦ ૧૯૮૨

ગ ન વૈધ માપાવાવ વિ ગગનદાસ શાહની મેવામા,

સદિગ વનસ્પતિઓ—ની ચાદિ અલગ કરી તે વિષે જે લખ્યું
 હોય તે લખી, પુસ્તકો ૧૧ લખ્યા ગઈ કરી, પ્રાન્તનાર વપરાની એક જ નામથી
 જુદી જુદી વનસ્પતિઓ તે તે પ્રાન્તમાંથી મેળવી નમૂના મંગલ કરી અખિય
 ભારતવર્ષીય વૈદ્ય મંચેન વખતે તેની ચર્ચા કરી એક નિશ્ચય પર આવી તેવી
 વનસ્પતિઓ વિશે ચોખ્ખ નિશ્ચયાર્થક હગવ સર્વાનુમતે કરી નાખ્યા મિત્રાય બીજો
 ન્હોતો મને સૂઝતો નથી ગમે તો આપ એ વિષે ગ રા શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકર
 ભાઈને પુછાની ભેગો

હાન રાજીગ મડ નમ્યુ છે ને કામનો બોલો કપો છે પણ કામ
 જાડો વાવરાનુ એવે માગ હગગના પ્રેમનુ છે માટે મૂકી શકાતુ નથી “વો
 જાને હજીકે કિયક મતાની હ પ્રેમમસ્તી ”

એક ચમાર દુધેથીના વર્ગની વનસ્પતિ ૬ ઇચ ઉચાઈની હમણા
 ગેક જો-નામભાઈ લાવ્યા છે તેના સાગ નમૂના મંગાવ્યા છે આવેથી આપને
 મોકનીશ તેમાંથી પુષ્કળ રૂધ નીકળે છે ફલશિગ હોડગ ખાપ છે, લોહી સુધારે
 કે તેને કન્ઝમા ખીરોલી કહે છે ડોડી (૬૫) પર ગટા દોષ છે ક્ષીર-
 વાકોલી નામે છે Cleopatra કે હાથ એજ

લી મે જ્યોત્ષ્ણ દરજીના ધર્મિત

(૨૩)

ક્ર-૭ માહવી ભા વ. ૬ સુર ૧૯૮૨

ગ રા પ્રિય વૈધરાજ—

હવે હું મધુનાશિણી અયથા સુકમારના પૂગ નમૂનાની ગાહ
 લઈ અમૃતવાવલાઈ તરફથી મંગાવ્યો છે તેની જોઈ હું જો તપાસી જોઈ
 ખાત્રી થાય તો “આ વિગાન” મા એનો લેખ લખી નાખુ, ત્યાં સુધી એક
 પાત ઉપરથી એને જ Gymnema શા માટે મેંથી મેમા ?

Gymnema સિવાય પણ એવી વનસ્પતિ મારી જાણમાં છે કે જેનું રાગ આપને ચવાડ ને પછી આપને કવીનાદન પડી ન લાગે ગોળ મોંઘા ન લાગે-તો જાણ્યા વગર હું G કેમ લખું ?

સારિયે છે કે તેમાં કૃષ્ણ સારિવા પૃષ્ઠ પ લગનાનનાનલાલ (Gymnema) ને કહેતા અને શ્વેતસારિવા Hemidesmum ને Hymenocallis ના પાનમાં ચવાડ જોવાની અમર વિધે મી એજવથે ૫૦ વાં ૫૦ મુળમાં જાહેર કયું હતું

આ સાન નદીના પૂર આવવાથી મારા કયાનચા કેટલેયે મારા ઝાંગે જનમમાંથી લઈ ગયા તેની એ સ્થિતિ જોવા હું હજી જવો રહ્યો છું એ ગાયનીય નથી શું ?

મોળા ઝાંગે વટોળીયાથી પડી જાય નાના પાણીમાં ફૂળી તથાજ જાય ત્યારે આપણે શા માટે જવું ? ખીજા નના ઝાંગે વાવવા માટે જ રતો તે વાવવા મળ્યો છું અમર જનાળી કે ખૂબ શેક કરે છે જલારોપણ તો હું હવે ઉપરાઉપર પ્રાચીન નાખું છું તમે તો રોજ યાદ આપ્યા પ્રે છે

ત્રિપ આપાનાન હું હવે ધણો ધરડો યેસો થયો હું મને ઝીડપાનનો જાખ એવાને એવો મલ્કે વિશેષ વેગમાં છે હું ધાડ છું, એ સોંપ તો જવની સાથે જાગે ને જ્ય નંદનનનમાં ઝીડપાનનું મામ રતું પડે તો નાન કહેવાય હા જ છું

હી મ જયકૃષ્ણલાલના શુભાશિષ્ય

(૨૪)

કચ્છ માડવી આમો મુ જ જુલ ૧૯૮૭

ના ગ વૈદ્યરાજ આપાનાનલાલ —

બેરેનીના એક કેશ આપણે ગુજરાતીમાં કરવાનો છે એ વાત આપે મને પ્રથમ લખી હતી કેશ કરવામાં જોઈતી ચોપડીઓમાંથી જેની નિહને બા કૃષ્ણ લેખ્ય (જરમન), ઓનીવર આદિ ચોપડીઓ મારી અમે પોચા પડ્યા છે તે ઉપરાંત અહીં મને એ કચ્છ મલ્કના ચીફ મંડિત

એફિસર રા. રા. મે. તાંબે સાહેબ અત્રે મારા પાસે ફેટલીક વનસ્પતિઓના નમૂના લઈ લાટીન નામ જાણવા આવ્યા હતા-તેમની પાસે મેં એક નવીન ચોપડી જોઈ; જેનું નામ Gray's Botanical Text Book (Sixth edition) Vol I. Structural Botany. New York. એ પુસ્તક Asha Gray જે ઘણા જ પંકાયેલા છે તેનું જનાવેલું છે. તેમાં મેં 'Glossary' જોઈ તે ઘણી ચારી છે. તો એ પુસ્તક આપ પાસે છે કે નહિ ? ન હોય તો મુંબઈ અમદાવાદ તરફ જાઓ તો જોજો.

અમને ત્રણેને તાર આવે છે. આપ ખુશ હશે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજના ધરિત.

(૨૫)

કચ્છ માંડવી. સંવત ૧૯૮૩ કારતક સુ. ૧૨ શુધ.

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાસાસભાઈ,

.....સાંભળ્યું છે કે રા. રા. મે. શાસ્ત્રીશુ દુર્ગાશંકર કેવળરામે મારું જીવન " પ્રસ્થાન " નામના માસિકમાં જાણવું છે. આની મને ખબર નથી. કશું હું જાણતો છું ત્યાં જીવન કેવું ? શેઠ ગોકલદાસભાઈએ વાત કરી.....

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજના ધરિત.

(૨૬)

કચ્છ માંડવી. ચૈ. વ. ૧૦ ૧૯૮૩

રા. રા. વૈદ્યરાજ બાપાસાસભાઈ,

અભિપ્રાય પત્ર મળ્યો, લહેરે આવી મઘ છે. દલે તો 'જંગલમાં મંગલ' પુસ્તક પણ વાંચવા આપનું મન થઈ નય છે, પણ તે દલે લખે કાણ ? થઈ ગયું તે થઈ ગયું.

આજે આવેલ ૩ નમૂનાઓ નીચે પ્રમાણે.....

તા. ૬. ગુડમારનો દુંડો લેખ વાંચી રાજી થયો, પુસ્તકો વાંચીગયા તેથી રાજી થયો. હુકર અને ચોખ્ખમની ઇપ્રેસકેશન તો ખરે જ અભ્યાસ કરવા થાયક છે. આપ બહુ રાજી થયા હાગો છે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજના ધરિત.

(૨૭)

ક-૭ માઝવી મવત ૧૮૮૮ શ્રા વ ૩ મેમે તા ૧૫-૮-૨૧

મ નગણગણાનકૃત રા રા વૈદ્યગજ બાપાનાનલાઈ વિ ગ-મડદામની
મેવામા

આપની મહાયતાની તો ઘણીએ જરૂર છે આ મર્થ મોટું છે
અને દેશસેવા, વિદ્યા અભ્યાસ અને પરીક્ષા આપવાનું છે-અને પરીક્ષા ના
મોગમાવા અને ના લોડ ઇગ્ગિના જેવા ધુધર વિદ્વાનો છે-દેશદેશ તોના
પ્રશ્નોનો જોએના તેમની નજરમા આપણે શું આવીએ ? પણ જો કુ-
પદ જનમે હય, ઉરમે હમબી કુછ દે " અને ધામે કહ્યું છે કે 'I know
I am worthless and small but can I not grow in the
Garden of God, And is he not Lord of all ? આપણે બાપા
બાનભાઈ ધામધીએ ઉત્તરતા તો ન જ દોવા જોઈએ આપણે આપણાથી
બનવું ને પ્રભુ કૃપાથી મળે તે કરવું-પછી મર્થ, કાર્ય કરાવનાર મર્થ રોભા
વનાર અને જોનાર પણ પ્રભુ જ છે ના ? આપણને તો કર્મનો જ અધિગ
મો આપ નિમિત્ત પણ આવી તો જશે-આપના આવવાથી માગ ઉત્સાહમા
ખૂન વૃદ્ધિ થશે-અને કોઈ પણ મર્થ ઉભાહથી થાય છે તે પ્રભુ માની લે છે
મો મને વિસ્વાસ છે કે પ્રભુ મારા કરાવે છે તે અગીમર પણ કરશે આપણે
તો કરે જનુ ઉવનચરિત્ર હપાતીમા લખવું એ મને તો યોગ્ય જણાવું નથી
વખને મારી બૂન પણ હોય તો પણ હું એટલું મમત્વ કે લક્ષણમા પાકો
અનુભવ થતા ને મધ વિદ્યા મેળવતા સ્વભાવ મુઘટતા કે બગડતા પણ તેને
હાથે કેટલકા મ થાય છે તેમથી પણ કેટલું અનુમરણ કરવા જેવું હોય છે

મ-૭મા ૫૧ વર્ષ નોકરી કરે તોએ ભાએ જ પેનસન થો, ધણ મગે કે
નએ મગે તો મને એક અપવાદ તરીકે ૩૭ વર્ષની નોકરી પછી આ વરથી
ભરપમાગે પેનશન મળ્યું છે, એ મ-૭મા નવો જ દાખનો છે તો દિનોગનીયા
દુદ્ધ અત મરણથી પ્રેમાણિપણે નોકરી કરનારની કન્ઝ રાજ્ય પણ કેવી
બૂજ કે છે એ શું લખવા જેવું નથી ? તેમ હવે જીવનિનું છે ૩ કામ

ક-૭ મેરેનિમન મ્યુઝિયમ તો હવે જોનારાનું છે-મો જીવનચરિત્ર તો
મળ્યું પછી જ શોને હજુ-નનારમ તો હવે પડી જવું છે-ત્યાં તુ થાય છે ત
મેણ જાણે છે ? તો એવા અધુરા જીવનચરિત્ર તો આપ પસંદ કરો હું ન મર
મો આપ મોગ કે ખુડી પડે તેમ મરે હું માન ન દઉં

લી જયકૃષ્ણ ધર્મના ચરિત્ર

(૨૮)

કન્હ માડવી. તા ૨૭-૯-૨૭ ભોમ્.

ગ રા વૈદ્યરાજ આપાવાવલાઇ,

આપે મોડલાવેલ નમૂનો અ ક્લેન્ડર સ્ટેશનવાળો પને મોકલ્યો હતો તેનું નામ નેર્ન કે હુકર મા નથી નામ Cathartes *suberratum*.

(N-O. Verbenice) છે હવે આપ ક્યારે આવો છો એ જ પરમાત્મની પેઠે વાટ નેતો

લી. મે જયકૃષ્ણ ઇદ્રજના ધટિત

(૨૯)

કન્હ માડવી તા ૫-૧૦-૨૭

રા રા મે વૈદ્યરાજ આપાવાવલાઇ,

ગઇ ગયે મુનિ મહારાજ ત્રિલોકચક્રદ્રશ્ય નમૂના જોવા ગળમહેલ પર આવેલા ખૂબ નમૂના જોયા, ખૂબ આપની વાતો યાદ ..

સ્વામીશ્વર દેવાનદ્રશ્ય ખૂબ નમૂના દુઆમાથી ભેળા કરે છે—કે છે કરાંચી ચાચ, અને મુનિ મહારાજ કે છે કે આપ્તુ ચાચ—ને આવો ૨ કહે છે કન્હમા રહે માટે હવે શુ કરવું તે લાટેરમા આવો ત્યારે લખજો—
“ અમને તો હમણા નયાં નવરાશુ, ગુરુશ્વર અમે ધડપણમા ગોવિંદ ગાશુ ”
તેમ અમે પણ હમણા કંઈ લખતા નથી. હજુ ધડપણમા “ જંગલમાં મંગલ ” નામનું પુસ્તક લખવા વિચાર થાય છે—મેટર ધણી તૈયાર છે; માખી જે આપ લખના જોસો તો મોટેએ ધણી નોંધ છે હવે જ ગયલું હૈય, આપાવાવ લાઇ, એમ જ જાય છે તેનો સોસ તો થાય છે—પણ હવે એવા મોસ મૂકીને “ રાધે ગોવિંદ, લખ્તે જે જે ગોવિંદ ” ની ધૂન લગાડી મગ્ન કા ન લૂટવી ? જોયો શ્રી પરમાત્માપી જય

લી મેવકે જયકૃષ્ણલાઇ ઇદ્રજના ધટિત

(૩૦)

૨૦૭ માહી

મ-૧૯૮૫ માર્ગશીર્ષ વદિ ૨ તુક

૧ ગ મે વૈષ્ણવ માપાનનાઇ,

દિમાનય જગનો મમય તો ગીયારો નથી પણ ઉ હાતો કે જે મ નોખા કહે છે આપ જગની તૈયારી કરો ત્યાર પછ વખરો માગથી ૧૫ ગીતે દિમાને ફગય ? ને ત્યાની જાડીમા અવમાન થાય તો એના જેવું બીજું શું સુખ ? અને મ્યુ સ્વર્ગ ? વિચાર ! જ બહુ મજા આપી જાય કે ને ઉ થા ઉ થા નેવ ઇ બોજપત્ર આદિ ફોના અખવત્ ફર્શન થાય કે એહો ! ભાઈ, ભાઈ, ખેવી મજા ! અહી જ માગ દુવા (Duane) મા દિમાનય જેવી ઉચી તો નહી પણ રેતી પર પથગઇ આરવેન (Ipomoea) જેવી વેલડીઓ હમતી રમતી ગુલામી ફોથી ધોળી ગેતીને લીના ગતા રગ આપી હાડી રેતીને સુખન આપતી હવે તો રે તમાચી દુવાપર ચી ગએરી દેખાય છે—જે આપની વખતો વખત થા કરાવે છે ધન્ય દિમાનય કે જેનું નામ મહારતા આવો આનંદ મગવે છે, તે પોને કેવો હશે ?

નમ દે દિ બનિ આવે ”

તી મેવ જયકૃષ્ણ દર્શના ધર્મિત સ્વીકારશે

(૩૧)

૩૨૭જૂજ સરભાગ

મ-૧૯૮૫ પોશ વદિ ૪ બોમે

૧ ગ મે વૈષ્ણવ માપાનનાઇ,

આપે મોખાવેસે દીનીશુલા તો નમૂનો મધ અને પોતો અને આજે મુજિયા અને દાડીવાળી કાથળી પણ પોની કે મોખ્યેન નમૂનો મને ખાના વર્ગનો લીઆની જાતનો લાગ્યો અને તે ઉપરથી મે હુકરમા તપાસ્યુ, તો હુકરમા પદ જાતની થીઆ આરેરી કે તેમાથી “ 12 Lect robust L. II vol 1 p 117 ” આ રોજ મને નામે કે વધારે નામ આર મંગો

રા. રા. મે. દુર્ગાશંકરભાઈને મેં સોમ અથવા હોમ Ephedra pedunculari--નો પાસાંલ તા. ૧૫-૧-૨૬ નો મોકલ્યો છે તે નમૂનો આપ પણ જોજો.

.....આ વસ્તુ અને એની ખીજ જાત E. p. ૧૫૦૫૫૧૧૧ ધરાવતી હોમ ને નામે મુંબઈ આવે છે અને તે પારસી લોકો (મોબેદો) આતસબેરામ-માં રાખે છે અને ધાર્મિક ક્રિયામાં વાપરે છે.

.....સરીરે શરદી, દમ, હૃદયકમ્પ, વાન, કફ--એ બધું હાસ છે. સાવ ખાટલે છું. “હાર્ટફેલીયર” કે અવસાન હજુ થતું નથી તેનું શું કારણ હશે ? ક્યારે થશે તે લખજો.

તા. ૬. આપ અને શેઠ ગોકુલદાસભાઈ મને એક કાવડમાં બેસાડી (થ્રવણની માફક) હિમાલયની યાત્રા ન કરાવી સહે ?

લી. સે. જયશંકર ઇન્ડ્રજીના ધટિત.

(૩૨)

મયુગ સં. ૧૯૭૭, ફાગણ વર્દી ૧૦

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ,

.....ખીજી કૃષ્ણભાઈ કે શ્યામભાઈનાં વૃદ્ધાંત સાહિત્યમાં આટલું બધું વખાણ છે. તે જાડ મેં એકું ન હતું, તે જોવાની મને બહુ તકેલી હતી, તે હવે અહીં પૂરી થઈ છે. ખરે જ બહુ મુંઝવે સુધરિત સુધન પ્રવાણું છે. વળી તેમાં અત્યારે લીલા પાન આવી રહ્યાં છે અને તેમાં તેના મુંબજ, તંબુ કે છત્ર નીચે નાના નાના લોલકની પેટે છૂટાંછટાં પીળાં સોપારી જેવાં ફલ આવી રહ્યાં છે, તેથી તે બહુ જ મનોહર લાગે છે. આ જાડની મધન શીતળ છાયા નીચે શ્રીકૃષ્ણ આર્નલ્ડકંદ બપોરની વખતે વિરાજી છાક આરોગતા અને શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠક પણ કેટલીક જગોએ ધજમાં આનાં જાડ નીચે છે તે બરાબર છે: કેમ કે અપોરના રસ્તે જતી વખતે પથિકને આ જાડની શીતળ સુધન ધરાની છાયા તબે બેસી જવાનું મન થાય છે જ.

આ જાની ધારા ઠી રહે છે, ગમ્મ થતી નથી પણ વૈદ્યનીય વિચાર
આ જાના ફગ એના બધા ઝેરી છે કે તેને ઘેર પશુ વાદળ કે પહી પણ
ખાતા નથી એના પીળા ફગ મીઠા જેવડા ને જેવા હોય છે એનો ગળ
અત્યંત રોષ અને જલુધન (માલોપચારમા) ગણાય છે એને જાતમા
પમેદુ અને ગુરુગનમા ઢેકી રહે છે

અહીં ગોડુન મયગતી આજુબાજુ ખરી રાસના (Pina lucida
colorata) બહુ જ હોય છે, તેને જાતમા નેમિ બાંસુરી કહે છે તે જાત
નહુ તરિ માગે કે જરીજુગીથી લોકો વણા અગાન છે મન થઈ જાય છે
એ- જોમાસુ જાતમા ઘડી જાતની જરીજુગીનો અભ્યાસ કરી નેમિને તેય
માલિનગાઝ કરના જેવે તીથમા મર જોએ આપને મલાદ પુ થતી
જોએ જનમ મજા આવે છે

હી મે જયકૃષ્ણ હાડના નમન

(૮૩)

૨૭ મા-રી ૨૭-૦-૨૫

૧ ગ મે રાસીડ દુર્ગાદા જાતની નેચમા,

ખોગીની (Glossonoma ૧ ૧૧૧૧૧) એ મિમિન ૧૧૧૧મા
૧ જાતમા નથી એ જ જાતની આપે છે કે એ વનપનિ દુ પ્રાપ અને અમક
થો જ થતારી નામે ૧ અને ૬૦ રેષ્ટામજેલા જેવા જાણવામા આવી
થી પણ દુ નો નાગ ગડિદોની ગેયમ મોમાજીની લાદ જોમા તેમ
જ નેચન દિગી મમાગીની ના જોમા દગ-અને તેના ૪ થા રો પુમમા
મા નો વગ ૧૦ લાગતી મા જેવુ તેના મિત્રાનિમ અને રેષ્ટા
૩ રજાન ઉતારી નુ કે આપો જીગ પુરકીમા જેવું રખો

આપ અનરમા દગો

હી મે જયકૃષ્ણ હાડના પગિત

(૮૪)

મુજા ના ૧૫-૧-૦૦૧

૨ ૧ મ દુર્ગાદા જાતની નેચમા,

આપને ૧૬ આગના જાતો મ ગળમા આવી રે ૧ મુકુલ
૨ જાતમા મજાગા ૧ મજો તમે ૧૬૪૫ મની અમિદ વાપનિમે

જર્મનીથી છપાવી મંગાવવા હજી ધણી તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવી. રા. રા. મે. બાપાલાલભાઈ અને આપ પ્રયત્ન કરો તો આ કામ ચાલ, શેઠની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય અને આયુર્વેદનો કંઈક ઉદ્ધાર થાય. આપના હાથમાં છે, હવે હું તે કંઈ કરી શકું નહીં.

અમદાવાદમાં મેં ૧૦૪ ડીગ્રી તાવમાં પ્રદર્શન ગોઠવ્યું. ૧૦૩° ડીગ્રી તાવમાં વિદ્યાપીઠમાં ભાષણ આપ્યું, ૧૦૨ ડીગ્રીએ પાટણની વૈદ્ય પાઠશાળામાં ભાષણ આપ્યું અને આજ રોજ ૧૦૧ ડીગ્રી તાવમાં શ્રી નરનારાયણ મંદિરમાં જલદવજી મહારાજને હાથે શ્રી તુલસીજીનું વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું છે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીના ઘટિત.

(૩૫)

કચ્છ માંડવી. ૧૯૮૨ અ. વૈ. વહી. ૧ ભોમ.

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ કેવળરામની સેવામાં,

હાલમાં આપનો કૃપાપત્ર નથી તે આપ જયપુર વૈદ્યક સંમેલન ને પ્રદર્શનના કાર્યમાં હશે તેથી વ્યવસાયને લીધે હશે.

આપ ત્યાં પધારવાના છો એમ. મુ. રા. રા. વૈ. જલદવજીભાઈ લખે છે. મને આમંત્રણ છે ને સાતો આગ્રહ છે. પણ હું તો અમદાવાદથી જ ધરાઈ રહ્યો છું એટલે હવે તો ક્યાય જવા વિચાર નથી.

વળી હાલ મેં પુરુષોત્તમ માસ દરમિયાન બે ટંક દરરોજ નવા ઝાડો વાવવાનું નીમ લીધું છે તે વાવું છું. પંચકેશ રાખ્યા છે, સંકલ્પ ઝાડો વાવવાનો કર્યો છે, બેથી ઓછા સવારે નહિ ને બેથી ઓછા સાંજે નહિ-વધારે થાય તો દરરોજ નહિ-વાવવાં. આવા નિયમથી ૧૫ દિવસમાં આશરે ૭૦ ઝાડો તો વાવી લીધા છે. હજુ ૧૫ દિવસ બાકી રહ્યા છે તો ધણું કામ થઈ જશે. તુલસી કવચ અને પોણા અંધનો પાક, એક ટંક ભોજન, અને રોજની " કચ્છ વૃક્ષ રક્ષક અને રોપક-મંડગ " નાં ફંડમાં કંઈ દક્ષિણા આપવી. એ જ. આપ આનંદમાં હશે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીના ઘટિત

૧. ૭ બોમે તથા વન ૮ બુધે—મે દિવસમા ત્રણ વૃક્ષારોપણ કરવાના ઉત્સવ કરાવાના છે. ગૃહસ્થ લોકો ઝાડો પોતાને ખરવે વાપે છે—મારે તો ફક્ત તેમના પ્રોત્સાહન આપવાનું છે.

મૃગુમ દિવામાથી જ્ઞાતિપણની પદ્ધતિ એ- જ્યોતિષી પામે શ્વારી કે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે વિધિમુદ્ વૃક્ષની પૂજા કરી તે ખાત્રમા ચત્રમાનને હાથે પદ્મગ વનુ—કેવી મંત્રા !

કાકનાસા—આપણે પૂના પ્રાચીનમા નેપાની પડિત પામે જોઈ હતી તે મને મધુદરજીની જાતની વનસ્પતિનું લામી આવ જોતું ફક્ત લાગતું હતું પણ રીંગ્રાટી રીક લાગે છે હાન એ જ

હી મે જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયા નમન

(૩૬)

કચ્છ માગ્ધી લા. ૫૬ સુ. ૮ રવિ ૧૯૮૭

ગા. ૨૫ મે શાસ્ત્રીજી દુર્ગારાજર ધ્વજરામની મેવામા

આ માથે આપને વાચતા આનંદ થાય એવો એક ૮ પાનાનો ૨૧ રા. મે વૈદ્યરાજ અમૃતનાનભાઈ પ્રાણુદેવ પદ્મપૂર્ણિમા કૃપાપત્ર ગળ્યો છે. આ પત્ર વાચના મને મારા ગુરુવર મહાત્મ લગવાના નભાઈ, પૂણ્ય વૈદ્યરાજ ડગનાથ ડભાઈ અને આપ ખૂબ યાદ આ-આ માટે આ પત્ર આપને વાચવા મોકલ્યો છે.

આ પત્ર લખનારને ક્ષી હોય ? તેમના જિજ્ઞાસા ભરેલા તબક્કો મને ખરેખર આપણા ભગવાનના નભાઈ અને મુ. ડગનાથજીભાઈની વનસ્પતિઓ મળધીની પ્રીતિ માદ દેવરાવે છે. ઓહો ! મને એમ થાય કે આજ તેઓ જન્મે મુરખીઓ વિદ્યમાન હોય તો હું ધાર છું, આપણે ત્રણે અને બાપાનાવભાઈ પણ તેમના જ ચરણોમા ગ્રહીએ અને રહ્ય તથા પ્રેમ અને આનંદ મહિન વનસ્પતિઓ ને જૂના ઇતિહાસની શોધ મોઢા કરીએ ગુરુવર પડિત ભગવાનના નભાઈ અગ્રેજી નહોતા લલ્લા ડગનાથજીભાઈ અગ્રેજી નહોતા લલ્લા વૈદ્યરાજ અમૃતનાનભાઈ અગ્રેજી નહોતા લલ્લા—છતાં ત્રણે પ્રેમી અપૂર્વ બોરેનિસ્ત ! ! !

બસ-દુર્ગાશંકરભાઈ, પ્રેમ વિદ્યા શીખવે છે-કોલેજ કે શાળાઓ નથી શીખવતી. આજ આવા પ્રેમી થોડા છે. માટેજ અમમાં વિદ્યા નથી. ઓહો ! શું કરીએ ? રોજ એક ઝાડ વાવી તેને નમન કરવું-ખીજું શું કરવું ?

ગુડમારના પાનનો નમ્રનો આ સાથે છે. મુંબઈમાં કોઈ ફંદા છે ને આ પાન ઓળખે ? આનંદમાં હજો ને રહો.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ધંદજીના ધટિત

(૪૦)

કચ્છ માંડવી. સં. ૧૯૮૨

લાદરવા વદી ૫ સોમ.

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈની સેવામાં,

રંકથી રાગ સુધી કહે છે કે રેસ્ટ લ્યો, રેસ્ટ-તદન આરામ લ્યો. રેસ્ટ (આરામ) ની તપાસ કરતા ક્યાય જોવામાં આવ્યો નહિ. જ્યાં પૂછીએ ત્યાં રેસ્ટ છે ? તો કહે રેસ્ટ તો નથી જ. ખીજું જોઈએ તે લઈ લ્યો. " પરમ સુખી થવાનો માર્ગ " મ. શ્રી. નંદુરામજીના વનચામૃતો " ગુજરાતી " મા હાલ આવે છે તેમાં વાંચ્યો, ત્યાં આરામ થઈ કે કબ્જસાધ્ય છે, ને મળે કે ન એ મળે. હવે રેસ્ટનું શું કરવું ? આપત્રીની મોટી કાર્મસીમાં હોય તો થોડો મોકલી આપવા કૃપા કરશો. ન હોય તો આગળ ઉપર તપાસ કરશું-" હમણા નથી અમને નવરાશું, ગુરુજી અમે ગઢપણમાં ગોવિંદ ગાશું " આવી મજા છે. લાખા પત્ર માટે ક્ષમા.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ધંદજીનાં નમન.

(૪૧)

કચ્છ માંડવી. લાદરવા વદી ૭ મોમ ૧૯૮૨

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ કેવળરામની સેવામાં,

.....*Gymnema silvestre* (*Asclepiadaceae*) કાવત્રી (મ)
તો ડા. એન્જનર્યે ૫૦ વર્ષ પહેલા મુંબઈમાં જાહેર કરી હતી અને તેના પાન ચાવવાથી જીભનો ત્રાદ પારખવાનો ગુણ જતો રહે છે એમ જણાવ્યું હતું. એને મધુનાશિની નામ તો રા. રા. વૈદ્યરાજ દુલ્લભજી ધ્રુવ (ફંદા) એ

આપું જાગે છે. આપે કોઈ પણ નિષંદુમાં મધુનાશિની-કોઈ ઔષધીય વનસ્પતિનું નામ વાંચ્યું છે ? જે આપની જાણમાં હોય તો તે નિષંદુમાંથી તે વનસ્પતિનું વર્ણન જણાવવા કૃપા કરશે.

મધુનાશિની એજ ગુડમાડ (મારવાડી) વૈષવરો કહેવા લાગ્યા છે અને જે નામથી કેટલાંક પાન અને મૂળીયાંના નમૂના મારા પાસે મોકલે છે, પણ આજ સુધી કોઈએ જે નામથી *Gymnocarpium* નો નમૂનો પાનફૂલ સીંગ સોતો મોકલ્યો નથી.....

G. S. ને મુરબ્બી પં. ભગવાનશાસ્ત્રભાઈ કૃષ્ણસારિવા કહેતા અને *Hemidesmus* ને શ્વેતસારિવા કહેતા. હેમિડેસ્મસનાં મૂળમાંથી જેવી મુગંધી અને સ્વાદ જણાય છે તેવી જ મુગંધી અને સ્વાદ છાત્રીમાંનાં મૂળમાં હોય છે-મેં બન્નેનાં મૂળ જોયાં, સૂધ્યા, ચાખ્યાં છે.

ડૉ. દત્ત સારિવે છે લખે છે. તેમાં એક હેમિડેસ્મસ અને બીજી *Ichinocarpus fruticans* (*Apocynaceae*) લખે છે. આ પણ કેવો ગોટાળો છે ? પણ પ. ભગવાનશાસ્ત્રભાઈનું માનવું અને ઠીક જણાય છે. એ વિષે હવે પછી ચર્ચા કરશું. હાલ નો મધુનાશિની શબ્દ ક્યા નિષંદુ-માંથી કાઢ્યો એ જોઈએ છે. એ જ

શ્રી. મે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડ્રજીના પરિત.

(૪૨)

કચ્છ માડવી. સં. ૧૯૮૦ આમો સુ. ૭, ગુરવાર

૨૧. ૨૧ મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ કેવળરામની મેવામાં,

.....પોરબંદર, અમદાવાદ, મુંબઈ, પૂના, દેહરાદુન અને કાશી એ બધાંએ સ્થળ હવે અહીં જ માની અંદે જ હારકા કરી લેવામાં આવે નો થું બોલું છે ?

“ પાદમ આલા, કીચક જાલા, નદીએ આલા પૂરુ આતા માલા અટેદી પંદરપુર. ” આતું મનથી દંડ નિશ્ચય કરતાં જ શ્રી વિદ્યનાથજી પધાર્યા-ભાઈ ભાઈ ! કેવી ભાવના ને કેવી મત્રા ? વાદ પ્રણી ! જગત્રી લીલા !

મને હાલ થોડા દિવસ તાવ આવ્યો તે તાવ તો ઉતરી ગયો. પણ ૧૫ દિવસ થયાં અત્યંત અશક્તિ, કબજાઆત, પિશાબમાં અતિશય બળતરા થાય છે.

ઉપાયમાં સ્વ. સુરેશ્વર પંડિત ભગવાનલાલભાઈનું 'ગળાસ્વરસ તેમા રહેતક' (કારબોનેટ ઓફ સોડા) નાખી પીઉં છું. ખોરાક કાઢી, દૂધ ભાત. મુદ્દલ ખૂબ નથી.

શું પુસ્તકે પૂરું થયું તેની સાથે આયુ પણ પૂરું થયું ?

મારી સુવાવસ્થામાં હું બહુતો કે બીજા ઘરડા થાય છે, બિમાર પડે છે, પણ હું તો આવો જ જવાન પડ્યો રહીશ. એવો હું અચાની ને બેકામ હતો—કદાચ હજીએ હમ્મશ.....

લી. મે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયાનાં નમન,

(૪૩)

જેઠ મુદી ૩ સોમ સં. ૧૯૮૧.

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ,

.....ઔષધાલય વનસ્પતિ સંખંવી લગભગ સોને વૈરાગ્ય આવી ગયો છે, ત્યારે એકના એક રા. રા. વૈદ્યરાજ અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી હજુ કેમ તેમાં મોઢા ધગવે છે તે પુછાવશે તો જણાશે.

આપ અને અમૃતલાલભાઈ જો હાલ અત્ર પધારો તો મારી વાવેલી વડની ડાબોમા હાલ મુંદર ચકચકીત ૬-૧૦ ઇંચ લાંબા અને ૭-૮ ઇંચ પહોળાં એવા પાન આવ્યાં છે. તેની પત્રાવળી દૂના કરી તેમા આપ અનેને પૂરી ને આપાનો રસ જમાડું, બહુ મજા આવશે

હું પોતે ત્યારે એની પત્રાવલી અને દૂનામાં જમું છું ત્યારે એવો વિચાર કંઈ છું કે :—

ઓ હો ! મારા વાવેલા ઝાડોની છાયા નીચે હું બાર માસમા જમું છું—એ નાહતા પાત્રામા બોજન કંઈ છું—ત્યારે મેખરાલીની પેંડે ઘણા વિચાર કંઈ છું.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયાનાં ધતિત.

(૪૪)

કચ્છ માંડવી. સં. ૧૯૮૩ કા. વ. ૧ શનિ.

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ કેવળરામની સેવામાં,

.....હવે મને તાવે તદ્દન લાસ કીધો છે. એક માસની હાલતની રજા પર પોરબંદર બહુધા થોડા રોજમાં જઈશ. ત્યાં રા. રા. તૈ. બાપાચાલભાઈ આવશે અને મારાં પોથાં પાનાં થોથાં-પુસ્તકોનું લીસ્ટ કરશું અને મારી જુવાનીમાં મેં ભેળું કરેલું કેટલુંક સાહિત્ય હવે કામનું નહીં હોતાં તે કાઢી આંતરમાં નાખી દેશું. તે સાહિત્યમાં તો આવું હશે :—

“કરિ અંગન મંગન કંચન સોતનું, કેશ મુરખ કે બેડી અટા;
કપનાર કલિસે શોભત હૈ, કુચ પીન મહા અતિ ઝીનપટા;
કવિ બ્રહ્મ ભને અબ કયા બરનો, એસે રૂપ કો દેખ કે કોન લટા,
ધનવાર નિમેં મુખ ઢાંપી રહી, મુખનોં શયી ઉપર સ્થામમટા.”

આવું સાહિત્ય હવે શા કામનું? હવે તો એવું સાહિત્ય જોઈએ કે “બંસી કે બજૈયા નેક બંસરી ફેર બળાય.” જય શ્રી કૃષ્ણ ! ભલે એક વખત થઈ ગય. જરા બાસુરી સંભળાવી જાઓને-એટલે તેની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તારામાં સમાઈ જવાય. ! !

લી. સે. જયકૃષ્ણ પંડરંગનાં નમન.

(૪૫)

કચ્છ માંડવી. માહા વદી ૯ શુક સં. ૧૯૮૩

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકરભાઈ કેવળરામની સેવામાં,

.....“પાપણુ ભેદ” ને તેના પરની આપની નોંધ “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન” માં વાંચી. હજુ તો ધરે જ છીયે.

ગદ્ય કાલે હિંદી “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન” સચિત્રનો પહેલો અંક અમૃતમરથી નીકળેલ મળ્યો. એમાં એ “યુક્તો દર્પણ” ની માફક સાદો ને રંગીન ચિત્રો આવશે-એમ લખે છે,

પ્રિય દુર્ગાશંકરભાઈ ! આપણને વીતી ■ તેથી આપણે જાણીએ છીયે કે ચિત્રોના બ્લૉક કચાવવા કે લીધો છપાવવા કેટલા મુશ્કેલ છે, આટલે જ આપણે

મુંબઈ જેવા (હિંદના દરવાજા) શહેરમાં રહીને પણ આપણા “આયુર્વેદ ચિંતાન” ને મચિત ન કરી શકીએ ! ફક્ત અકસોસની વાત છે. ચિત્રો આખતમાં આપને જે વીતી તેથી હું તો હવે આપને કાંઈએ ન કહું. પણ અત્યંત મનમાં એક તો થાય કે આપણે જડીબુટ્ટી જોગાણીએ અને તેના ચિત્ર ન આપી શકીએ ?

.....જુરી (કચ્છી) સોમ કે હોમ-જે વનસ્પતિ ધરાવતી પારસી બેક્ષિ મંગાવે છે ને જેને હોમ કહે છે ને જે મોએદે ધૂપ દઈ આતશબહેરામમાં ગમે છે ને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરે છે-ને જ વનસ્પતિ કચ્છમાં મેં જોધી છે-અને તેમાં તો અત્યારે ફૂલ આવેલા છે. એનો નમૂનો આપને પૂણે મોકલ્યો હતો. ત્યાંથી એનું નામ (Gretum Scandens) લખાઈ આવ્યું હતું, પણ ફૂલવાળો નમૂનો મંગાવ્યો હતો કે નિશ્ચય થાય. હવે હું આપને તેનો ફૂલવાળો નમૂનો મોકલીશ. પૂણેથી આવેલ નામ મને જોડું લાગે છે. હવે ફૂલવાળો નમૂનો જાશે ત્યારે નિરાકરણ થશે. તરદી માફ.

માવડું થયું, હીમ પડ્યો, ઝાડો બળી ગયા. શું હીમ-પુક (frost proof) ઝાડો નહિ હોય ? હશે તો ખરાં, આપણે જાણતા નહિ હોઈએ.

લી. મે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયા ધટિત,

(૮૬)

ચોરખંદર, ૨૪-૧-૨૭

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશ કર કેવળરામની સેવામાં,

.....મેં ચોરખંદરમાં નાના મોટા આશરે ૫૦૦ થી ૬૦૦ પુસ્તકો જુદી જુદી જાતના બેટ આપી દીધા છે. બાકી હજુ ૫૦૦ થી ૭૦૦ તેમાં વિશેષ માગે ઓટેની, વૈદ્યક, વાર્તા અને ધર્મનાં રહ્યા. તેની મોટી પેટી ૬ અને કોથળા ૩ ભરી કચ્છ માડવી મોકલી આપ્યા છે એટલે હવે પુસ્તકોનો નિકાલ મારી દયાતિમા જ થઈ ગયો.

બાકી રહ્યા ફરનીયર અને ઘર . . તેનાં મને મોકલ નથી. મને પુસ્તકોની ચિંતા હતી, કેમ કે તે જ મારે ખર્ચ થઈ હતો. તે મેં મારે હાથે વાવવું તેથી મને આનંદ થાય છે.

કુ વમંતપચ્ચમીને દિવસે જ્યાં હાલ ત્યાં જુલોપણુ તો જરૂર કરીશ
મારા ધરમા કાંઈ ઓળીનીની સધ્યા કરતું જણાતું નથી એટલે લાચાર છું.
વી. સે. જયકૃષ્ણ ઇસ્ટના નમન.

(૪૭)

કચ્છ માહવી, ૨૧-૩-૨૭

રા. રા. મે. શાસ્ત્રીએ દુર્ગાંસ કરલાઈ કેવળરામની મેવામા,

મે પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે આજ રોજ મે પન પોરથી એ નમૂના હોમ
(એમ) ના આપ તરફ મોકલ્યું છે—તેમા ફૂલ કેળા નુને છે તે બેમાથી એક
નમૂનો આપના અરબેરિયમમાં એક અપૂર્વ વનસ્પતિ તરિકે ગખશે અને
બીજો પૂના ઇમ્બોમિક ઓટેનિટ તરફ એવા રિમાર્કથી મોકલાવશે કે તેમના
તરફ ગઇ માન નમૂનો મોકલેલ ત્યારે તેમણે માગણી કરી હતી કે ફૂલવાળો
નમૂનો આવે તો વધારે નિશ્ચય થાય. માટે આ વખત ફાગણ મામમા ફૂલવાળ
મળી આવતા નમૂનો મોકલ્યો છે તો હવે તે બરાબર *Gretacea*
Ephedra Vulgaris નો જ છે ના ? તે નક્કી કરી મોકલે.

આજ બાર મામથી દર રવિવારે એ હોમની વેન તપાસવાનો મે નિયમ
ગખ્યો હતો, જ્યારે વસત પછી તરત જ ફૂલ અને ફાગણની શરૂઆતે ફળ
તેમા આવ્યા.....

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇસ્ટના નમન

* * * *

(૪૮)

પોરમદર ૨૬-૧૧-૧૯

માનવંતા મહેરમાન એમ બી દાવર સાહેબની મેવામા,

આપ સાહેબનો કૃપાપત્ર તેમ જ આપ સાહેબ તરફથી વિક્રમ સવત
૧૯૭૪, એ અમાગ નૂતન વર્ષના નૂતન આનંદપ આપના અનુબ્રહ્મ મેકો
શુભેચ્છાઓથી ભરપૂર “Name this Flower” નામનું નૂતન
પુસ્તક બહીમ આજ રોજ પ્રાપ્ત થતા અત્યાનંદ થયો છે

આ નૂતન વર્ષે એ નૂતન પુસ્તકનું નામ વાંચતાં ખરે જ એક આનંદની સાથે નવાઈ થાય છે, પણ એ આનંદ આપનાર પુસ્તકનાં સુંદર રંગીન ચિત્રમય પાનાં ઉચ્ચાવતાં Plate 13. fig. 1 જોતાં એ “Name this flower” નું નામ અને એક આનંદની સાથે પ્રકાશ પામે છે. એ પણ એક ખરે જ આનંદરૂપ છે.

“Name this flower” પુસ્તકનાં પૃષ્ઠા ઉપર એ નામ નીચે કાંટા જેવા સુંદર તીક્ષ્ણ અણીવાળાં પાન અને પીળા રંગનાં પતંગીયાં જેવાં ફૂલવાળું જે ચિત્ર આપવામાં આવેલું છે, તે જ ચિત્ર plate 13—fig. 1 માં જરા ઝીણા રૂપથી આપવામાં આવેલું છે. ત્યારે આપણને તો “Name this flower” એ પુસ્તકરૂપી ફૂલ અને એ નનામા ચિત્રનું નામ વનસ્પતિ-દેવીની કૃપાથી ઘણી જ સહેલાઈથી મળી જાય છે. એનું નામ European Furze (Gorse-whin)—(Urez European) છે. એ Papi. lionaceae અથવા Leguminosae વર્ગની વનસ્પતિ છે અને તે ચાહા (fodder) તરિક્કે કામ આવે છે.

Name this flower અને તેની નીચેના ચિત્રો આવી રીતે સમજાવવા જતાં જે આનંદ થાય છે તે લખી શકતો નથી અને એ આનંદના આનંદો આવેશમાં નૂતનવર્ષાભિનંદનની પત્રિકા અત્યંત સહજાવ અને માનની માથે આ પત્ર હારે રાખું છું તે કૃપા કરી સ્વીકારશે.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયા સંસ્થાન પ્રાચારી.

(૪૯)

પોરબંદર. ૧૨-૧૦-૨૭

માનવંતા મહેરબાન એમ. બી. દાવર સાહેબની સેવામાં,

.....હું આપ સાહેબના સચવ્યા પ્રમાણે ગળો, ખમ્મસલીયો અને મધનો કવાય પીઉં છું તેથી મને કીક લાગે છે.

Melilotus ધુંબમાં તે ઘોડાઓને ખાવાના lucerne [ઘોડાએ ગવત (મ)] અને ભાત કે ઘઉંના ખેતરોમાં દરેક કે વાલકેશ્વર તરફથી વાડીઓ કે ખેતરોમાં મળી આવે તો કહેવાતું નથી. અત્રે ગમે ત્યાં તે જો મારા જોવામાં આવશે તો હું તે આપ સાહેબ તરફ મોકલવા બૂલીશ નહિ.

આ પન માથે યોગ બીજ દુધીઆ હેમકંદનાં મોડત્યા છે તે આપ માહેબ ઉધાડી બેસો.

આપ માહેબે પ્રથમ જે ૩ કદના પાન મોડત્યા હતા તે કદના ઊડવાઓ મા હવે ફૂલ આવ્યા છે ? તે આવ્યા હોય તો જરૂર જોવા મોડવાની કૃપા કરશો, કેમ કે તે કદ ગુ છે તે ગળવાની મને બહુ ઇચ્છા છે.

આપ સાહેબ બહુ આનંદમાં હોગો અને આખો દિવસ આપ માંડેબની લાઇબ્રેરીમાં આપ આમ તેમ ફરતા હરતા પણ વિવિધ વિદ્યાના પુસ્તકો વાંચા કરતા હશે અને આવાન માર્ગે છે ત્યાં બહુ આનંદ આવી જાય છે.

હી આપનો મેચકે જયકૃષ્ણ ઇચ્છના મશામ કલુષ કરશો.

* * * *

(૫૦)

કરજ માડવી. તા ૧૧-૭-૨૬

મર્વ પ્રેમગુણમ પન્ન રા ગ. મે વંચગજ અમૃતવાચલાઈ,

આપનો નિધકુના શાસ્ત્રીય પ્રેમમાગરમાં બી જયમે બનેલબર્મે તા ૨૬-૬-૨૬ નો લખેલ પત્રપત્રી પન મળ્યો, બહુ આનંદ થયો જેના ઉત્સાહથી આપ ઔપચીય વનસ્પતિઓ સળધી કામ કરી ગયા છે. એથી અધિકાધિક પ્રેમ ને ઉત્સાહથી કામ કરતા રહેશો. પાવાગદથી અને ત્યાં વનસ્પતિપર્પટન કમે ત્યાંથી વનસ્પતિઓના પાનફલગુણ મોના નમૂના બેગા કરી શાવશે એક વિદ્યાર્થી પામેથી તૂલ જ અગ્રેજી નાખી ર્યો, ને ઠા મને પાટણમાં વિદ્યાર્થી તરીકે આપ પામે ગખો કે આપને ૨ થી ૬ મામમાં અગ્રેજી બોગેનીના પુસ્તકો વાચના ને તેમાંથી માગ અમગતા કરી દઉ. મારી એરી ઇચ્છા છે કે આપ એક અનંદા વનસ્પતિશાસ્ત્રી મામમાં થઈ જાઓ, અને મદિય દ્યેનો નિષ્કર્ષ કરી નાખો. આપના જેવી તત્વગતા અને ઉત્સાહ દૂં બીજામાં જોતો નથી. મારે હવે આપ નમૂનાઓ બેગા કરી લેવામાં જરૂરિય પ્રમાણ કરશે નહિ.

હી મે જયકૃષ્ણ ઇચ્છના પરિત

(૫૧)

સર્વ શ્રેષ્ઠશુભપન્ન ગ. ગ. વૈદરાજ અમૃતલાલભાઈ પ્રાણશંકર પટ્ટણીની મેવામા,

.... તા ૧૦-૧૦-૨૬ ના પત્ર સાથે જે નમૂના આપે મોકલ્યા છે એનું નિદાન આપે વર્ગીકરણ અને કુટુંબ સુધીનું ઠીક કર્યું છે. હું રાજી થાઉં છું કે આપ હવે વનસ્પતિશાસ્ત્રમા ઠીક પ્રવેશ કરતા આવો છો. એવી જ રીતે કરતા રહેશો તો આપ ઘણા જ આગળ વધી જશો. હું પણ એમ માથા મારી મારીને જ શીખ્યો છું.—અને હજીયે જોયા કંઈ છું.

લી. મે. જયકૃષ્ણ ઇશ્વરના ધટિત

*

*

*

1

(૫૨)

પોરબંદર સ. ૧૯૭૮ જ્યેષ્ઠ વદિ અમાસ રવૌ.

સર્વ શ્રેષ્ઠશુભપન્ન, સર્વ શુભોપમાયોગ્ય રા. રા. મે દુર્ગાશંકરભાઈ પ્રાણજીવન રાવલની સેવામા,

આપના કૃપાપત્રો વાંચી તે પુન પુન વાચવાનું મન થાય છે શા માટે તે વારવાર વાચવાનું મન થાય ? એનું કારણ કે તેમા નિષ્કામ કર્મની ભાવના છે. તેમા મારા પર નિ સ્વાર્થ કૃપા અને વાત્સલ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે

આપનું “અખિય ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનું બોધપત્ર” વાચતા જણાય છે કે આપે આયુર્વેદના ઉદ્ધારાર્થે ખરેખર એક મહાભગીરથ કાર્ય ઉઠાવેલું છે. એ કાર્યમા આપને આર્યાવર્તના દરેકેદરેક મનુષ્યની સહાય જોશે, ઘણા સાધનો જોશે. એ કાર્યની શુભેચ્છા મુજબ પગલાર કરવાને ઘણો સમય અને અથાગ શ્રમ જોશે. ઇન્વર આપને આપની ધારણા મુજબ એ શુભ કાર્ય પાર પાડવા બળ આપો.

.....આ મેવકની સ્થિતિથી જરા આપને વાકેફ કરે,

સેવક ૭૩ વર્ષનો છે. દાંત તમામ પડી ગયા છે, એટલે બરાબર ઉચ્ચાર કરી શકાય નહિ વળી ઓછામા પૂઠં બન્ને કાન બધીર થએલ છે એટલે કંઈ

સાલળી શકાય જ નહિ. ઇશ્વરની હજી કૃપા છે કે તે હારી ચા-રી શકે છે, તો પણ પ્રથમ પેઠે હવે જગતોમા ગમગાય તો નહી જ. જના આપના બોધપત્રમા જે રચના આપે આપેખી છે તે આ મેવકના દિનને લગતવાવા પૂગની છે, મોહક છે બહો હમણા જ એ ગ્યાન અને એ ગ્યાનની પ્રભુત્વના નેષ નાખીએ એવું મન થઈ જાય છે આપે જે સુદર દસ્ય અને રચના આદિતું વર્ણન આપ્યું છે તે તેવું જ થાઓ અને ત્યા કામ કરનારાઓને અને જન સમાજને તેનો તેવો જ ઉપયોગ મળે.

આપે આપના કૃપાપત્રમા અમૃતરમમા ઝમોગી કારેના મેવકના પુતક વિષેના વચનામૃતો અને તેમા પર્સની એક ગુરુપી રાખેથી છે આ વાચી બહુ હમણુ આવે છે, અને યાદ આવે છે કે—“ હમે નહી પર્મકી પગ્વાદ, વિરહમે મે દિવાના હુ ”. ગોખ ગ્રેહ કે પ્રેમ ને માટે, દિવ બહેવાવવા માટે, એક રમનને માટે, હામ્બવિનોદને માટે જે કાર્પ કરેલું હોય તેમા પંડી બીજી કોઈ જાતનો સ્વાર્થ કે લોભ હોય જ નહિ તો પણ આપ કરેણના માગર છો, દયાની મૂર્તિ છો માટે એવા લક્ષ્યવક વિચારે આવે તે થોડા જ છે.

જેવા શોખથી “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” વખાણ્યું છે, એવા જ શોખથી હવે એક બીજું ‘કચ્છ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા’ નામનું બીજું પુતક વખ્યું છે. આ આવીજ ત્યારે આપને વચાવીત.

લી મેવક જયકૃષ્ણ હજીના નમન

(૫૩)

પોરનદર તા. ૧-૭-૧૯૨૭

મવન ૧૯૭૮ આસદ સુદી ૭ રાત્રિ.

મર્મ મેધગુણસ પત્ર, મર્મ નુનોપમા થોડા પૂજ્ય પડિનવર દુર્ગાદ કરબાઈ પ્રાણુજવન રાવની પવિત્ર મેવામા.

આપથીનો ઘણી નુલે-છાઓથી અને વાત્સલ્યથી લારેતો કૃપાપત્ર તા. ૨૮-૬-૨૨ નો લખવ મધ દાને મળ્યો આનંદ થયો. વળી પ્રમદે લખવા કૃપા કરગા.

આપનો મોદિનીથી કે જાદૂથી બગેસો પત્ર મેવકે વારવાર વા-ચો. મિત્રોને જ મળ્યો અને આપથીની આત્માનુમાર ભાઈને વચા-ચે.

.....જેને ફીલ્ડ યોટેની—પ્રત્યક્ષ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવું હશે તે વિદ્યાર્થી મુંબઈ, અમદાવાદ, પોરબંદરમાં કે કચ્છમાં ગમે ત્યાં શીખી શકશે, અને સેવકના ધાર્યા મુજબ એવા વિદ્યાર્થીઓ થોડા જ નીકળશે.

વનસ્પતિઓ સંબંધીનો પ્રેમ આપણા અલણ જૂના લોકોમાં હતો તેવો હાલ પંડિત વર્ગમાં પણ લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે એ વિચારથી મને ઉદાસીનતા આવી જાય છે.

અહીં હજી વરસાદ નથી તેથી નવીન વનદેવીઓનાં દર્શન થતાં નથી. આશા છે કે આપ પાસે પૂરતો સારો વરસાદ થઈ ગયો હશે, અને તેમ હશે તો ત્યાં હવે આપશ્રીને બાલવનદેવીઓનાં દર્શન થતાં હશે. જો તેમ આપને દર્શન થતાં હોય તો એ દર્શન વખતે આ સેવકને પણ યાદ કરશો અને સેવકનાં ઘણાં ઘણાં નમન તેમને પહોંચાડશો.....

રા. રા. કવિરાજ નાનાલાલભાઈ ત્યાં હોય તો મારા સન્નિધિ નમન કહેવરાવશો. તરદી માફ.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીના નમન સ્વીકારશો.

*

*

*

*

(વનસ્પતિ વિષે આપણને પ્રેમ નથી એ વિષય ઉપર તેમણે બક્ષારાજ વિદુલલાલ લાલદાસ શેઠાવાલા ઉપર નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો —)

(૫૪)

રા. રા. શેઠાવાલા,

આપે ઘણા કાળે કૃપાપત્ર લખ્યો અને તેની સાથે “ મહાલય ” ચોપાનીયું તેમા વનસ્પતિ સંબંધી એક વાર્તા હોતા મોકલ્યું તેથી મોટો ઉપકાર થયો. ખરે જ એમાનું એ પ્રકરણ ઘણું બોધપ્રદ છે. ઇશ્વરનો વાસ હાલ તે મુલકમાં (અમેરિકામાં) હશે ? કે ઇશ્વરનો હાલ ત્યાં અવતાર હશે ? કે ઇશ્વરની એવી જ ઇચ્છા હશે કે જે કાલ ચમત્કાર, વિદ્યા, બળ, બુદ્ધિ, સઘળું હાલ ત્યાં જ રહ્યો, અને ત્યાંના જન્મનારાઓને અને મૃત્યુનારાઓને તે પ્રાપ્ત થાઓ ? શું વનસ્પતિ પણ ત્યાં જ કશું માનની હશે ? કે ત્યાંની વનસ્પતિ એવી હશે કે માણુમનું કશું કરે ? કે ત્યાંના માણુઓ એવા હશે કે જેઓ વનસ્પતિ પાસે પણ પોતાનું કશું કરાવે ? આ તો કંઈ “ માનમોપચાર ”

જેવા ચમત્કાર લાગે છે. નાનાં ઝાડો મોટાં થાય, કડવાં મીઠાં થાય, નાનાં ને લાંબે ફાળે આવતાં ફળ મોટાં અને તૂર્ત તૂર્ત આવનારાં થાય, કાંટાવાળાંઓ કાંટાઓ મૂકીને લીસાં થઈ જાય ! આ બધા ચમત્કાર ત્યાં થતા જણાય છે. પણ આ દેશમાં તો હાલ નીચે પ્રમાણે ફેરફારો થતા જોવામાં આવે છે :

ઉંચાં ઝાડ ઠીંગણાં થઈ જાય, લીસાં હોય તે કાંટાવાળાં થઈ જાય, મોટાં ફળ હોતાં થાય, મીઠાં હોય તે કડવાં થાય અને વરસે બે વરસે આવનારાં ફળ ૫-૧૦ વરસે આવે ! દાખલા તરિકે પોરબંદરમાં ૧૦ વર્ષ ઉપર જે નાળીએરીનાં ૧ ઝાડમાં એક ગાફું ફળ એક જ વખતે આવતાં, તેમાં હાલ ૫-૧૦ ફળ આવે છે અને જેમાં ખુટ સવા ખુટ (છાલાં સોતાં) લ'બાઈનાં નાળીયેર આવતાં તેમાં ફેરી જેવાં આવે છે. આ સંઘણું શાથી થયું હશે તે સમજાવું નથી, પણ એનો સ્વભામાં એક રોજ એવો ખ્યાલ આવ્યો કે વિલાપતમાં હ્યુલર બરબેક છે તેવો પ્રેમવાળો અહીં કાંઈ નથી અને સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં, સર્વ જાતની વનસ્પતિ ઉચ્ચ પ્રાણીઓની પેઠે જ સર્વદા ખરા પ્રેમની જ ભૂખી છે, માટે તેઓને અહીં પ્રેમની પ્રીતિ નહિ મળવાથી, તેઓ તરફ અમીની દ્રષ્ટિ નહિ ધડવાથી, તેઓને સરસ હૃદયનું આલિંગન નહિ મળવાથી, તેઓ સરસ હતી છતાં હાલ અરસ થઈ ગઈ છે. માટે વિદ્વાન વૈજ્ઞે સ્વદેશની વનસ્પતિઓ તરફ અમીની દ્રષ્ટિ ફેંકે તો જ તેઓ પાછી પ્રકૃતિ થાય.

લી. સે. જયકૃષ્ણ ઇ'દ્રજીના ધરિત.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્રક

—'0'—

પૃષ્ઠ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	needy	needy
૬૦	ત્યજતે	ત્યજ્યતે
૬૨	solanaceo	Solanaceæ
૬૩	કામ	કાપ
૧૧૫	રેન્ડર	રેન્ડ
૧૧૬	કેન્ડ્યુઅલ	કેન્ડ્યુઅલ
૧૧૯	ગ્લોક્સ ઓફ ધી	ગ્લોક્સ ઓફ ધી
૧૩૫	myrtaceæ	myrtaceæ
૧૩૭	Jamboge	Gamboge
૧૩૮	Ceiscuta	Cuscuta
૧૪૨	foavour	favour
૧૪૨	Genere	Generas
૧૪૬	known	know
૧૫૬	megnifying	magnifying
૧૭૦	ગીડપાનનો	ગીડપાનનો
૧૬૨	ગ્રેમાલિકપણે	ગ્રમાલિકપણે
૧૭૩	Citharexylon	Cytharoxylon
૧૭૬	n. o. Verbeniceæ	n. o. Verbenacæ
૧૭૭	દુઆમાથી	દુઆમાથી
૧૭૪	Ipomela	Ipomoea
૧૮૬	મગિસિનલ	મેગિસિનલ
૧૭૬	વલ્લભદાસ	વલ્લભદાસ
૧૭૭	સાનો	મૌનો
૧૮૫	Gretum	Gnetum
૧૮૬	Gretaceæ	Gnetaceæ
૧૮૮	તલ	તુલ

જેવા ચમત્કાર લાગે છે. નાનાં ઝાડો મોટા થાય, કડવાં મીઠાં થાય, નાનાં ને લાંબે કાળે આવતાં ફળ મોટાં અને તૂર્ત તૂર્ત આવનારાં થાય, કાંટાવાળાંઓ કાંટાઓ મૂકીને લીસાં થઈ જાય ! આ બધા ચમત્કાર ત્યાં થતા જણાય છે. પણ આ દેશમાં તો હાલ નીચે પ્રમાણે ફેરફારો થતા જોવામાં આવે છે :

હવેનાં ઝાડ હીંગણાં થઈ જાય. લીસાં હોય તે કાંટાવાળાં થઈ જાય, મોટા ફળ હોતાં થાય, મીઠાં હોય તે કડવાં થાય અને વરમે બે વરમે આવનારાં ફલ ૫-૧૦ વરમે આવે ! દાખલા તરીકે પોરબંદરમાં ૧૦ વર્ષ ઉપર જે નાળીએરી-નાં ૧ ઝાડમાં એકે ગાફું ફળ એક જ વખતે આવતાં, તેમાં હાલ ૫-૧૦ ફળ આવે છે અને જેમા પુટ સવા પુટ (જાણેં સોતાં) લાંબામાં નાળીયેર આવતાં તેમાં ફેરી જેવડાં આવે છે. આ મધ્યુ સાથી થયું હશે તે મમળગું નથી, પણ એનો રુખમાં એકે રોજ એવો ખ્યાલ આવ્યો કે વિજ્ઞાપનમાં દુધર બરમેંદ છે તેવો પ્રેમવાળો અહીં કાંઈ નથી અને મર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં, મર્વ જાતની વનસ્પતિ ઉચ્ચ પ્રાણીઓની પેઠે જ સર્વદા ખરા પ્રેમની જ ભૂખી છે. માટે તેઓને અહીં પ્રેમની પ્રીતિ નહિ મળવાથી, તેઓ તરફ અમીની દષ્ટિ નહિ ખડવાથી, તેઓને સરમ દહ્યતું આલિંગન નહિ મળવાથી, તેઓ મગ્સ હતી છતાં હાલ અરમ થઈ ગઈ છે. માટે વિદ્વાન વૈદ્યો સ્વદેશની વનસ્પતિઓ તરફ અમીની દષ્ટિ ફેંકે તે જ તેઓ પાછી પ્રદુષિત થાય.

લી. એ. જયકૃષ્ણ ઇન્ડિયા ધરિત.

સ

સ

સમાપ્ત.

સ

સ

એટલે હારે આપુ માહમ પાઠ પાડવા માટે શ્રી માપાનાન વૈદ્યને અમારા
અનેકાનેક અભિનંદન છે

(' સોરઘ' " પુસ્ત- ૭ મુ અ ૮ ૩૮)

*

*

*

ગુજરાતના વનસ્પતિશાસ્ત્રી અ જયકૃષ્ણભાઈ ઇન્દ્રજીએ આ ગ્રંથ
મા નાચેના ઉર્જાગે કાઢ્યા છે —

" વૈદ્યગજ વાપાલાલાભાઈના આ નવીન અત્યુત્તમ ગ્રંથની તુલના હુ
પ્રોફેસર નિલ્લેના વેજિટેબલ ફિઝિક્સ, ' ફ્યોરામેડિકા ' અને મહત્ત્વ હા
ર્નલ કે આર કીર્તિકરના ' પોષકનસ પ્લેન્ટમ ઓફ બોમ્બે ' જેવા ઉત્તમ
ગ્રંથોની સાથે કરી શકુ છું મને એમ લાગે છે કે તે આ ગ્રંથનો અગ્રેષ્ઠમા
અનુવાદ થાય તો આ ગ્રંથ આ વિષયના અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણોની પણ પમદગી
પામશે "

*

*

*

*

આ ગ્રંથ લખીને ભાઈ વાપાનાને આયુર્વેદ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને
માનભાષા તેમ જ વંદ્યો અને વિદ્વાનોની અપૂર્વ મેવા રી કે ગુજરાતી ભાષામાં
આવે એક પણ ગ્રંથ હજી મુદ્રી હયાતિમાં આવ્યો નથી આ ગ્રંથ માથે ભાઈ
વાપાનાનનુ નામ અમર રહે એવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે

વૈદ્યગજ અમૃતલાલ. પ્રા પદ્મણી,

(પ્રિન્સિપાલ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય, પાટણ)

*

*

We have read the book with pleasure and can
make bold to say that it is superior to many Vegetable
Materia Medicae now in vogue. We recommend the
book to all lovers of Ayurveda as they will find the
book quite interesting and useful.

' Journal of Ayurveda

*

*

*

*

The substantial tome is a treatise on the Vegetable Materia Medica of our country and contains valuable prescriptions of renowned authors with critical notes. Ample quotations are given from various literatures and the utility of about 700 different medicinal plants discussed; Their names in the different vernaculars and their Latin equivalents find a place in this book, which, on the whole, is a most remarkable work turned out by a native Vaidya, on the most up to date research lines. It is bound to prove useful to the profession and to those lay men who take an interest in medicinal drugs and there are many such amongst us.

(Modern Review.)

કૈભારભૂત્ય-કિંમત ૮-૪-૦ આગકે ગર્ભમા હોય ત્યારથી તે ૫ વર્ષનું
આય તમા સુધી તેને માટે શું કરવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આ
પુસ્તિકા આપે છે.

બૃહત્રયીની, વનસ્પતિઓ-કિંમત રૂ. ૨) ફક્ત.

